समयमयूखः

प७३१

4731

156

Complete

पंडतस्येदं

।। ।।श्रीगणेशायनमः।। ।।योलीलयासंतनुतेत्रिविधंततपालयत्यात्मनिविश्व
रूपे।।लयंनयत्याशु चपूर्णरूप शिवंतनोतासुरविमेमासो।।१।।श्रुतीःस्मृतीर्वीक्ष्यपु
राणजातंतत्तन्निबंधानपिसन्निबंधीन्।।श्रीशंकरस्यात्मजनीलकंठस्तिथ्यादिकंसंवि
करोतिसर्वं।।२।।प्रतारकैराहृतमत्रकिंचिन्नयातुनिर्मूलतयातदुक्तितं।कैनाक्ति
तातोनहितेनकाचित्तत्वबुभुत्सुहानापवितिर्नहीयते।।३।।संस्काराचारकालाः श्रीहेना
तिर्विवादतानेव।।अत्रोत्सर्गःप्रतिष्ठापायश्चित्तविशुद्धिशांताव।।४।।तिथिर्द्वेधा पू
र्णाखंडाच आद्यास्कांदे।।प्रतिपत्प्रभृतयःसर्वाउदयादोदयाद्रवेः संपूर्णाइतिविख्या
ताहरिवासरवर्जिताः हरिवासरएकादशी।। नत्रवधानारवग्रयते।। तद्भिन्नाखंडा।।त
स्याद्वैधमाहपैठीनसिः पक्षद्वयेपितिथयस्तिथिंपूर्वांतयांतरां। त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यं

तिसामान्योयं विधिः स्मृत इति। अत्र पूर्वयातिथ्योरुदयोत्तरमुत्तरयावोदयात्पूर्वं त्रि
मुहूर्त्तयावेधो विधीयत इति केचित्। निर्बिहूर्णां तु सर्वेषां दिनमध्य एव पूर्वोत्तरतिथ्यो
र्द्विमुहूर्त्तयोः प्रवेशे वेधोभिमतः वक्ष्यमाणशिवरहस्य विष्णुधर्मोत्तरादिवाक्यात्॥
सर्वथाहोरात्रद्वयगामिनी तिथिः संदिग्धत्वान्निर्णेया॥ साच कर्मागतया विहितैव॥
न निषिद्धा। तथा वृद्धगार्ग्यः विधिः पूज्यतिथौ तत्र निषेधः कालमात्रक इति॥ यत्तु द
त्तः त्रिमुहूर्त्ता न कर्त्तव्या या तिथिः क्षयगामिनी। द्विमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या या तिथिर्वृद्धिगा
मिनीति॥ अत्रापि शब्दस्य पूर्वार्द्धेन्वयात्त्रिमुहूर्त्तत्यागे द्विमुहूर्त्तग्रहणे च तात्पर्यं॥ किं
तु द्विमुहूर्त्तस्याप्यनुकल्पता॥ अत एव शिवरहस्ये। यां प्राप्यास्तमुपैत्यर्कः सा चेत्स्यात्त्रि
मुहूर्त्तगा॥ धर्मकृत्येषु सर्वेषु संपूर्णां तां विदुर्बुधा इति॥ तेन विष्णुधर्मोत्तरे उदिते दैव

संमा० तं मानौ पित्र्यंचास्तमिते रवौ ॥ द्विमुहूर्तं त्रिमुहूर्त्तं वा साति थिर्दर्शाख्ययोरिति द्विमुहूर्त्तं याद्य
२ तोक्तिरनुकल्प एव। उदिते भानौ द्विमुहूर्त्तं दैवतं। अस्तमिते अस्तंगते भास्करे इत्यर्थः त्रिमुहूर्त्तं
पित्र्यमित्यर्थः। अहः अपन्वयात् अस्तमित इति आदिकर्मणि क्तः। व्रतोपवासनियमे घटिकै
कापि या भवेत्॥ उदये सा तिथिस्तत्र विपरीता तु पैतृके इत्यादीनि पाद्मादिवचनानि तु वे
धानपेक्षाधिकरणन्यायेन त्रिमुहूर्त्तवेधमेव स्तुवंतीति माधवाद्यः एकादशीपरा एव तिद्धा
वैध्यानपेक्षाधिकरणाख्या युक्तेः चान्यपार विते न स्तुत्यर्थः। कासु चित्तिथिषु निषेधप्रयोज
कोवेधः स्कांदे॥ नागो द्वादशनाडीभिर्दिक्पंचदशभिस्तथा॥ भूतोष्टादशनाडीभिर्दूष रामं०
यत्युत्तरां तिथिमिति। नागः पंचमी। दिक् दशमी। भूतश्चतुर्दशी॥ इति वेधः तत्र वि २
हिता तिथिर्विभक्तविभागेन षोढा॥ एवं द्युरेव कर्मकालगा परेद्युरेवो भयोर्नोभयोरु

भयोरंशेनतत्रापिसाम्येनवैषम्येणवेति॥तत्रान्यतरदिनेकर्मकालगाचेत्सैवव्या
ह्या।योयस्यविहितःकालस्तत्कालव्यापिनीतिथिः तयाकर्माणिकुर्वीतह्रासवृद्धीनका
रणमितिगार्ग्योक्तेः। अतएवाहोरात्रसाध्यउपवासादेरहोरात्रगासैवव्याह्यानद
भावेऽन्यतरगा। दिवारात्रिव्रतंयद्वएकमेकतिथौगतं॥तस्योभयगयोगिमामावा
तेव्रतंव्रतीतिस्मृतेश्च॥ वैषम्येणकर्मकालस्पर्शोऽधिकायाह्या॥उभयोर्नोभयोः
साम्येनैकदेशभयोरितेतेषुपक्षेषुनिर्णयोनिगमे॥ युग्माग्नियुगभूतानांषण्मुन्यो
र्वसुरंध्रयोः रुद्रेणद्वादशीयुक्ताचतुर्दश्याचपूर्णिमा॥ प्रतिपद्यमावास्यातिथ्योर्यु
ग्मंमहाफलं। एतद्व्यस्तंमहादोषंहंतिपुण्यंपुराकृतमिति। युग्मंद्वितीया। अग्नि
स्तृतीयायुगंचतुर्थी। भूतंपंचमी। षट्षष्ठी।मुनिःसप्तमी। वसुरष्टमी। रंध्रंनवमी।

सं॰मा॰ ह्रं ३ एकादशी॥ तिथ्योर्युग्मं द्वितीयात्तृतीयायुतात्तृतीया चतुर्युतेति। एवं चतुर्थीपं
३ चम्यादीनां युग्मानि॥ यत्तु षष्ठ्यष्टम्यमावास्याशुक्लपक्षे चतुर्दशी॥ एताः परयुताः
पुण्यपराः एवैतास्संयुता इति युग्मवाक्यं तन्न्यथ तत्संवाधे। यत्तु प्रतिपत्सहिता यास्या
3 द्वितीया प्रतियद्युतेति॥ पञ्च चतुर्थीसंयुता पाचसात्तृतीया फलप्रदा॥ चतुर्थी च तृ
तीयायां महापुण्यफलप्रदेति तदेतद्विरुद्धं॥ अनयोश्च पक्षभेदेन व्यवस्थोक्ता वि
ष्णुधर्मोत्तरे॥ शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या
यस्यामस्तमितो रविरिति॥ कर्मकालव्याप्तौ तु उपक्रमगा॥ यो यस्य विहितः का राम॰
लः कर्मणस्तदुपक्रमे॥ विद्यमाना भवेद्ग्राह्या नोक्तितोपक्रमेण त्विति वचनात्। अयं ३
च युग्मवाक्यकृतो निर्णयो दैव एव कर्मणि॥ पित्र्ये तु पर्वोक्तपक्षेषु खर्वो दर्पस्तथा हिं

स्त्रिविधंतिथिलक्षणं।। खर्वदर्पौपरौ ज्ञेयौ हिंसास्यांतरवकालिकौ। इतिउशनोवचसानिर्ण
यः खर्वः साम्या दर्पो वृद्धिः हिंसाक्षयः एतेच खर्वादयः क्वचित्स्मर्यंति अपेक्षयाग्राह्यतिथे
रेव। क्वचित्ह्रासमये सोत्तरतिथेरित्तितत्रतत्रवक्ष्यामः तथाचनिगमे। द्वितीयायाद्यति
थिकयुग्मानांपूज्यतानियमादिषु।। एकोद्दिष्टेतुह्रासेवातुह्रासवृद्ध्यादिवोदनेति। अत्रा
घमादिपदं तिथ्यंतराणामुपादानार्थं। द्वितीयंसकलदैवकर्मणि।। तृतीयंपार्वण
श्रा। चतुर्थंवृद्धिराहोश्येषामितसंतरणासंविज्ञानबहुव्रीहिणासर्वदैवश्राद्धानां। मुख्यवृ
द्धिश्राद्धस्पतिथ्यप्रयुक्तखेनतन्निर्णयानुपयोगात।। ऐद्धिपूर्दिष्टनिमित्तकश्राद्धलक्ष
कं। पंचमंसाम्यस्य। ह्रासवृद्ध्यादिवोदनारखर्वदर्पादिवाक्यमित्यर्थः पत्रुदेवलः यांति
थिंसमनुप्राप्यउदयंयातिभास्करः सातिथिः सकलाज्ञेयास्नानदानजपादिषु इति।।

स॰मा॰ पञ्चस्कांदे। पांतिर्थिसमनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीपतिः॥ सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नाना
४ ध्ययनकर्मसु॥ इति॥ तत्र एवौत्तरया घ्रातत्साधकानां युग्मखर्वस्तुत्क्रुसा/दिवचसां उपोद्बल
कं॥ एतदपवादः स्कांदे। मन्वादौ च युगादौ च ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः॥ व्यतीपाते वैधृतौ च
तत्कालव्यापिनी क्रिया॥ अभ्यंगे चोदधिस्नाने दंतधावन मैथुने॥ जाते च मरणे चैव
तत्कालव्यापिनी तिथिरिति। विरुद्धवचोव्यवस्था॥ अहः साम्नाम्नतो विभागमाह
व्यासः मुहूर्तैस्त्रिभिर्यः प्रातस्तावानेव तु संगवः मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तैः स्यादपरा पि तादृशः
सायाह्नस्त्रिमुहूर्तैः स्यात्सर्वकर्मबहिष्कृत इति॥ एवं ह्यह्नः मध्याह्नापराह्न इति त्रेधा विभा राम॰
गस्पुक्तवित। एवं वाह्नपराह्न इति द्वेधा विभागस्पत्र पर्वनिर्णयादौ उपयोगो वक्ष्यते॥॥ ४
अथैकभक्तं॥ देवलः दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत्॥ एकभक्तमिति प्रो

तंनक्तंन्यासत्रयोगेतु॥ दिनार्धात्परंसामान्यतोयुक्तःकालोमध्याह्नांतावधिर्वा॥ मध्या
ह्नव्यापिनीग्राह्याएकभक्तव्रतेतिथिरितिबौधायनोक्तेः अत्रपूर्वोक्तषट्पक्षेषूत्तरदिन
एवकर्मकालव्याप्त्याभावविकस्पर्शेवोत्तराग्राह्याएवैवेतिमाधवाशयः॥ ॥अथनक्तं॥ ॥
व्यासः॥ त्रिमुहूर्तंप्रदोषःस्याद्भानावस्तंगतेसति॥ नक्तंदोक्तसंध्यायां॥ मार्कंडेयेनचत्वा
तत्रप्रकुर्वीतइतिशास्त्रस्यनिश्चयः यत्तुसायंव्याप्तित्रिघटिकाद्यस्तादुपरिभास्वतइतिस्कां
दोक्तसंध्यायां॥ मार्कंडेयेनचत्वारिमानिकर्माणिसंध्यायांपरिवर्जयेत्॥ आहारमै
थुनंनिद्रांस्वाध्यायंचचतुर्थकमितिभोजनंनिषिद्धंतत्रागप्रामंनवेधनक्तेभोजनंविधि
स्पृष्टेनिषेधानवकाशात्॥ एतेनपर्वादिरात्रिभोजननिषेधोप्यत्रपरास्तः॥ प्रदोषव्या
प्त्यभावेस्कांदे। प्रदोषव्यापिनीनस्याद्दिवानक्तंविधीयते। आत्मनोद्विगुणाछाया

सं.मा.
५

5

मंदीभवति भास्करे ॥ तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनं ॥ एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान्सायापा
के तु भुक्तिक्रियां ॥ कुर्याच्च नक्तव्रती नक्तं फलं भवति निश्चितमिति ॥ सौरनक्ते ॥ त्रिमुहूर्त्तस्प
र्गेवार्क निशि वै तावती तिथिः तस्यां सौरं भवेन्नक्तमहन्येव तु भोजनं ॥ स्मृत्यंतरे विशेषः
यतिश्च विधवा चैव कुर्यान्नक्तं सदिवाकरं ॥ सदिवाकरं तु नक्तोक्तमंतिके घटिकाद्वयमिति
॥ ॥ इति नक्तनिर्णयः ॥ अथायाचितं ॥ तद्रूपायाचितभोजननिषेधरूपमयाचितं भो
ज्यमिति व्रतरूपं वा ॥ तस्य फलमुक्तं माधवीये स्मृत्यंतरे ॥ अयाचिताशी मितभुक्परां सि
द्धिमवाप्नुयादिति ॥ अत्र विशेषवचनाभावादुपवासवन्निर्णय इति केचित् ॥ तन्न ॥ एकभ
क्तायाचितयोर्विंशद्घटिकावधि ॥ सा तिथिः सर्वदा ज्ञेया नक्ते सापाह्नसंगतेति शार्ङ्गध
रीये नारदोक्तेः ॥ अथ प्रसंगाद्व्रतविषये किंचिदुच्यते ॥ सत्यव्रतः उदयस्था तिथिर्या हि न भ

रा.म.
५

वेद्दिनमथमाकुः॥ सारखंडानव्रतानांस्याद्दारंभस्य समापनमिति॥ ब्राह्मयामले॥ दिनभ
द्राप्रदा रात्रौ रात्रिभद्रा यदा दिवा॥ नतामता शुभकार्येषु प्राहुरेवं पुरातनाः॥ व्रतखंडे अग्निपु
राणे॥ व्रीहिर्षष्टिकमुद्गकलायाः सलिलपयः श्यामाकाश्चैव नीवारा गोधूमाद्या व्रते
हिताः कूश्मांडालाबुवार्ताकपालक्यज्योत्स्निकास्त्यजेत्॥ चरुर्नैक्ष्यसक्तुकणाः शाकं द
धिघृतं मधु॥ श्यामाकाः शालिनीवारायावकं मूलतंडुलं। हविष्यव्रतनक्तादावग्निका
र्यादिके हितं॥ मधुमांसे विहायान्यद्व्रते वहितमीरितं ज्योत्स्निका कोशातकी॥ हितेविहितं
मधुमद्यं। छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः मा
षकोद्रवगौरादीन्सर्वाभावेपि वर्ज्जयेत्॥ भविष्योत्तरे। हैमंतिकं सितास्विन्नं धान्यं मु
द्गा यवास्तिलाः कलायकंगुनीवारवास्तूकं हिलमोचिका॥ षष्टिकाः कालशाकं च मू

सं॰मा॰
६

त्वकंकेमुकेतरत्॥ कंदः सैंधवसामुद्रेलवणेमधुसर्पिषी। पयोनुद्धृतसारंच पनसाम्रह
रीतकी। पिप्पलीजीरकंचैवनागरंगाह्वतिंतिणी॥ कदलीलवली। धात्रीफलान्यगुडमैक्ष
वं। अतैलपक्वंमुनयोहविष्याणिप्रचक्षते॥ सर्पिः पयश्चात्रगव्यं। अतैलपक्वमित्येत
त्पक्वथितहविष्याणामेवविशेषणं। हारीतः पतितपाषंडिनास्तिकादिसंभाषणान्नृता
श्लीलादिकमुपवासादिषुवर्ज्जनीयमितिकौर्मे। बहिर्यांमांसपत्नान्स्पृतिंपतितंचरजस्व
6
ले॥ नस्पृशेन्नाभिभाषेतनेक्षेतव्रतवासरे॥ व्रताधिकारेसुमेतुः विहितस्यानुष्ठान
मिंद्रियाणामनिग्रहः निषिद्धसेवनंनित्यंवर्ज्जनीयंप्रयत्नतइति। विष्णुधर्मेषु। असकृ राम॰
ज्जलपानंचदिवास्वापंचमैथुनं॥ तांबूलचर्वणंमांसंवर्ज्जयेद्व्रतवासरइति॥ मांसनिषे ६
धः पारणांतेव्रतज्ञेपपितत्कैः नन्नुप्रधानदिने भावात्। वर्ज्जयेत्पारणेमांसंव्रता

हेय्योषधं सदैतन्मत्रो स्तु। औषधरूपमपि मांसं व्रताहे वर्जयेदित्यर्थः देवलः। असकृज्जल
पानाच्च सकृत्ताम्बूलचर्वणात्॥ उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापाच्च मैथुनात्॥ अशक्तौ तु स
एव॥ अतएवाम्बुपानेन नोपवासः प्रणश्यतीति॥ अत्ययेप्राणात्यये। वृद्धवसिष्ठः। उप
वासे तथा श्राद्धे न कुर्याद्दन्तधावनं॥ दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्तकुलानि वै॥ पैठी
नसिः। अलाभे वा निषेधे वा काष्ठानां दन्तधावने॥ पर्णादिना विशुद्धेत जिह्वोल्लेखः सदैव
च॥ व्यासः। अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ॥ अपां द्वादशगण्डूषैर्विदध्या
द्दन्तधावनं॥ विष्णुरहस्ये। स्मृत्यालोकनगंधादि स्वादनं परिकीर्तनं॥ अन्नस्य वर्जयेत्स
र्वं ग्रासानां चाभिकांक्षणं॥ गात्राभ्यंगं शिरोभ्यंगं ताम्बूलं चानुलेपनं॥ व्रतस्थो वर्जयेत्स
र्वं यच्चान्यद्बलरागकृत्॥ मैथुनं चाष्टधा तथा च स्मरणं॥ स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं

सं॰मा॰ ७

गुह्यभाषणं॥ संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च॥ एतन्मैथुनमष्टांगं प्रवदंति म-
नीषिणः॥ देवलः॥ स्त्रीणां तु प्रेक्षणात्स्पर्शात्ताभिः संकथनादपि। निपद्यते ब्रह्मचर्यं
न दारेष्वृतुसंगमादिति॥ स्वदारेष्वृतुसंगमादित्यपि क्वचित्पाठः। विष्णुधर्मोत्तरे॥ तत्त्व
थजपनध्यानतत्कथाश्रवणादिकं॥ तद्दर्शनं च तन्नामकीर्त्तनश्रवणादयः उपवा
सकृतामेते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः तद्बुद्ध्योपास्यदेवता व्रतदेवता वा॥ देवलः।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्यमामिषवर्जनं॥ व्रतेष्वेतानि चत्वारि कर्त्तव्यानाहसूरिभिः।
आमिषं मांसे। आमिषं हतिपानीयं गोवर्त्तं क्षीरमामिषं॥ मसूरमामिषं सस्ये फलेजं-
बीरमामिषं॥ आमिषं शुक्तिकाचूर्णं आरनालं तथामिषमिति स्मृत्यंतरोक्तं वा। पाद्मे
॥ अष्टैतान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौ-

राम॰ ७

षष्ठं पयःपानाद्दिनामव्रतघ्नं स्त्रीबालाघात्यंतपीडितविषयं।सर्वभूतभयं चैवप
मात्तेगुरुशासने॥ अव्रतघ्नानियकर्यंतेसकृद्दत्तानिशाव्रतः सर्वभूतभयं सर्वेभ्योभू
तेभ्योभयं।हेमाद्रौमाद्रौपाद्ये॥ गर्भिणी सूतिकादिश्च कुमारी वाथ रोगिणी॥ यदाशुद्धातदा
ऽन्येनकारयेत्प्रयतास्वयमिति॥ मदनरत्ने छागलेयः पूर्वव्रतं गृहीत्वा योनाचरेत्काममोहि
तः जीवन्भवति चांडालो मृतः श्वाचाभिजायते॥ गरुडपुराणे॥ क्रोधात्प्रमादाल्लोभा
द्वाव्रतभंगोभवेद्यदि॥ दिनत्रयं न भुंजीत मुंडनं शिरसोथवेति॥ प्रायश्चित्तोत्तरमपि कांता
नुष्ठाने कार्यं प्रायश्चित्तमिदंकृत्वापुनरेवव्रती भवेदितिवायुपुराणोक्तः॥ ॥अथप्रति
पदमारभ्यक्रमेणसर्वतिथीनां निर्णयस्तत्कृतं चोच्यते॥ ॥तत्रादौप्रतिपन्निर्णीयते॥
तत्रप्रतिपदपराह्णव्यापिनीशुक्लपक्षे पूर्वायाह्या। प्रतिपदमावास्येतियुग्मवाक्यात्॥

समा॰ मदनरत्नेस्कंदपुराणेपि। प्रतिपत्संमुखीकार्यायाभवेदापराह्णिकीति॥ दीपिकापि॥
८ शुक्लास्यात्प्रतिपत्तिथिः प्रथमतश्चेत्सापराह्णेभवेदिति। तदभावेतूक्तंमाधवेन॥ तदभा
वेतुसायाह्नव्यापिनापरिगृह्यतइति॥ कृष्णपक्षेपराग्राह्या॥ तदुक्तंदीपिका ॥कृष्णात्तर
तोविलेति॥ ॥अथचैत्रकृ प्रतिपत्कृत्यंभविष्योत्तरे॥ चैत्रेमासिमहाबाहोपुण्याप्रतिप
दापरे। यातस्यांश्वपचंस्पृष्ट्वास्नानंकुर्यान्नरोत्तम। नतस्यदुरितंकिंचिन्नाधयोव्याधयोन
प॥ तथा। कृत्वाचावश्यकार्याणिसंतर्प्यपितृदेवताः वंदयेद्धोलिकाभूतिंसर्वदुष्टोपशांत
ये॥ मंत्रः वंदितासिसुरेंद्रेणब्रह्मणाशंकरेणच। अतस्त्वंपाहिनोदेविभूतेभूतिप्रदाभवेति॥ राम॰
पुराणसमुच्चये॥ कृत्वेतुषारसमयेसितपंचदश्यांप्रातर्वसंतसमयेसमुपस्थितेच॥ सं ८
प्राश्यचूतकुसुमंसहचंदनेनसत्यंहिपार्थपुरुषोथसमासुखीस्यात्॥ पंचदश्यामतो

तायांप्रातरित्यर्थः येपिबंतिवसंताघेचूतपुष्पंसचंदनं॥ सत्यंहृत्स्थस्यकामस्यएजनंक्रि
यतेनरैरितिभविष्योत्तरात्॥ वसंताघेचैत्रप्रतिपदि॥ मंत्रः चूतमग्र्यंवसंतस्यमाकंदकुसुमंतव
।सचंदनंपिबाम्यघसर्वकामार्थसिद्धये॥ भविष्योत्तरे॥ ततः प्रातर्द्वितीयायांपुत्रमित्रादि
संयुतः नृपतिर्वितते देशेवितानवरशोभिते। उपविश्यासनेरम्येयोरज्ञानयदैःसह॥ सिंहर
कुंकुमसंदोहपद्मवासेसचंदनैः विकीर्यलोकांस्तांबूलैः संमान्यचपृथक्पृथक्॥ नृत्यगी
तविनोदैश्चकुर्यात्कामममहोत्सवं। एवंकुर्वंत्रवाप्रोतियावत्संवत्सरंसुखमिति। इदंपूर्ववि
द्धायामेव। वत्सरादौवसंतादौबलिराज्येतथैवच॥ पूर्वविद्धैवकर्तव्याप्रतिपत्सर्वदाबुधैरिति
पद्मवसिष्ठवाक्यात्। चैत्रशुक्लप्रतिपद्विवत्सरारंभेउदयव्यापिनीग्राह्या॥ तदुक्तंमाध
वीयेब्राह्मे॥ चैत्रेमासिजगद्ब्रह्मासमर्जप्रथमेहनि। शुक्लपक्षेसमग्रंतुतदासूर्योदयेसति

रमा॰ ८ तिा दिनद्वयेऽप्यव्याप्तावव्याप्तौ चापरैव ग्राह्या पूर्वोक्तवद्वसिष्ठवाक्यात्॥ तत्र तैलाभ्यंगो
कस्नेन वा। वत्सरादौ वसंतादौ बलिराज्ये तथैव च॥ तैलाभ्यंगमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यत
इति। अत्र शकादिश्रवणमुक्तं सोऽपि तिः शास्त्रे। शकवत्सरभूपमंत्रिरांगरसधान्येश्वरमेघप
तीनां॥ श्रवणात्पठनाच्चैव नृणां शुभमतो यातः शुभं समश्नु ति॥ चैत्रस्य मलमासत्वे तैला
भ्यंगशकश्रवणादि शुद्ध एव कार्यं। यद्यपि वत्सरवसंतयोः प्रवृत्तिर्ज्ञाता॥ तथापि षस्त्य
र्द्धिसैर्मासः कथितो बादरायणैः एवं मद्दे परिताज्यकर्त्तव्यावोत्तरे क्रियेति वचनेन पूर्व
मासस्य कृत्यस्यान्तरमासे कर्त्तव्यताभिधानात्॥ नवरात्रे रामनवम्यादिवत्॥ तथात्र वि राम॰
शेषो भविष्ये॥ अतीते फाल्गुने मासि प्राप्ते चैत्रमहोत्सवे। पुण्येऽह्नि विप्रकथिते प्रपादानं समा ८
रभेत्। ततस्तोयस्य ज्ञाने विद्वान्मंत्रेणानेन मानवः। प्रपेयं सर्वसामान्या भूतेभ्यः प्रतिपादिता।

।यस्याः प्रदानात्पितरस्तृप्यंतु हि पितामहाः । अनिवार्यं ततो देयं जलं मासचतुष्टयं ।। प्रयां
द्यतमशक्तेन विशेषाद्धर्ममाप्सुना ।। एतद्ध घर्मघटश्चारुवस्त्रसंवेष्टिताननः स्रगास्रगं हेदपः
शीतामलजलः शुचिः । मंत्रः एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः । अस्य प्रदानात्स
कला मम संतु मनोरथाः अनेन विधिना यस्तु धर्मकुंभं प्रयच्छति ।। प्रयाति दानफलं सोपि
प्राप्नोतीह न संशय इति । मेषशुक्लप्रतिपदि दृश्याहरारंभः । काशीखंडे । मेषमासि सिते
पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिं ।। दशाश्वमेधिके स्नात्वा मुच्यते सर्वपातकैः एवं सर्वासु तिथि
षु क्रमस्नापी नरोत्तमः आशुक्लपक्षदशमी प्रतिजन्माघमुत्सृजेदिति ।। आश्विनशुक्ल
प्रतिपदि नवरात्रारंभः तदुक्तं हेमाद्रौ धौम्येन ।। आश्विने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रकं
।। प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ।। अत्र पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या । आश्विनस्य

स॰मा॰ १०

10

सितेपक्षेनवरात्रमुपोषितः सुस्नातस्तिलतैलेन पूर्वाह्लेन पूर्वाह्णे पूजयेच्छिवामिति
देवीपुराणेतस्यकर्मकालतोक्तेः कर्मणोयस्ययः कालस्तत्कालव्यापिनीतिथिरिति
नेनकर्मकालव्यापिन्यामेवकर्तव्यत्वोक्तेः नवरात्रोपवासानुरोधेननिर्णयः तस्यनव
रात्रमुपोषितः पूजयेदित्यादिदेवीपुह्णव्यापित्वेनैवनिर्णयः पूजायास्तुप्राधान्यंफ
लसंबंराराध्येनखानिनिकृंतति स्नातीत्यादिवत्फलिसंस्कारत्वेनपूजांगत्वावगमात्।
अतः प्रधानभूतपूजाकालपूर्वाह्णव्यापित्वेनैवनिर्णयः पूजायास्तुप्राधान्यंफल
संबंधात्॥ मत्सकारे। आश्विनेमासिमेघांतेमहिषासुरमर्दिनी। देवीसंपूजिताये रा॰म॰ १०
अष्टरात्रेष्टमीषुचा। क्रीडंतिविविधैर्भोगैर्देवलोकेसुडुलंभे॥ नापयोव्याधयस्तेषांनच
शत्रुभयंभवेदितियत्तुगौतिरार्गावदेवीपुराणे। शरत्कालेमहापूजाक्रियतेयाचवार्षि

की॥ सा कार्योदयगामिनी न तिथेस्तत्र युग्मतेति॥ तत्रोदयगामित्वमपि प्रायः पूर्वाह्न
व्यापित्व एव भवतीति। न तु युग्मताद्युग्मवाक्यानुरोधेन निर्णयः इत्यर्थः वार्षिकीत्यनेन संव
त्सरस्याहो चैत्रशुक्लप्रतिपद्युपक्रम्य नवम्यंता एता अभिधीयन्ते॥ तत्र शुक्लशरद्वसंतयोस्तु
ल्य एव दुर्गोत्सवः कार्यः यानितु। यो मां पूजयते नित्यं द्वितीयादिगुणान्विता॥ प्रतिपद्धा
रदे ज्ञात्वा सोश्नुते सुखमव्ययं। पत्रिकुर्पाद्मायुक्ता प्रतिपच्छापनेमम। तस्पशापाद्
तेद्त्वाभस्म शेषं करोम्यहं॥ आयाह्णालु रुतेपस्तु कलशस्थापनं मम। तस्य संपद्विना
शः स्याज्जेषः पुत्रो विनश्यति॥ तथा। न दर्शकलया युक्ता प्रतिपच्चंडिकार्चने। उदये द्वि
मुहूर्तापि याह्यासोदयगामिनीति। पाचाश्वयुजि मासे तु प्रतिपद्ध्रइयान्विता॥ शुद्धमेमार्व

स्मा० नंतस्यांशतयज्ञफलप्रदमित्यमायोगनिषेधकानि।यानितु। द्वितीयाशेषसंपूर्णाप्र
२२ तिपद्वंडिकार्चने॥ मोहादस्योपदेशाद्वाकृतंपुत्रविनाशकं॥ आरंभेनवरात्रस्यद्वितीया
त्रुटिसंयुता॥ नकेवलंतिथिंहंतिवेधात्सापुत्रसंपदमिमानिद्वितीयायोगनिषे
धकानितानुभयविधान्यपिसर्वाणिनिर्मूलानि।समूलत्वेपिपरस्परसत्प्रतिपक्षत्वा
दनिर्णायकानि॥ चंद्रप्रकाशे॥ प्रातरावाहयेद्देवीप्रातरेवप्रवेशयेत्॥ प्रातःप्रातश्च
संपूज्यप्रातरेवविसर्जयेदित्युक्तं॥ सतिसंभवेप्रतिपदि आद्यंनाडीषोडशकंसंत्यज्य राम०
कलशंस्थापयेत्। आद्याःषोडशनाड्यस्तु कल पः कुरुतेनरःकलशस्थापनंतत्र २२
ह्यरिष्टंजायतेध्रुवमितिदेवीपुराणवचनात्। कलशस्थापनेवैधृतिचित्रादियोगानि

षेधकानिवचनानिनिर्मूलानि॥ यामलापुताचेत्प्रतिपन्नुलभ्यते विरुद्धयोर्गौरपि संगता
मता। सैवापराह्णे विबुधैर्विधेया स्त्रीपुत्रराज्यार्थिविवृद्धिहेतुरिति तिथिहासस्तकर्त्रेब्बो देवी
सेपूजने व्रताते नमंनिहिता देवी हासोयेनरुतः प्रभो॥ रुद्रयामले। कलशस्थापने तु
दिवैव कार्यं न रात्रौ॥ तदुक्तं मात्स्ये। न रात्रौ स्थापनं कार्यं न च कुंभाभिषेचनमिति॥ अत्र त्रि
रात्रमप्युक्तं हेमाद्रौ धौम्येन। त्रिरात्रं वापि कर्त्तव्यं सम्पादियथाक्रममिति॥ देवीपुराणे
। कन्यासंस्थे रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नंदिकां। अयाचीत्व थ वैकाशी नक्ताशी वाथ वाप्य
रः प्रातःस्नायी जितद्वंद्वस्त्रिकालं शिवपूजकः। जपहोमसमायुक्तः कन्यकां भोजयेन्मुदा
॥ शिवंसुशिवांगशिवौतयोः पूजकः। नंदा च प्रतिपद्देवी प्रथमोपस्थितत्वात्॥ तत्र प्रतिप
त्पूर्वाह्णे तिलतैलेन स्नातो यजमानो गणपतिं संपूज्य देशकालौ निर्दिश्य पनवमीयर

र्यतंउपवासाद्यन्मतमनिषमोपेतोदुर्गापूजनममुकफलकामःकरिष्यइतिसंकल्पये
तात्ततःकदलीस्तंभवस्त्राद्भिर्मंडितेगृहेचतुरस्त्रंचतुर्हस्तंवेदिकोपुरिसर्वतोभद्रादिमंडलंवि
धायतत्रमहीद्यौरित्यादिवरुणाएजातंकलशंसंस्थापयेत्॥ सौवर्णादिप्रतिमापूजार्थं
॥पूजामंडलनुंभस्ठेतिदेवीपुराणात्॥ मन्मथ्यादिकांतुकलशस्यपश्चादासनेस्था
प्या॥ वेदिकोणेष्वपिचत्वारःकलशाःस्थाप्याः॥ चतुरःकलशामस्तुदद्याद्देवगृहे
नरःचतुःसमुद्रवलयांसतुभुक्तेवसुंधरामितिविष्णुधर्मोत्तरात्॥ प्रतिमाचहेमादिम
यी॥ देवीपुराणे॥ हेमरजतमृच्छाद्युशैलचित्रार्पितापिवा॥ खड्गेशूलेर्चितादेवीसर्व
कामफलप्रदा॥ मन्मथीप्रतिमांकृत्वाविल्वेवायस्तुपूजयेत्॥ आत्मवित्तानुसारेण
सलभेन्मौलिकेफलमिति॥ प्रतिमालक्षणंमत्स्यपुराणे॥ जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेंदु

कृतलक्षणां॥ लोचनत्रयसंयुक्तांपूर्णेंदुसदृशाननां। अतसीपुष्पवर्णाभांसुप्रतिष्ठां
सुलोचनां॥ नवयौवनसंपन्नांसर्वाभरणभूषितां। सुचारुवदनांतद्वत्पीनोन्नतपयोधरां॥ त्रिभं
गस्थानसंस्थानांमहिषासुरमर्दिनी॥ त्रिशूलंदक्षिणेध्यायेत्खड्गंचक्रंक्रमादधः तीक्ष्णबाणं
तथाशक्तिंवामतोऽपिनिबोधत॥ खेटकंपूर्णचापंचपाशमंकुशमूर्ध्वगं॥ घंटांवापरशुंवापि
वामतः संनिवेशयेत्॥ अधस्तान्महिषंतद्वद्विशिरस्कंप्रदर्शयेत्। शिरश्छेदोद्भवंतद्वद्दा
नवंखड्गपाणिनं॥ हृदिशूलेननिर्भिन्नंनिर्यदंत्रविभूषितं। रक्तरक्तीकृतांगंचरक्तविस्फा
रितेक्षणं। वेष्टितंनागपाशेनभ्रुकुटीभीषणाननंसपाशवामहस्तेनधृतकेशंचदुर्गया॥ व
मद्रुधिरवक्त्रंचदेव्याः सिंहंप्रदर्शयेत्॥ देव्यास्तुदक्षिणंपादंसमंसिंहोपरिस्थितं। किंचिदूर्ध्वं
तथावाममंगुष्ठंमहिषोपरि। स्तूयमानंचतद्रूपममरैः संनिवेशयेदिति॥ ध्यानमथैवं

स॰मा
१३
13

॥ एहि दुर्गे महाभागे रक्षार्थं मम सर्वदा ॥ आवाहयाम्यहं देवि सर्वकामार्थसिद्धये ॥ अस्यां म
त्तौ समागच्छ स्थितिं मत्कृपया कुरु ॥ रक्षां कुरु सदा भद्रे विघ्नेश्वरि नमोस्तु ते इति आवाहनं । भग
वति दुर्गे इहागच्छ इह तिष्ठ इह संनिधेहि स्थिरा भव सुप्रसन्ना भव इत्यपि पठंति । एवमादिमंत्रपंचकु
र्याद्याद्यमंत्रैर्गीतमभिधायान्नयंत । मंगला काली भद्रकाली कपालिनी ॥ दुर्गा क्षमा शिवा धा
त्री स्वाहा स्वधा नमोस्तु ते ॥ अनेनैव तु मंत्रेण राजपद्धोमादि कारयेत् इति देवीपुराणोक्तेः तान्द्ध
गैः पूजयेन्मंत्रैः सर्वदेवान्समाहितः इत्यग्निपुराणादेः देविक आगमिको वा ॥ नेमग्रासर्वसमाप
दिति साधारणवाक्यात्प्रणवादि चतुर्थ्यंतं नमोंतं नाममंत्रो वा ॥ स्कांदे तु । दुर्गे मेऽस्तु रेका
पै भवदुःखविनाशिनि । पूजयामि सदा भक्त्या दुर्गां दुर्गार्तिनाशिनीं ॥ अनेनैव तु मंत्रेण राज
पद्धोमादि कारयेदित्युक्तं ॥ छत्रचामरादिभी राजोपचारैः पूजा । तदंते प्रणामं देवीं प्रार्थयेद

राम॰
१३

नेनमंत्रेण॥ महिषघ्निमहामायेचामुंडेमुंडमालिनि॥ द्रव्यमारोग्यविजयंदेहिदेविनमः
सदा॥ भूतप्रेतपिशाचेभ्योरक्षोभ्यश्चमहेश्वरि॥ देवेभ्योमानुषेभ्यश्चभयेभ्योरक्षमांसदा॥
सर्वमंगलमंगल्येशिवेसर्वार्थसाधके॥ शरण्येत्र्यंबकेगौरिनारायणिनमोस्तुते॥ रूपंदे
हियशोदेहिभगंभगवतिदेहिमे॥ पुत्रान्देहिधनंदेहिसर्वान्कामांश्चदेहिमे॥ इति॥ ततोदुर्गा
मंत्रंवैदिकमागमिकंवाजपेत्॥ दुर्गायत्वाजपेन्मंत्रमेकचित्तः समाहित इति॥ देवीपुराणो
क्तं॥ पद्ममाहात्म्यंभगवत्यास्तुपुराणादिषुकीर्त्तितं॥ पठेद्वाशृणुयाद्वापिसर्वकामसमृद्धये
॥ तथा॥ एकोत्तरादिवृद्ध्यातुनवमींयावदेवहि॥ चंडीपाठंजपेद्वेवज्ञापयेद्वाविधानतः॥ वा
राहीतंत्रे॥ संकल्पितस्तोत्रपाठेसंख्यांकृत्वापठेत्सुधीः तत्रैव॥ चंडीपाठफलंदेविशृणु
ष्वाद्रतोमम॥ एकावृत्त्यादिपाठानांयथावत्कथयामिते॥ संकल्पपूर्वंसपूर्णमस्यांगोषु

स॰मा॰ मन्त्रसंकृत॥ पाठाद्धलिप्रदानाच्च सिद्धिमाप्नोतिमानवः उपसर्गोपशांत्यर्थं त्रिरावर्त्तं
२४ पठेन्नरः ग्रहोपशांतौकर्त्तव्यं पंचावर्त्तं वरानने॥ महाभयेसमुत्पन्नेसमावृत्तंसमुच्चयेत्॥
नवावृत्त्याद्भवेच्छांतिर्वाजपेयफलंलभेत्॥ राजवश्यायभक्त्यैवरुद्रावृत्तंमुदीरयेत्॥ अर्को
14 वृत्तेकाम्यसिद्धिर्वैरहानिस्तुजायते॥ मन्वावृत्त्यादिपुर्वश्यस्तथास्त्रीवश्यतामियात्॥ सौ
ख्यंपंचदशावृत्त्याच्छ्रियमाप्नोतिमानवः कलावृत्त्यापुत्रपौत्रधनधान्यागमंविदुः राज्ञो
भीतिविमोक्षायवैरस्योच्चाटनायच॥ कुर्यात्सप्तदशावृत्तंतथाष्टादशकंप्रिये॥ महारण्य
प२ विमोक्षार्थंविंशावृत्तंपठेत्सुधीः पंचविंशावर्त्तनाद्भवेद्बंधविमोक्षणं॥ संकटेसमनुप्रा राम॰
प्तेदुश्चिकित्स्यामयेतथा॥ जातिध्वंसेकुलोच्छेदेआयुषोनाशआगते॥ वैरिवृद्धौव्या २४
धिवृद्धौधननाशेतथात्तये॥ तथैवत्रिविधोत्पातेतथैवातिपातिके॥ कुर्याद्यत्नाच्छ

तावन्नैनततः संपद्यतेध्रुवं ॥ श्रेयोवृद्धिः शताहस्राङ्डाजस्तृद्धिस्तथापरा ॥ मनसाचिं
तितं देवि सिद्ध्येरक्षोत्तराच्छृतात ॥ शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ॥ सहस्राव
र्तेनाश्वस्मीराहस्रोतिस्तत्रपैस्थिरा ॥ भुक्तामनोरथाकाम्मान्नरोधोत्तमवाप्नुयात ॥ यथा
श्वमेधः क्रतूनां देवानांचयथाहरिः स्तवानामपिसर्वेषांतथासप्तशती स्तवः ॥ अथ
वा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने ॥ वंघ्याः शताहानिपाठात्सर्वाः सिद्धीति सिद्धपद्धति ॥
पाठश्चनारायणादीन्नमस्कृत्यकार्यः नारायणीनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं ॥ देवींसर
स्वतींव्यासंततोजयमुदीरयेत इतिवचनात ॥ जयशब्दार्थश्चभविष्यपुराणे ॥ अष्टादश
पुराणानिरामस्यचरितंतथा ॥ विष्णुधर्मादिशास्त्राणिशिवधर्माश्चभारत ॥ कार्ष्णंचपंच
मोवेदोयन्महाभारतंस्मृतं ॥ शैवाश्चधर्माः राजेन्द्रमानवोक्तामहीपते ॥ जयेतिनामए

तेषांप्रवदंतिमनीषिणइति॥पाठप्रकारस्तुमात्स्ये॥प्रणवंवारितोजस्वास्तोत्रंवासंहितां
जपेत्॥अंतेचप्रणवेद्घारस्तथाविफलंभवेत्॥शुद्धेनोनमविच्छिन्नेनपठितव्यंप्रयत्नतः॥न
कार्यासक्तमनसाकार्यंस्तोत्रस्यवाचनं॥आधारेस्थापयित्वातुपुस्तकंप्रजपेत्सुधीः॥हस्त
संस्थापनादेवयस्मात्तस्यफलंभवेत्॥स्वयंचलिखितंयच्चकृतिनालिखितंचयत्॥अ
ब्राह्मणेनलिखितंतच्चापिविफलंभवेत्॥कुशीलेलखकःनडुपजीवीतर्थः।कृषिछेदादि
केन्सस्यपठेत्स्तोत्रंविचक्षणः॥संकल्पितेस्तोत्रपाठेसंख्यांकृत्वापठेत्सुधीः॥अध्यायेप्रा
प्यविरमेन्नतुमध्येकदाचन॥कृतेविरामेमध्येतुअध्यायादिंपठेत्पुनरिति॥श्रवणंचब्रा
ह्मणादेवकार्यं॥ब्राह्मणंवाचकंविद्यान्नान्यवर्णजमादरात्॥श्रुत्वान्यवर्णजाद्वाज
न्यवाचकान्नरकंव्रजेत्इतिमविष्यपुराणात्॥पद्मापिदेवीपुराणे॥जपपूजादिकहोमो

पिष्टमहमुक्तस्तथाप्यष्टम्यां नवम्यां वा कार्यः ब्राह्मपुराणे ॥ तत्राष्टम्यां भद्रकाली
ऌपक्रम्य होमैर्ब्राह्मणान्तर्पयेत्तोरितिष्टमी कृत्वा मध्यपाठात् ॥ नवम्यां बलिदानं च कर्त्त
व्यं वै यथाविधि ॥ जपं होमं च विधिवत्कुर्यात्तत्र विभूतये इति कालिकापुराणे ॥ शिष्टा
चाराच्च ॥ बलिदानमथाष्टमी नवम्योरेव । पुनः पूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरे
त्जागरं च स्वयं कुर्याद्बलिदानं महानिशि । प्रभूतबलिदानं च नवम्यां विधिवच्चरेदिति
कालिकापुराणात् अत्र यद्यपि शिष्टपरिग्रहीत कालिकापुराणादिषु महिषस्वगात्र
रुधिरपूरस्सु घातादिकमुक्तं तथापि ब्राह्मणस्य न भवति ॥ मद्यं दत्वा ब्राह्मणस्तु ब्रा
ह्मण्यादेव हीयते ॥ स्वगात्ररुधिरं दत्वा ब्रह्महत्यामवाप्नुयादिति कालिकापुराणे एवं नि
षिद्धत्वात् ॥ सात्त्विकी जपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषैरित्येतत्प्रकारक सात्त्विकपू

स॰मा॰
१६

16

ज्ञायांभगवतीतापादिषु १३। ब्राह्मणाधिकारिकतापाएवंतज्ञेः पशुबलिदानस्यतु
विजयार्थंनृपोत्तमइतिराजपुरस्कारेणैवविहितत्वाच्च। अतोमाषभक्तादिनातेनब
लिदानंकार्यंमाषकुल्माषमांसाद्यैर्योदिस्तुबलिर्निशि। कूष्माण्डमिक्षुदंडंचमद्यमास
वएवच॥ एतेबलिसमाज्ञेयातृप्तौछागसमामताइतिकालिकापुराणात्॥ ॥अथ
कुमारीपूजादेवीपुराणेब्रह्मोवाच॥ ॥नतथातुष्यतेशक्रहोमदानजपादिना॥ कु
मारीपूजनेनात्रयथादेवीप्रसीदति॥ अत्रनवरात्रे। शुक्लाष्टमीचतुर्दश्योर्नवम्यांचविशे
षतइतिच। प्रसंगादस्यापिविधानं। कुमारीपूजनेविशेषोमदनरत्नेस्कांदे॥ एकैकांपूज राम॰
येत्कन्यामेकवृद्ध्यातथैवच। द्विगुणांत्रिगुणांवापिप्रत्येकंनवकंतुवा॥ एकवर्षातुया १६
कन्यापूजार्थंतांविवर्जयेत्॥ गंधपुष्पफलादीनांप्रीतिस्तस्यानविद्यते॥ द्विवर्षकन्या

मारभ्यदशवर्षावधिक्रमात् ॥ यथोक्तफलमेतद्देवीपुराणे विवाहानंतरं कन्यां कन्या
त्वमुपजायते ॥ तावत्संपूज्यते कन्या यावत्पुष्पं न दृश्यते इति ॥ एतन्मंत्रस्तु स्कांदे । मंत्राक्षरम
यीं लक्ष्मीं मातृणां रूपधारिणीं । नवदुर्गात्मिकां साक्षात्कन्यामावाहयाम्यहं । जगत्पूज्ये
जगद्वंद्ये सर्वशक्तिस्वरूपिणि ॥ पूजां गृहाण कौमारि जगन्मातर्नमोस्तु ते ॥ एवमभ्यर्च्य
कुर्यात्कुमारीणां प्रयत्नतः कंचुकैः शुभवस्त्रैश्च गंधपुष्पाक्षतादिभिः नानाविधैर्भक्ष्यभो
ज्यैर्भोजयेत्पायसादिभिः । अत्राप्येकस्य कन्यास्वरूपमुक्तं तत्रैव । हीनाधिकांगीं कुष्ठां च विनाशि
कुलसंभवां ॥ ग्रंथिस्फुटितशीर्णांगीं रक्तपूयव्रणांकितां ॥ जात्यंधां केकरां काणां कुरूपां
तनुरोमशां ॥ संत्यजेद्रोगिणीं कन्यां दासीगर्भसमुद्भवामिति । विनाशिसंततिस्पष्टं । ग्रंथय
ः कूर्परजान्वाद्याः तनुश्चासौ रोमशेति कर्मधारयः देवीगृहे दीपश्चाहोरात्रं ज्वालनीयः

सा०मा० ःमत्स्यपुराणे॥ गीतवादित्रनिर्घोषं देवस्याग्रे च कारयेत्। घंटा भवेदशक्तस्य सर्ववाद्यमयी
१७ यत इति। पूजा च प्रत्यहं त्रिकालं कार्या। त्रिकालं शिवपूजक इति पूर्वोक्तदेवीपुराणात्। ज्योतिः
शास्त्रे सप्तम्यां बिल्वशाखापूजोक्ता। आश्विनस्य सिते पक्षे तु मुहूर्ते न सप्तमी। तस्यां च प
त्रिकापूजा कर्तव्या नवनायकैः। प्रशस्तां सफलां बिल्वशाखां मातृस्य पूजयेदिति॥ अथ
बोधनप्रकारः। तत्काला लिंगपुराणे कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वार्द्रभे दिवा। नवम्यां बोध
येद्देवीं महाविभवविस्तरैः। भविष्ये। षष्ठ्यां बिल्वतरौ बोधं सायं संध्यासु कारयेत्। देवीपुराणे
। ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां बिल्वाभिमंत्रणं। बिल्वस्थापनमद्य इति बिल्वतरुं संपूज्य बिल्ववृ राम०
क्षे जयंती। सा दिङ्गे इहागच्छ सा दिनाच दुर्गामावाह्य पूजयित्वा। गीतवाद्यघोषपुरःसरं देवीं ९
विबोधयेत्। मंत्रस्तु। रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च॥ अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्या

आसपिकृतः पुरा इषे मासि सिते पक्षे नवम्यां मार्गयोगतः श्रीवृक्षे बोधयामि त्वां यावत्पूजां करो
म्यहं। इति। ततो बिल्वतरोरामंत्रणं। मंत्रस्तु। मेरुमंदारकैलासहिमवच्छिखरे गिरौ। जातः श्री
फलवृक्षत्वमंबिकायाः सदाप्रियः। श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः। नेतव्योसि म
या वृक्ष पूज्यो दुर्गास्वरूपत इति। अपरेद्युः पुनरपि संपूज्याकृतांजलिः प्रसारयेत्। बिल्ववृक्ष
महाभाग सर्वदा शंकरप्रिय। गृहीमातव शाखां तु दुर्गापूजां करोम्यहं। शाखाच्छेदोद्भवं दुः
खं न च कार्यं त्वया प्रभो। इति। ततः फलयुतामपराजितां दिग्गतामेकां शाखां छेदयेद्दानेन
संमेन मंत्रेण। ओं छिंधि छिंधि फट् हुं हुं फट् स्वाहेति मंत्रः। ततः शाखामग्रे आनीय बिल्वशा
खापैनम इति पूजयित्वा बिल्वशाखां पोमन्मयप्रति मायां च देवीमावाहनपुरःसरं पूजयि
त्वा माषभक्तादिबलिं च दत्त्वा ढोलादिना शाश्वं प्रतिमां च पूजागृहद्वारदेशे स्थापयित्वा

स॰मा॰ १८ 18 माषभक्तादिबलिं च हृत्वा पूजागृहस्थानि भूतानि भूतेभ्योनमइतिगंधादिभिः संपूज्य भू
ताः प्रेताः पिशाचश्च ये पवसंत्यत्र भूतलोगृहे तु ते मया दत्तो बलिरेष प्रसाधितः पूजिता गंधपु
ष्पाद्यैर्बलिभिस्तर्पितास्तथा। देशादस्माद्विनिः सृत्य पूजा पश्यंतु मत्कृतां। भूतेभ्य एष भ
क्ते बलिर्नमइति बलिं दत्वा अथ सर्वेभ्यो भूतेभ्यो भूताभूमिपालकाः भूतानामविरोधेन
पूजा कर्म करोम्यहं फडिति तामयसारपेता। स्थितेषु तत्र नैवेद्यं मण्डलं तथा। किंतु पंतिम
हालुब्धानचगृहेतिदेवताः तस्माद्यत्नेन कर्तव्यं भूतानामपसारणमिति कालिकापुरारा
ता सर्षपादीश्च विकिरेत्। ततः पुनः शाखायां प्रतिमायां च देवीं संपूज्य गीतवाद्यादिपुरः। राम॰
सरं पूजागृहे प्रवेशयः आरोपिता सिद्धे गौर्विभ्रम्य पेक्षा फलेपि चास्थितरानितां तं भूता मे १८
गृहे त्वं कामदा भवेति पूजागृहस्थापयेत्। ततः प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा। आवाहयाम्यहं देवी

मन्नमपेश्रीफलेनतथा।कैलासशिखराद्देविविंध्याद्देर्हिमपर्वतात॥ आगत्यबिल्वशाखां
पांचंडिकेकुरुसंनिधिं।भगवतिडुर्गेइहागच्छेत्फभयोरावाघ्या॥ स्थापितासिमयादेविश्रीफ
लेमन्नमपेपिच॥ आपुरारोग्यमैश्वर्यंदेहिदेविनमोस्तुते॥ भगवतिडुर्गेइहतिष्ठतिष्ठाप
पितांडुर्गेडुर्गस्वरूपासिसुरतेजोमहाबले॥ सदानंदकरेदेविप्रसीदममसिद्धये॥ एह्येहि
भगवत्संवध्यात्रुत्तवत्नयप्रदे॥ भक्तितःपूजयामितांडुर्गेदेविसुरार्चिते॥ प वैश्वफलोप
तैःपुष्पैस्सुसुमनोहरैः॥ पल्लवैसंस्थितेदेविपूजयेत्वांप्रसीदमे॥ डुर्गेदेविइहागच्छसांनि
ध्यमिहकल्पय॥ यज्ञभागान्गृहाणत्वंयोगिनीकोटिभिःसहेतिकृतांजलिःपठेत्॥ त
तोजपेत्।मादिदुर्गायैनमः इदंपाद्यंपुष्पगंधाक्षतकुंकुमरक्षिदूर्वांकुशतिलबिल्वपत्र
सहितजलेनार्घ्यमाचमनीयपंचामृतस्नानीयपुनराचमनीयवस्त्रपुनराचमनीयपातुले

स॰मा॰ १९ पनानि दत्वा ॐ दुर्गायै नम इति पुष्पांजलित्रयं दद्यात् ॥ ततश्च मन्त्रोऽद्भवं श्रीवृक्षो ह्रीं शंकर
स्य सदाप्रियं ॥ बिल्वपत्रं प्रयच्छामि पवित्रं ते सुरेश्वरि इति बिल्वपत्रं ॥ ब्रह्मविष्णुशिवादी
नां देवानां पुष्पं सदाप्रियं । तत्ते दुर्गे प्रयच्छामि सर्वकामार्थसिद्धये इति देवानां पुष्पैर्वा नि
वेद्य जयन्तीमादिना पुष्पधूपदीपनैवेद्य पुनरामन्त्र्य ततो बलिं निदत्वा पूजां सानुगणार्थं दे
वितरां दत्वा स्तुतिभिः स्तुत्वा प्रणम्य बद्धांजलिः प्रार्थयेत् ॥ महिषघ्नि महामाये चामु
ण्डे मुण्डमालिनि द्रव्यमारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोऽस्तु ते । कुंकुमेन समालब्धे चंदनेन विलेपिते
बिल्वपत्रकृतापीडे दुर्गे हं शरणागतः सर्वमंगलेति । रूपं देहीति च श्लोकं पठेत् ॥ बलिं च द रा॰म॰
द्यात् ॥ एवमेव महाष्टम्यामपि देवीपूजनं विशेषतस्तद्दिने रात्रौ जागरणं वा राजा तु विजयकामो १९
ऽष्टम्यां रात्रौ विशेषपूजां सर्वकं बलिं दद्यात् ॥ तदर्द्धयामिनीशेषे विजयार्थं नृपो नमः पंचाब्द

19

त्तरोगोपेतं गं यक्षपस्त्र गर्वितं ॥ विश्विवत्कालिकालीति जखार खड्गेन घातयेदिति देवी पुराणा
त ॥ पंचाब्दं महिषमज्ञं वात त्रैव शस्त्रादि एजनं च नुपांत ॥ महानवम्यामेव मेव एजा बलिदानं
मश्व होममंत्रश्च जपेत् । त्यादि: अनेनैवतु मंत्रेण राज्ञ पट्टो मादिकार यते इति देवी पुराणात । प्र
थवंत त्रैवोक्तं ॥ एतयेत्तिलहोमे स्वदविक्षीर घृतादिभिरिति । केचित्तु प्रतिश्लोकं च जुहुयात्ताय
मंतिलसर्षिवेतिरहस्यं यथवचनात्सम शतौ सत्वेन प्रतिश्लोकं तिलसर्पिर्मिश्रपायसेन हो
मं कुर्वंति ॥ राज्ञा तत्र चर्या प्रशांतयेब्रह्मपुराणो कारैवंतएजापिकार्या ॥ सच्चवउ बारूपाणां
मुखापांसु पीडस्त्रोवाजिगणाधिपः एतामंत्रः शालिहोत्रे ॥ नमो देवाधिपं उत्तसत्तर्णां वां
बजामहे ॥ मंत्रेणानेन रेवंतं पाद्यार्घ्येरर्चयेत्सुधीः ॥४ देवापतुरंगबलचारिणे ॥ सूर्यपु
त्रापदेवापतुरंगमहितास्व चा । तुरंगपरिषघमस्त्राजो परिधावति ॥ साप्तमस्याधि४ दश

स्यायातः रक्षां विधायावि सर्जयेत् ॥ संप्रेषणं प्रेषणां कुर्यादीशान्यां शाबरोत्सवैरिति भा पुरा
णात् ॥ ततः संप्रेषिता देवी ईशान्यां शबरोत्सवैरिति कालिकापुराणाच्च ॥ एवं रक्षां विधाय
प्रणमेद् दुर्गां शिवां शांतिकरीं ब्रह्माणीं ब्रह्मणः प्रियां ॥ सर्वलोकप्रणेत्रीं च प्रणमामि
सदा शिवां ॥ मंगलां शोभनां शुद्धां निष्कलां परमां कलां ॥ विश्वेश्वरीं विश्वमातां चंडिकां
प्रणमाम्यहं ॥ सर्वदेवमयीं देवीं सर्वरोगभयापहां ॥ ब्रह्मेशविष्णुनमितां प्रणमामि
सदा उमां ॥ विंध्यस्थां विंध्यनिलयां विंध्यस्थाननिवासिनीं ॥ योगिनीं योगमातां च चंडिकां
प्रणमाम्यहं ॥ ईशानमातरं देवीं ईश्वरीं ईश्वरप्रियां ॥ प्रणतोस्मि सदा दुर्गां संसारार्णव
तारिणीं ॥ य इदं पठति स्तोत्रं शृणुयाद्वापि यो नरः ॥ समुक्तः सर्वपापेभ्यो दुर्गया सह मोद
तइत्यादिभिः स्तोत्रैः स्तौ सादान्महेश्वरीति प्रसाद्य नमस्वेतत्स्कार एकं पुष्पं ॐ दुर्गायै नम

20

इत्येशाम्भंस्त्वाबद्धांजलिर्महिषघ्नीं माहिस्तोकचतुष्टयेन प्रार्थ्य विधिहीनं क्रियाहीनं भक्ति
हीनं परिवितं। एवं भवतु तत्सर्वं त्वत्प्रसादात्पवित्रं सजा। उत्तिष्ठ देवि चंडे शिशुमां पूजां प्रगृह्य च।
कुरुष्व मम कल्याणमष्टाभिः शक्तिभिः सह॥ गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं देवि चंडिके॥ व्र
जस्व। तोजलेह्यैति ष्वगेहे च भूतये॥ इत्यच्छोप्यगा तवाघ ब्रह्मघोषपुरःसरं स्रोतोज
लसमीपं गता॥ ॐ गौरि देवि जगन्मातः स्वस्थानं गच्छ पूजिते॥ संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागम
नाय वै॥ इमां पूजां मया देवि यथाशक्त्या निवेदितां॥ रक्षणार्थं समादाय व्रज स्वस्थानमु
त्तममिति प्रवाहयेत्॥ ततो देवीपूजास्थाने शांतकलशोदकेन ब्राह्मणैरभिषिक्तो भोदक्षि
णां दत्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा बंधुभिः सार्द्धं भुंजीत॥ ॥ अथ लोहाभिसारिकं कर्म भ
विष्योत्तरे॥ जयाभिलाषी नृपतिः प्रतिपत्प्रभृति क्रमात्॥ लोहाभिसारिकं कर्म का

मा॰ रयेद्यावदष्टमी ॥ पाण्डुके च वराहे देशे पताकाभिरलङ्कृतं । मंडपं कारयेद्दिव्यं नवं नवसमक्र
२२ रं वरं ॥ आग्नेय्यां कारयेत्कुंडं हस्तमात्रं सुशोभनं ॥ मेखलात्रयसंयुक्तं पोन्मुच्चलदलाभया ॥
राजचिह्नानि सर्वाणि शस्त्राण्यस्त्राणि यानि च ॥ आनीय मंडपे तानि सर्वाण्येवाधिवासये
त ॥ ततस्तु ब्राह्मणाः स्नाताः शुक्लाम्बरधराः शुचिः । ॐकारपूर्वकैर्मन्त्रैस्त्रिलिङ्गैर्जुहुयाद्व
ह्नौ ॥ शस्त्रास्त्रमेवैत्रैर्हीतं पापसंघतसंयुतं ॥ हुतशेषं तुरंगाणां गजानामुपहारयेत् ॥ ब
द्धयतिस्तराम्भव गजाश्वाश्समलंकृतान् ॥ आमयेन्नगरे निसीने दिघोषपुरःसरान् ॥ प्रसहं
नृपतिः स्नात्वा संपूज्य पितृदेवताः । पूजयेद्राजचिह्नानि फलमाल्यविलेपनैः ॥ हुतशेषं प्र राम॰
दातव्यं आपनापनिकेजने ॥ लोहनामाभयत्पूर्वं असुरः सुमहाबलः सदैवैः समरे क्रुद्धैर्व २२
हुधा शकलीकृतः तदङ्गसंभवं सर्वं लोहं यद्दृश्यते क्षितौ ॥ तस्याभिहरणाज्जातो विजयः स

मुदाहृतइति॥ एतान्मंत्रान्स्तुतस्तैः॥ पथ्यांबुदस्थादपाति शिवायेमांवसुंधरां॥ तथा
छत्रस्य राजानं विनयारोग्यसिद्धये॥ छत्रस्य॥ शशांककरसंकाशहारडिंडीरपांडुरं॥
प्रोत्सारयाशुदुरितं चामरामरभूषण॥ चामरस्य॥ शक्रकेतो महावीर्य सुपर्णास्त्वमुपा
श्रितः यतस्त्रिराडेनतेयस्तथा नारायणध्वजः काश्यपेयोमृताहर्त्ता नागारिबलवाह
नः अप्रमेयो दुराधर्षो रणेदेवारिसूदनः गरुत्मान्मारुतगतिस्त्वयि संन्निहितः स्थितः
शस्त्रवर्मायुधामोधान्त्ररत्नत्वं चरिपून्दह॥ ध्वजस्य॥ उतमुग्वसर्वोरुडावायुः सोमो महर्ष
यः नागकिंनरगंधर्वा यक्षभूतगणास्तथा यमथाश्वसहादित्यैर्भूतेशो मातृभिः सह॥ श
क्रः सेनापतिः स्कंदोवरुणश्चाश्रितस्त्वयि॥ प्रदहंतु रिपून्सर्वान्राजा विजयमृच्छतु॥ या
नि प्रयुक्तान्यरिभिर्भूषणानि समंततः एतानि सर्वे शत्रूणां हतानि तव तेजसा॥ कालने

भिवधेयद्वघद्वाज्ञिपुरघातनो।हिरण्यकशिपोर्युद्धेयुद्धेदैवासुरेतथा॥ शोभितासि
तथैवाघशोभस्वसमयेस्मर॥ नीलांबराभिमांरक्षानश्यत्वाशुममारयः इतिपता
काया॥ डंडुभेत्वंसपत्नानांघोषाद्धृदयकंपन॥ भवस्मभिपसेमानांतथात्वंजयवर्द्ध
नायथाजीमूतघोषेणहृष्यंतेवरवारणाः तथास्मत्कृतेवशब्देनहर्षोस्माकंजयावहः॥ डं
डुभेः पुण्यस्त्विशंखपुण्य।नामंगलानांचमंगले॥ विष्णुनात्वंधृतोनित्यमतः शांतिं
प्रयच्छमे॥ शंखस्य।महेंद्रनिर्मितेदिव्येदेवराजादिसेविते॥ शिबिकेपाहिमांनित्यं
सदात्वंसंनिधौभव॥ शिबिकोदोलिकयोः विजयोजयदोजेतारिपुघातीशुभंकरः डं
खदाधर्मदः शांतः सर्वारिष्टविनाशनः एतेवैसंनिधौयस्मात्त्वसिंहाबलाः तेनसिंह
सनेतित्वंदेवैर्मंत्रेश्चगीयसे॥ त्वयिस्थितः शिवः साक्षात्त्वयिशक्रः सुरेश्वरः त्वयि

22

स्थितो हरिर्दैवस्त्वद्रथं तथा तेन तव: नमस्ते सर्वतोभद्र भद्रो भव मम पते: त्रैलोक्यं जय सर्वत्र सिं
हासन नमोस्तु ते ॥ सिंहासनस्य ॥ गंधर्वकुलजातस्त्वं माभूया: कुलदूषक: ब्रह्मण: सत्यवाक्येन सो
वरुणस्य च ॥ मस्य तेजसा चैव सूर्यस्य मुनीनां तपसा सदा ॥ रुद्रस्य ब्रह्मचर्येण पवनस्य बलेन च ॥ प्रभावाद्बहुता
शस्य वर्द्धस्व तुरंगम ॥ स्मर त्वं राजपुत्रोसि कौस्तुभं च मणिं स्मर: सुरासुरैर्मथ्यमानात् क्षीरोदा
मृतादिभि: जात उच्चै:श्रवा: पूर्वं तेन त्वं जातोसि तत् स्मर ॥ यां गतिं ब्रह्महा गच्छेन्मातृहा पितृहा तथ
या ॥ भूम्यर्थे नृतवादी च हतश्रियश्च पराङ्मुख: सूर्याचंद्रमसौ वायुर्यावत्पश्यंति दुष्कृतं ॥ व्रजा
यतां गतिं त्वं प्रेतस्य या प्रभवेन्न वा विहतिं परिगच्छेथा युद्धाध्वनि तुरंगम ॥ रिपून्विजित्य समरे
सह भर्त्रा सुखी भव ॥ अश्वस्य ॥ कुमुदैरावण: पद्म: पुष्पदंतोथ वामन: सुप्रतीकोंजनो नीलस्य
तेष्टौ देवयोनय: तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च वनान्यष्टौ समाश्रिता: मंद्रो भद्रो गजश्चैव राजसंकीर्णा

पु॰मा॰ एवचु॥ वनेवनेप्रसूतास्तेपुष्पाणिसुमहांतिच॥ यांत्वांवसवोरुद्रा आदित्याः समरुद्गणाः।
२३ मंत्रैरर्चंतनागेंद्रस्वाभीवप्रतिपालयंतां॥ ध्रुवामुहिजयंपुष्टेगमनेस्वस्तिनोव्रज॥ गजस्य॥ प्रो
त्सारणायदुष्टानांसाधुसंग्रहणायच। ब्रह्मणानिर्मितश्चासिव्यवहारस्यसिद्धये॥ यशोदेहि
23 सुखंदेहिजयदोभवभूपतेः ताडयस्वरिपून्सर्वान्हेमदंडनमोस्तुते॥ कनकदंडस्य॥ सर्वायुधा
नांप्रथमंनिर्मितासिपिनाकिना। शूलायुधाद्विनिष्कृष्यकृत्वामुष्टिग्रहंशुभं॥ चंडिकायैप्रदत्ता
सिसर्वदुष्टनिवर्हिणी। तयाविस्तारिताचासिदेवानांप्रतिपादिता॥ सर्वसत्वांगभूतासिसर्व
दुष्टनिवर्हिणी॥ छुरिकेरक्षमांनित्यंशांतिंयछनमोस्तुते॥ छुरिकायाः॥ रक्षांगानिगजा राम॰
न्रक्षरक्षवाजिधनानिच॥ ममदेहंसदारक्षकट्टारकनमोस्तुते॥ कट्टारकस्य॥ सर्वायुधमहा २३
मात्रसर्वदेवारिसूदन॥ चापमांसमरेरक्षसाकंसायकसत्तमैः धनंकृष्णेनरक्षार्थंसंहारार्थंह

रेणाच ॥ त्रयीमन्त्रिगतं देव धनुरस्त्रेन माम्पहं ॥ धनुषः ॥ शर्मप्रदस्त्वं समरे चर्म सैन्ये यशो घमे
।रक्ष मां रक्षणीयो हं तापनेयनमोस्तु ते ॥ चर्मणः ॥ प्रासताप यशत्रूंस्त्व मनयालोकमायपा
।ग्रहाण जीवितं तेषां मम सैन्यं च रक्षय ॥ कुन्तस्य ॥ असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरास
दः श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मधारस्तथैव च ॥ इत्यष्टौ तव नामानि पूर्वमुक्तानि वेधसा । नक्षत्रं
कृत्तिका तस्मै गुरुर्देवो महेश्वरः हिरण्यं च शरीरं ते धाता देवो जनार्दनः पिता पितामहो देव
स्त्वं मां पालय सर्वदा ॥ इति पेन थतोत्तारणी हत शुम्भमहिषासुरः तीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै ख
ड्गाय ते नमः ॥ खड्गस्य ॥ लोहाभिसारिकं कर्म कृत्वैवं मन्त्रपूर्वकं ॥ जयं प्राप्नोति नृपतिः सर्वा
न्कामान्समश्नुते ॥ इति लोहाभिसारिकं ॥ ॥ अत्र सप्तके विशेषो विश्वरूपनिबन्धो । आ
श्विने शुक्लपक्षे तु प्रारब्धे नवरात्रके ॥ शावाशोवे समुत्पन्ने क्रियाकार्यं कथितं बुधैः देवीपूजा

पु॰ मा॰
२४

24

कृ
वकर्त्तव्यौ पशुपूजाविधानतः सूतके पूजनं प्रोक्तं दानं चैव विशेषतः देवीमुद्दिश्य कर्त्तव्यंत
त्र दोषो न विद्यत इति ॥ सूतके पारणं कुर्यात्त्ववमर्पि होमपूर्वकं ॥ तदंते भोजयेद्विप्रान् दा
नैर्द्यात्सुशक्तितः तदंते सूतकांत इत्यर्थः तथा मलमासे न कर्त्तव्यं नवदुर्गोत्सवव्रतं ॥
अस्तंगते गुरौ शुक्रे सिंहस्थे विबुधाधिपे ॥ देवपूजनमुद्दिष्टं स्थिरे बालके तथा ॥ आ
धारंभे विरामः स्यादिति पादोनवित्तं ये दिति । तथा स्त्रीणां विशेष उक्तो गारुडपुराणे ॥
गंधालंकारतांबूलपुष्पमालानुलेपनं ॥ उपवासे वर्ज्येति दिनधावनमंजनमिति
दिकं ॥ ॥ इति नवरात्रकृत्यं ॥ ॥ कार्त्तिकशुक्लप्रतिपत् पूर्वविद्धा ग्राह्या । पूर्वविद्धाप्र
कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति बृहद्यमोक्तेः माधवोपि । वस्तुतस्त्वेवंचपर्वैर्युरुपवास
वदाचरेदिति । पूर्वविद्धायामित्यर्थः इह तैलाभ्यंगश्चावश्यकः । तथा च वृद्धवसिष्ठः ॥ वत्स

राम॰
२४

रात्रैवसंतापैर्बलिराज्ञेतथैवच॥ नैलाभ्यंगंमनुर्वाणो निरयंप्रविपद्यतइति॥ अत्रवि
शेषोहेमाद्रौस्कांदे॥ प्रातर्गोवर्द्धनः पूज्योद्यूतंचापिसमाचरेत्॥ पूजनीयास्तथागावस्ता
मेवाहनदोहने॥ मंत्रः गोवर्द्धनधराधारगोकुलत्राणकारक॥ बहुबाहुकृतच्छायगवांको
टिप्रदोभव॥ गोपूजामंत्रः यालक्ष्मीर्लोकपालानांधेनुरूपेणसंस्थिता॥ घृतंवहतियज्ञा
र्थेममपापंव्यपोहतु॥ अग्रतः संतुमेगावोगावोमेसंतुपृष्ठतः गावोमेसंतुहृदयेगवांम
ध्येवसाम्यहमिति॥ ततोपराह्णसमयेपूर्वस्यांदिशिभारत॥ मंत्रः मार्गपालिनमस्तेस्तुस
र्वलोकसुखप्रदे॥ विधेयैः पुत्रदाराद्यैः पुनरेहिव्रतस्यमे॥ मार्गपालीतलेनेत्थंयांति
गावोगजावृषाः राजानोराजपुत्राश्चब्राह्मणाः शूद्रजातयः मार्गपालींसमुल्लंघ्यनी
रुजः स्युः सुखान्विताइति॥ भविष्ये॥ कृत्वैतत्सर्वमेवेहरात्रौदैत्यपतेर्बलेः॥ पूजांकुर्या

मा० त्वपःसात्ताङ्मौमंडलकेशुभे॥ वलिमालिख्यदैत्येंद्रंवर्णार्णकैःपंचरंगकैः॥ गृहस्य
२५ मध्यशालायांविशालायांततोर्चयेत॥ लोकश्चापिगृहस्यांतःशय्यायांशुक्लतंडुलैः
संस्थाप्यवलिराजानंफलैःपुष्पैश्चपूजयेत॥ मंत्रस्तु॥ वलिराजनमस्तुभ्यंदे
वदानववंदित। इन्द्रशत्रोमहाशत्रोविष्णुसान्निध्यदोभवेति॥ भालेतस्माद्घृतंप्रकर्त्त
व्यंप्रभातेतत्रमानवैः तस्मिन्घृतेजपोयस्यतस्यसंवत्सरंजयः परोजयोविरुद्धस्थला
भेनाशकरोभवेत॥ रचिताभिस्त्रसहितैर्नैर्यासाचभवेन्निशेति॥ ॥इतिप्रतिपन्निर्ण
यः अथद्वितीयाः॥ ॥सातुपरैव॥ युग्माग्नीतिवचनात॥ एकादश्यष्टमीषष्ठी राम० २५
द्वितीयाचचतुर्दशी॥ त्रयोदशीअमावास्यातूपोष्याः स्युपरान्विताइतिविष्णुधर्म
मोत्तरात॥ अत्रविशेषःस्कांदे॥ आषाढस्यसितेयक्षोद्वितीयापुष्यसंयुता॥ तस्यांरथे

समारोप्य रामं वै भद्रया सह॥ यात्रोत्सवं प्रवर्त्याथ भीरापेत द्विजान्बहून्॥ भद्रा सुभद्रा
॥श्रावणाक्रस्य द्विती याव्रहन्तयो च्यते॥ सा एवं विद्या ख्याता॥ तस्यां हसं वर्त्तैः कृसा षष्मी ह
हन्नेपासा वित्रीव रपेत्रका॥ कामत्रयोदशी रंभा उपोष्याः एवं संपुता इति। उपोष्याः स
वनीया इति। कार्त्तिकं शुक्ल द्विती यायमद्वितीयोच्यते॥ सापराह्णव्यापिनी ग्राह्या कर्म
कालव्याप्तात॥ तदुक्तं स्कांदे। ऊर्ज्जे शुक्ल द्विती यायामपराह्णेर्चयेद्यमं॥ स्नानं कृत्वा
भानुजमां यमलोकं न पश्यति॥ ऊर्ज्जे शुक्ल द्विती यायां पूजितस्तर्पितो यमः वेष्टितः
किं नरैर्हंत्यैस्तस्मै यच्छति वांछितं॥ भविष्ये पि॥ कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्विती यायां
युधिष्ठिर। यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहे र्चितः अतो यमद्वितीयेयं त्रिषु लोके
षु विश्रुता॥ अस्यां निजगृहे विप्र न भोक्तव्यं ततो नरैः स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टि

ध०मा० २६ वर्द्धनं॥ शानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः स्वर्णालंकारवस्त्रान्नपूजासंस्कारभो
जनैः सर्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपन्नकाः अभावे भगिनीनां प्रतिपन्नकास्तत्स्था
नीयाः ब्रह्मांडेय॥ यानुभोजयते नारी भ्रातरं युग्मके तिथौ॥ अर्चयेद्वापि तांबूलै
र्न सा वैधव्यमाप्नुयात्। भ्रातुरायुः क्षयो राजन्नूनं भवेन्न कर्हिचिदिति॥ ॥इति द्विती
यानिर्णयः॥ ॥अथ तृतीया॥ सा तु परैव॥ तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे॥ एकादश्य
26
ष्टमीषष्ठीपौर्णमासी चतुर्दशी॥ अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः चैत्र
शुक्लतृतीयायां दोलोत्सवो रामार्चनं वेदिकायां गारुडे। मधौ शुक्लतृतीयायां जानक राम० २६
कीरमणं प्रभुं॥ राज्ञोपचारैः संपूज्य मासमान्दोलयेत्कलौ। दक्षिणाभिमुखं देवं दो
लमानं सुरेश्वरं॥ सुदृष्ट्वा सकृद्ध्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ चैत्रमासि सिते पक्षे तृती

यायां रमापतिं ॥ दोलारूढं समभ्यर्च्य मासमां दोलयेत्कलौ ॥ दोलारूढं प्रपश्यंति ये कृष्णं
मधुमाधवे ॥ अपराधसहस्रैस्तु मुक्तास्ते नात्र संशयः दोलारूढस्य देवस्य प्रेक्षं कुर्वंति जागरं
॥ सर्वपुण्यफलावाप्तिर्निमिषे निमिषे भवेत् ॥ इयमेव गौरीतृतीया ॥ तत्र मुहूर्त्तमात्रापि
परयुता ग्राह्या ॥ वचनं तत्रैव स्मृते ॥ मदनरत्ने स्कांदे विशेषः तृतीयायां यजेद्देवीं शंकरेण सम
न्विता ॥ कुंकुमागरुकर्पूरमणिवस्त्रैः सुगंधकैः स्रग्गंधधूपदीपैश्च [illegible] दमनेन विशेषतः ॥
आंदोलयेत्ततो वत्स शिवोमातुष्टये सदेति ॥ वैशाखशुक्लतृतीयायां त्रिलोचनयात्रोक्ता
काशीखंडे ॥ राधशुक्लतृतीयायां स्नात्वा पैलिप्पिले ह्रदे ॥ संतर्प्य पितृन्देवान् त्रिलोच
न मथार्चयेदिति ॥ इयमेवाक्षयतृतीयेत्युच्यते ॥ तदुक्तं भविष्ये ॥ या तैषा कुरुशार्दूल वै
शाखे तु महातिथिः तृतीया साक्षया लोके गीर्वाणैरभिवंदिता ॥ यस्मिन्विहूयते दानं

× द्युक्तं सान्नं कुंभं सदक्षिणं । पितृभ्यः संप्रदास्यामि अक्षय्यमुपतिष्ठत्विति ॥ एतदसंभवे तिल ६

सं॰मा॰ २७ खल्पं वा यदि वा बहु ॥ तत्सर्वमक्षयं यस्माद्नेनेयमन्त्रयास्मनेति ॥ इयमेव युगादिः ।
सा पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या ॥ तदुक्तं नारदीये । देवकृत्ये तथा कृष्णे युगादौ कव्यपोविडः शुक्ले
पौर्वाह्णिके ग्राह्या कृष्णे चैवापराह्णिके इति ॥ अत्र विशेषो गोविंदार्णवे देवीपुराणे ॥ तत्तोयं
तु वैशाखे रोहिण्यर्क्षे च प्रसन्न ॥ उदकुंभप्रदानेन शिवलोके महीयते ॥ कलशदानमंत्र
स्तु ॥ एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः । अस्य प्रदानात्तृप्यन्तु पितरोपि पितामहा
ः गंधोदकतिलैर्मिश्रं पानकाय मिश्रकं ॥ तत्रैव विष्णुपुराणे ॥ पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः श्राद्धं कृतं तेन समा ॥ सहस्रं रहस्यमेतत्पितरो वदंति ॥ राम॰ २७
॥ तथात्र मलमासे सति विशेषश्चंडिकायां ॥ यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकं ॥
मन्वादिकं तैर्थिकं च कुर्यान्मासद्वयेपि च ॥ अपरपक्षो नाम कृष्णपक्षोत्र गृह्यते ॥ मलमा

27

सेमहालयस्य निषेधात्॥ ज्येष्ठशुक्लतृतीयारंभात्तृतीयारंभात्तृतीयोच्यते॥ सा पूर्वा ग्राह्या॥
तदुक्तं माधवीये स्कांदे॥ एहन्नपात तथा रंभा सावित्री वटपैतृका॥ कृष्णाष्टमी च भूता च कर्त्त
व्यां संमुखी तिथिरितिः संमुखी नाम सा याह्नव्यापिनी समर्थः ब्रह्मवैवर्त्तेपि रंभाख्यां वर्ज
यित्वैकात्तृतीयां द्विजसत्तम॥ अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यत इति। गणाश्च तथा।
भाद्रशुक्लतृतीयायां विशालाक्षी यात्रोक्ता काशीखंडे॥ भाद्रशुक्लतृतीयायामुपवास
परैर्नृभिः॥ कृत्वा जागरणं शच्यौ विशालाक्षी समाप्यत इति॥ अत्र रात्रिव्यापिनी ग्राह्या
॥ रात्रौ जागरणविधानात्॥ भाद्रशुक्लतृतीया रितालिकोच्यते॥ सा मुहूर्त्तमात्रापि
परयुता ग्राह्या॥ तदाह माधवे॥ मुहूर्त्तमात्रसत्वेपि दिने गौरीव्रतं परे॥ शुद्धाधिकाया
मप्येवं गणयोगप्रशंसनादिति॥ चतुर्थीयुक्तापातु फलाधिक्यमाह माधवीये॥ आप

सुमा० १८ स्नावः ॥ चतुर्थीसहितायातुसातृतीयाफलप्रदा॥ अवैधव्यकरीस्त्रीणांपुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी॥
द्वितीयायोगेपतंवापमध्याह्नसएव॥ द्वितीयाशेषसंयुक्तांयाकरोतिविमोहिता॥ सावैधव्य
मवाप्नोतिप्रवदंतिमनीषिणइति॥ आश्विनकृष्ण३तृतीयायांललितारव्यायात्रोक्ताः काश्मी
खंडे॥ इषकृष्णतृतीयायांललितांप्रतिपूज्यवै॥ नारीवापुरुषोवापि तेवांछितंफलामि
ति॥ ॥इतितृतीयानिर्णयः अथचतुर्थी॥ ॥सापरायाह्या॥ युगम्भूतानामितियुग्म
वाक्यात्॥ माधवीयेबृहद्वसिष्ठोपि॥ राकादशीतथाषष्ठीअमावास्याचतुर्थिका॥ उपोष्या
ः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेणसंयुताइति॥ सर्वासुचतुर्थीषुदुंढिपात्रोक्ताकाशीखंडे॥ कुर्या रामः
यतिचतुर्थीह्यायात्रांविघ्नेशितुःसदा॥ ब्राह्मणोभ्यस्तडुंढेशादेयावैमोदकाशीखंडेमुदेति १८
॥ नैगो॥ अंगारकचतुर्थ्यांयेस्नात्वोत्तर्भमासेमासेहोलयत्कलौ॥ दोलारूढंप्रपश्यंतियेक्न

28

रवहीभसि॥ अम्बर्षेगानरकेशानंनमस्यंतिनरोत्तमाः नतेषांयद्दपीडावकदाचित्कापिनापत
इति॥ नागचतुर्थीतुमध्यान्हव्यापिनीपरविद्धा ग्राह्या॥ तदाहहेमाद्रौगार्ग्येदेवलः॥ पुगंमध्यंदिने
यत्रतत्रोपपोष्याणीश्वरान्॥ क्षीरेणाप्याय्यपंचम्यांपूजयेत्प्रयतोनरइति॥ पुगंचतुर्थी॥ विनायकचतु
र्थ्यांतृतीयायुतैवानडुक्तेतत्रैव॥ चतुर्थीतुतृतीयायांमहापुण्यफलप्रदा॥ कर्त्तव्याव्रतिभिर्वत्सगण
नाथसुतोषिणीति॥ श्रावणकृष्णचतुर्थीसंकष्टचतुर्थीत्युच्यते॥ साचंद्रोदयव्यापिनीग्राह्या॥
तदुक्तंस्कांदे॥ श्रावणेबहुलेपक्षेचतुर्थ्यांचविधूदये॥ तस्मिन्दिनेव्रतंकार्यंसंकष्टाख्यंसुरेश्वरी॥
१२ ति॥ दिनद्वयेचंद्रोदयसत्वेऽसत्वेवापूर्वैवमातृविद्धागणेशेइतिवचनात्॥ भाद्रकृष्णचतुर्थ्यां
बहुलाव्रतं तच्चपूर्वमेवतदुक्तंगोविंदार्णवेपुराणसमुच्चये॥ गौर्यावहुतथावत्से नुपूजना
दुर्गार्चनंडमरहोलिकेच॥ वत्सस्यपूजाशिवराविरेताः पराचितास्थितिनृपंसराष्ट्रम्

॰मा॰ २९ तिभाद्रशुक्लचतुर्थी वरदचतुर्थीत्युच्यते। सा मध्याह्नव्यापिनी पूर्वविद्धा ग्राह्या॥ पूर्वदिने म
ध्याह्नव्याप्त्यभावे परैव॥ तदुक्तं माधवीये बृहस्पतिना॥ चतुर्थी गणनाथस्य मातृविद्धा प्रश
स्यते। मध्याह्नव्यापिनी चेत्स्यात्परतश्चेत्परेऽहनीति॥ स्मृत्यन्तरेऽपि॥ मातृविद्धा प्रशस्ता स्या
च्चतुर्थी गणनायके। मध्याह्नात्परतश्चेत्स्यात् नागविद्धा प्रशस्यत इति। सिद्धिविनायक
व्रतेऽपि सा मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या। प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप इति पू
जायास्तत्कालत्वात्। उभयदिने मध्याह्नव्याप्त्यव्याप्त्योर्वा पूर्वैव। मातृविद्धा प्र
शस्यत इति वाक्यात्॥ इयं चेद्रविभौमाभ्यां युता महतीत्युच्यते॥ तदुक्तं वराहपुराणे॥ राम॰
भाद्रशुक्लचतुर्थी या भौमेनार्केण वा युता॥ महती सात्र विघ्नेशमर्चयेष्टं लभेन्नर २९
इति। अस्यां चेंदुं न पश्येत्॥ तदाह मार्कंडेयः॥ भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्थी स्वातियो॰

29

गिनी॥ मिथ्याभिशापं कुरुते दृष्ट्वैवं ज्ञानसंशयः पराशरोपि कमादित्ये चतुर्थ्यां शुक्ले च
न्द्रस्य दर्शने॥ मिथ्याभिदूषणं कुर्याद्रात्रौ पश्येन्न तत्सदा॥ अत्र रात्रिग्रहणाद्दिवादर्शने न
दोष इति। रात्रावेव चंद्र आभाति॥ तद्दोषशान्त्यर्थं पुराणांतरे॥ ततश्चतुर्थ्यां रात्रौ यः प्रमा
दाद्वीक्षमाणश्चः पठेन्मंत्रं॥ किं वा कंधाञ्जुखो वा उदङ्मुखः॥ सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहो जां
बवता हतः सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमंतक इति॥ वरदचतुर्थी तत्वावस्था विहितं तत्रै
व॥ सुरासुराणामुवती गणेशं भक्तिपूर्वकं॥ तस्मात्प्राह्रादहरे तस्मात्पसमा दरचतुर्थिकेति॥ मा
घशुक्लचतुर्थीति लचतुर्थी॥ तदुक्तं काशीखंडे॥ माघशुक्लचतुर्थ्यां तु नक्तव्रतपरायणाः॥
येत्वां ढुंढे चयिष्यंतिते वर्ज्याः सुरासुरैरहो॥ विनायकवार्षिकोयात्रा चतुर्थी सा प्रतापसी॥ शु
क्लां तत्तिलाननगुडैर्वध्यापाश्रीयान्तुकाद्वती॥ तापसी माघी॥ अत्र नक्तग्रहणान्न दोषव्याप्ति

नीयाद्येतिरिक्ता॥ ॥इति चतुर्थीनिर्णयः॥ ॥अथ पंचमी सा चतुर्थीयुतैव ग्राह्या॥ युग
भूतानामिति युग्मवचनात्॥ पंचमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी॥ प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या
संमुखी तिथिरिति पैठीनसिवचनाच्च॥ संमुखी सायाह्नव्यापिनी॥ ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि॥ प्रतिपत्सं
मी भूतसावित्री वटपूर्णिमा॥ नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुता इति॥ माधवीये स्कांदे
ऽपि॥ पंचमी च तथा कार्या चतुर्थीसंयुता विभो इति॥ मत्स्यपुराणे॥ ब्रह्मणो यो दिनस्यादि
ः कल्पादिः स प्रकीर्तितः वैशाखस्य तृतीयायां कृष्णा फाल्गुनस्य च॥ पंचमी चैत्रमासस्य तस्यै
वोन्त्या तथापरा॥ शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्त्तिकस्य तु सप्तमी॥ नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैता
ः संस्मराम्यहं॥ कल्पानामाद्ययो ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः॥ अत्रैव कृष्णा आपराह्णिका इति यु
गादिवच्च स्पष्टा। शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्या

मस्तंगतो रविरिति वाक्यात्। अत्र पक्षविशेषानुपादानेपि शुक्लो ज्ञेयः श्रावणशुक्लपंचमी स्मृ
ते॥ सा परविद्धा ग्राह्या। तदुक्तं चमत्कारचिंतामणौ॥ पंचमी नागपूजायां कार्या षष्ठी समन्वि
ता। तस्यां तु तुषिता नागा इतरा सचतुर्थिकेति॥ एतापमार्त्तंडेऽसमतंतरेति। श्रावणे पंचमी शु
क्ला संप्रोक्ता नागपंचमी॥ तां परित्यज्य पंचम्यश्चतुर्थी सहिता हिता तिथिः॥ ॥ अत्र कर्त्त
व्यमुक्तं काशीखंडे। यः स्नातो नागपंचम्यां॥ तां परित्यज्य पंचम्यश्चतुर्थी सहिता हिता(ति) स्ना
कुंडे वासुकिसंज्ञके। न तस्य विषसंसर्गो भवेत्सर्पसमुद्भवः कर्त्तव्या नागपंचम्यां यात्रा वर्षा
सु तत्र वै। नागाः प्रसन्ना जायंते कुले तस्यापि सर्वदेति॥ गोविंदार्णवे भविष्येपि। श्रावणे मा
सि पंचम्यां शुक्लपक्षे नराधिप। द्वारस्योभयतो लेख्या गोमयेन विषोल्बणाः। पूजयेद्विधिवद्वी
र दधिदूर्वांकुरैः कुशैः गंधपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानां च तर्पणैः ये तस्यां पूजयंतीह नागा

...मा० नभक्तिपरस्मराः नतेषांसर्पतोवीरभयंभवतिकुत्रचिदिति॥ माद्रशुक्लपंचमीऋषिपंचमात्म
३१ चते॥ नउक्तंब्राह्मे। नभस्येशुक्लपक्षेतुयदाभवतिपंचमी॥ नृधारिकेतथास्नात्वाकृत्वानियममेवच॥ ब्रा
ह्मणीक्षत्रियावैश्याशूद्रावापिवरानने। कृत्वानैमित्तिकंकर्मगत्वानिजगृहंपुनः वेदिंसम्य
कप्रकुर्वीतगोमयेनोपलिप्यतां॥ रंगवल्लीसमायुक्तांनानापुष्पोपशोभितां॥ तत्रसप्तऋषीन्
दिव्यान्भक्तियुक्ताप्रपूजयेदिति। तत्रपंचमीपूर्वयुतायाह्येतिमदनरत्नेयुग्मवाक्यात॥ माध
वीयेप्येवं। आश्विनशुक्लपंचम्यांउपांगललिताव्रतं॥ घपिमहानिबंधेषूनुक्तंतथाप्यतिप्रचा षई
रान्निर्णीयते॥ तत्रपंचमीमध्याह्नव्यापिनीग्राह्यातत्रैवपूजाविधानात॥ माधवीयेस्मृत्यंतरे राम०
पि॥ पूजाव्रतेषुसर्वेषुमध्याह्नव्यापिनीतिथिरिति॥ मार्गशीर्षपंचम्यापिनागपंचमी॥ सुक्षेमा ३२
गशिरेशुक्लपक्षावैरोयाचपंचमी॥ स्नानदानेबहुफलानागलोकप्रदायिनीतिस्कांदेहेमाद्रौ

31

॥ इयमपि षष्ठीयुतैव ग्राह्या॥ पंचमी नागपञ्चम्यां कार्या षष्ठीसमन्वितेति पूर्वोक्तवचनात्॥
॥ इति पंचमीनिर्णयः॥ ॥ अथ षष्ठी सा तु सर्वैव पूर्वा स्कन्दव्रतादिषु स्कंदव्रतातिरिक्ता सप्तमी
युतैव ग्राह्या॥ षण्मुनीरिति युग्मवाक्यात्॥ माधवीये स्कान्देपि। नागविद्धा न कर्तव्या षष्ठी चैव कु
दाचन। सप्तमीसंयुता कार्या षष्ठी धर्मार्थचिंतकैरिति। अत्र पंचमीवेधः षण्मुहूर्त्तात्मको ज्ञे
यः नागो द्वादशनाडीभिः षट्कर्त्तरीतिथिमिति वचनात्। तेन षण्मुहूर्त्तेन्यून पंचमीयोगः ए
वैव॥ अस्यामेव रविवासरयोगे लोलार्कयात्रोक्ता काशीखण्डे। कृतानि पापानि नरैः सं
वत्सरादपि॥ नश्यंति तत्क्षणात् सर्वाणि षष्ठ्यर्के लोलदर्शनात्॥ लोलो लोलार्कः वार्षिकयात्रा
प्युक्ता तत्रैव॥ मार्गशीर्षस्य सप्तम्यां षष्ठ्यां वा रविवासरे। विधाय वार्षिकीं यात्रां नरः पापैः
प्रमुच्यते इति॥ आषाढस्य शुक्लषष्ठी स्कन्दषष्ठी मन्वन्तरा सा पंचमीयुता ग्राह्या। तदुक्तं स्कान्दे

स०मा०
३२

32

कृष्णाष्टमी स्कंदषष्ठी। शिवरात्रिश्चतुर्दशी॥ एताः पूर्वयुताः कार्याः तिथ्यंते पारणं भवेदिति
।भा० कृष्णाषष्ठी योगविशेषेण कपिलाषष्ठ्युच्यते। तदुक्तं पुराणसमुच्चये। भाद्रे मास्यसिते प
क्षे भानौ वैवकरे स्थिते॥ पाते कुजे च रोहिण्यां सा षष्ठी कपिला भवेत्॥ संयोगे त्वव्रतं तु नि
र्दिष्टा परमेष्ठिनेति। मार्गशुक्ला चंपाषष्ठी। तस्यां खंडेरायाख्य मल्लारिपूजा वार्त्ताकभोजना
दि मल्लारिमाहात्म्ये ज्ञात्तिगणात्तेषु प्रसिद्धं। अस्यां योगविशेषस्तत्रैवोक्तः मार्गे भाद्रपदे शु
क्लाषष्ठी वैधृतिसंयुता॥ रविवारेण संयुक्ता सा चंपेति प्रकीर्तितेति॥ तथा मार्गशीर्षे मले
पक्षे षष्ठ्यां वारे शुभमालिनः। शततारागते चंद्रे लिंगरूपा दृष्टिगोचरमिति। इयं च योगविशेषे राम०
ण पूर्वापरा वा ग्राह्या। तदभावे सप्तमीयुता कार्या पूर्वोक्तसामान्यनिर्णयादिति दिक्॥ ३॥ इ ३२
ति षष्ठीनिर्णयः॥ ॥ अथ सप्तमी॥ सा सर्वत्र पूर्वैवा षष्ठ्या मुनेरिति युग्मवचनात्। स्कंदे

पिाष श्याषुता सप्तमी च कर्त्तव्या तात सर्वदेति ॥ वैशाखशुक्लसप्तम्यां गंगापूजोक्ता ब्राह्मे वैशा
खशुक्लसप्तम्यां जह्नुना जाह्नवी स्वयं ॥ क्रोधात्पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरंध्राच्च दक्षिणात् ॥ तां तत्र पू
जयेद्देवीं गंगां गगनमेखलामिति । अत्र पूर्वा व्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वयसाम्येन पूर्वा । ॠगामि
नी एवं सामान्यनिर्णयात् । आश्विनशुक्लसप्तमी देवीपूजायां परयुता ग्राह्या ॥ युगाद्याव
षेवृद्धिसप्तमी यार्धवर्तीप्रिया । रवेरुदयमीक्षन्ते न तासु तिथियुग्मतेति: प्रतापमार्तंडे भवि
ष्योक्तेः । वर्षवृद्धिर्जन्मतिथिः । अत्रैव मूलनक्षत्रे पुस्तकस्थापनमुक्तं रुद्रयामले मूलऋक्षे तु सु
धीः पूजनीया सरस्वती ॥ पूजयेच्च महादेव यावद्वैष्णवमृक्षकं ॥ नाध्यापयेन्न च लिखेन्नाधी
यीत कदाचन ॥ पुस्तके स्थापिते देवि विद्याकामो द्विजोत्तमः ॥ संग्रहेपि ॥ आश्विनस्य सिते पक्षे
मेधाकामः सरस्वतीं ॥ मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत् ॥ माघशुक्लसप्तमी रथसप्त

स॰मा॰ ३३ 33 मीनसुच्यते। सारुणोदयव्यापिनी स्नानादौ या ग्राह्या। सूर्यग्रहणतुल्यातु शुक्लामाघस्य सप्तमी
।अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलमिति वैद्धिकायां विशेषः। अरुणोदयवेलायां शु
क्लामाघस्य सप्तमी। प्रयागे यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समेति स्मृतं तत्राथ। दिनद्वये रुणो
दये चेत्स्यात्तत्रैव। षराज्ञुन्मोरिति युग्मवाक्यात्। अत्र कर्मसंभवित्व्य। सौवर्णे राजते ताम्रे मृन्मये वा
लाबुमये तथा। तैलेन वर्तिसंतप्या महारजनरंजिता।। समाहितमना भूत्वा दत्वा शिरसि दी
पकं।। भास्करं हृदये ध्यात्वा इमं मंत्रमुदीरयेत्।। नमस्ते रुद्ररूपाय रसानां पतये नमः वरुणा
य नमस्तेस्तु हरिवास नमोस्तु ते। जले परिहरेद्दीपं ध्यात्वा संतर्प्य देवता इति।। महारजनं कु राम॰
सुंभं। परिहरेन्मुंचेत्। काशीखंडे। विशेषः लोलार्के रथसप्तम्यां स्नात्वा गंगासिसंगमे। सप्त ३३
जन्मकृतैः पापैर्मुक्तो भवति तत्क्षणादिति। इयं च षष्ठी रविवासरयोगे अतिफलदा।। षष्ठी च स

सप्तमी योगे वारश्चेदंशुमालिनः योगोयं पद्मको नाम सहस्रार्कग्रहैः समः इति स्मृतिचं
द्रोदये गार्ग्योक्तेः ॥ अर्घ्यमंत्रश्च काशीखंडे ॥ यदा जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु । त
न्मे रोगं च शोकं च माकरी हंतु सप्तमीति ॥ ॥ इति सप्तमीनिर्णयः ॥ ॥ अथाष्टमी
सा कृष्णा एव वा शुक्ला परा योग्या । शुक्लपक्षेष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ॥ पूर्वविद्धे न कर्त्त
व्या कर्त्तव्या परसंयुतेति । कृष्णपक्षेष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ॥ पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या परवि
द्धा न कुत्रचित ॥ उपवासेषु राजेंद्र एष धर्मः सनातन इति निगमात् । सर्वास्वष्टमीषु
भैरवयात्रा काशीखंडे । अष्टम्यां च चतुर्दश्यां रविभूमिजवासरे ॥ यात्रां च भैरवीं कृत्वा न
रः पापैः प्रमुच्यत इति ॥ तत्रैव । अष्टम्यां च चतुर्दश्यां भौमवारे विशेषतः । संपूज्य सततं काश्यां
दुर्गां दुर्गतिनाशिनीमिति ॥ चैत्रशुक्लाष्टम्यां विशेषस्तत्रैव । चैत्राष्टम्यां महायात्रां भवा

माःकारयेत्सुधीः॥ अष्टाधिकाः प्रकर्तव्याः शतकृत्वः प्रदक्षिणा इति। इयं च परयुता ग्राह्या। पु-
गमवचनात्॥ श्रावणे कृष्णाष्टमी द्वेधा। जन्माष्टमी जयंती च। तत्र केवला जन्माष्टमी। रोहि-
णीयुता जयंती॥ तत्राद्योक्ता स्कंदे। अष्टमी श्रावणे मासि कृष्णपक्षे यदा भवेत्॥ कृष्णज-
न्माष्टमी ज्ञेया हीमघातकनाशिनीति। पुराणांतरेपि। श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्ट-
मीव्रतं॥ रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणेंदुसंयुतामिति॥ जयंती तूक्ता वह्निपुराणे॥ कृष्णा-
ष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका रोहिणी यदि। जयंती नाम सा प्रोक्ता उपोष्या सा प्रयत्नत इति। स्कांदे-
पि। प्राजापत्येन संयुक्ता अष्टमी तु यदा भवेत्॥ श्रावणे बहुले सा तु सर्वपापप्रणाशिनी॥ ज-
यं पुण्यं च कुरुते जयंतीं तां विदुर्बुधा इति॥ शैवपुराणे शिववाक्यं। श्रणु वत्स प्रवक्ष्यामि अष्ट-
मीभेदनिर्णयं॥ श्रावणे कृष्णपक्षस्य घटिषष्टिर्यदा भवेत्॥ तदा जन्माष्टमी ख्याता संपूर्णा

सा प्रकीर्त्तिता॥ रोहिणीऋक्षसंयुक्ता जयंती सा ह्युदाहृता॥ जयंती परित्यज्यैव तत्त्वपुराणं नग
रपतनं इति॥ पाद्मे॥ प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः॥ यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी
रोहिणीयुता॥ किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मु
क्तिदा इति॥ सोमः सोमवार इति केचित्॥ एकैकैव चेदेयं इति॥ अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युद
ये सति तिथिस्तु धर्मतत्त्वे कृष्णपक्षे नालाधवाद॥ तत्र जन्माष्टमी निशा॥ येन कुर्वंति जानंतः कृ
ष्णजन्माष्टमीव्रतं॥ ते भवंति नराः प्राज्ञ व्याला व्याघ्राश्च कानने इति स्कांदे॥ करणे निष्कृतेः
श्रीजन्माष्टमीव्रतं॥ न करोति महाप्राज्ञ व्यालो भवति कानने इति च भवि
ष्ये॥ वर्णेषु बहुलेपक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतं॥ न करोति महाप्राज्ञ व्यालो भवति कानने इति च भवि
ष्यात्तयं तस्यैव नित्यता काम्यात्व॥ नित्यो न्यायात् स्कांदे॥ अष्टादशेन तु पक्षापि शवहस्तस्य भोजने॥ तस्मा
पंलभते कुंतिजपंता विमुखो नरः न करोति पराविष्णोर्जयंती संभवं व्रतं॥ पमसं वशमाप

१

35

न्तः स हतेनारकी यथामिति श्च करणे प्रत्यवायश्रवणात्। काम्यार्थं तु स्कांदे। महाज
पार्थं नु कृतां जयंतीं मुक्तये थवा। धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं च मुनिपुंगव। ददाति वांछितानन
र्थानेवान्ये प्यतिदुर्लभान्। इति फलविशेषश्रवणात्। अस्मिंश्च व्रते उपवासः पूजा चेत्युभयं
प्रधानं। तत्र माष्टमी दिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम। त्रैलोक्यसंभवं पापं तेन भुक्तं न संशय
इति स्कांदात्॥ अर्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत्। तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पा
पं त्रिजन्मजं। सोपवासो हरेः पूजां कृत्वा तत्र न सीदति। इति भविष्यत्पुराणाच्च फलसंबंधा
वगमादिति नव्याः तत्रः॥ चित्रोद्भिदन्निरयेत्यत्र फलसंबंधाप्रयोगभेदापत्तेः ननु पूर्वोत्तरद
न्ववाक्येषु गौरवपरिजिहीर्षया केवलफलसंबंध एव क्रियते॥ श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्मा
ष्टमीव्रतं॥ न करोति नरो यस्तु भवति क्रूरराक्षसः। इत्यादिषु कालविधायकेषु भविष्यत्पुराण

राम॰ ३५

द्विवचनेषु कृष्णजन्माष्टमीव्रतशब्दे नोभयोरुपादानात् दर्शपूर्णमासराजसूया
दिवत्प्रयोगैक्यमिति चेन्न ॥ प्रातिस्विकवाक्यैः पृथक्फलसंबंधवत्रद्धिविशेषादिवत्स
रस्परं नैमेसहसेत्तोमेति कर्त्तव्यतापाश्चात्यन्तपातभिन्नत्वेन च प्रयोगविधिः कल्प्यते। एवं चै
कशब्दोपादानमपि यद्यप्यापगुणसोमेनेमादिवन्न विरुध्यते ॥ अस्तु पृथक्प्रयो
गत्वेनेति चेन्न ॥ अभ्यंतरस्य कृतव्रतानुष्ठानपद्धतौ एकप्रयोगत्वेन विरोधात् ॥ तस्मा
त्सोपवासो हरेः पूजामितननेतरस्य कृतव्रतानुष्ठानपद्धतौ एकप्रयोगत्वेन विरोधा
त् ॥ तस्मात्सोपवासो हरेः पूजामितननंतरोपमस्ते मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां कृष्णपक्षेऽर्द्ध
रात्रके ॥ शशांके वृषराशिस्थे ऋक्षे रोहिणिसंज्ञके। योगेऽस्मिन् वसुदेवाद्धि देवकी मा
मजीजनत् ॥ तस्मान्मां पूजयेत्तत्र शुचिः सम्यगुपोषितः इत्यादावुपवाससमुच्चयात्

36

प्रतीते॥ सत्वतो धावतीत्यादिवत्फलसंस्कारः पूजैव प्रधानं॥ एवं चोपवासस्य पारा-
र्थ्ये निर्णीते यस्तत्राकोपफलोऽस्वरसः स केवलं स्तावक एव पर्णितादिवत्॥ अंगे फल-
श्रुतिरर्थवाद इति न्यायात्॥ ननु वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये॥ उपवासं
करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहं॥ अथ कृष्णाष्टमी देवी नभश्चन्द्ररोहिणी॥ अ-
र्चयित्वोपवासेन भोक्तव्यमपरेऽहनी इति भविष्यदुक्तेः संकल्पवाक्ये उपवासस्य कर्तृत्वेनोल्ले-
खात्सोऽपि प्रधानमिति चेन्न॥ अंगत्वेऽप्युपवासस्य क्रियाक्रियासंबंधिनं वा प्रकाशय-
न्मंत्रः करणत्वमजत इति न्यायात् क्रियासंबंधोपवासप्रकाशकत्वेनापि मंत्रस्य करण-
त्वोपपत्तेः उपवासेनेत्युपलक्षणोक्तौ तथा॥ उपवासस्य पूजाकरणत्वासंभवात्॥ ननु
पूर्वोदाहृतयोः पूजाफलसंबंधबोधकवाक्ययोरकरणनिंदार्थवादादेरभावात्क

थेव्रतस्यानित्यत्वोदोषइतिचेन्न॥ तन्नपुत्राप्रजायायाएवफलसंबंधेपूर्वोक्तेहतेषुश्राव
णोबहुलेपक्षेइत्यादिवाक्येषुकृष्णजन्माष्टमीव्रतशब्देनप्रजायायहणात्तयुक्तोकरणानेप्सि
र्थवादश्रवणान्नित्यत्वोदोषइति॥ तस्मादुपवासोगंप्रजैवतुप्रधानं॥ अस्याश्चप्रजायाःका
लत्वकोविष्णुधर्मोत्तरे॥ रोहिणीसहिताकृष्णामासिभाद्रपदेष्टमी॥ सप्तम्यामर्द्धरात्राधः
कलयापियदाभवेत्॥ तत्रजातोजगन्नाथः कौस्तुभीहरिरीश्वरः तमेवोपवसेत्कालंत
त्रकुर्याच्चजागरं॥ अर्द्धरात्रेतुयोगोयंतारापत्युदयेतथा॥ नियतात्माशुचिः स्नातः पूजां
तत्रप्रवर्त्तयेदिति॥ वसिष्ठस्तुसप्तम्यर्द्धरात्रस्यमुख्यकालत्वमाह॥ अष्टमीरोहिणीयु
क्तानिश्यर्द्धेदृश्यतेयदि॥ मुख्यकालः सविज्ञेयस्तत्रजातोहरिः स्वयमिति॥ मुख्यस्यप्र
धानस्यकालोमुख्यकालः अत्रकेवलाष्टमीव्रतवं॥ पूर्वेद्युरेवनिशीथव्यापिनापरेद्यु

स०भा०
३०

द्वोभयेद्युर्नोभयेद्युश्चेति ॥ तत्र प्रथमद्वितीयपक्षयोः कर्मकालव्यापित्वेनासंदिग्धै
व । अंत्ययोरपिपक्षयोः प्रातःसंकल्पकालेसत्ताधिक्याद्वपरैव । क्षयवैधत्वेपि ॥ व
र्जनीयाप्रयत्नेनसप्तमीसंयुताष्टमीति ॥ रोहिणीयुतापिचतुर्दशी ॥ पूर्वेद्युरेवनिशीथ
योगवतो । परेद्युरेवतादृशी ॥ उभयेद्युर्नोभयेद्युश्चेति ॥ तत्र पूर्वेद्युर्निशीथयुतापूर्वै
वा । कार्याविद्धापिसप्तम्यारोहिणीसहिताष्टमीतिपाद्मात् ॥ सप्तमीसंयुताष्टम्यांनि
शीथेरोहिणीयदि ॥ भवितासाष्टमीपुण्यायावच्चंद्रदिवाकराविति वह्निपुराणात् ॥ ज
यंत्यांपूर्वविद्धायामुपवासंसमाचरेदिति गारुडाच्च ॥ भविष्ये विष्णुधर्मोत्तरेच ॥ रोहि
णीमर्द्धरात्रेचयदाकृष्णाष्टमीभवेत् ॥ तस्यामभ्यर्चनंशौरेर्हंतिपापंत्रिजन्मजं ॥ प्रा
जापत्यर्क्षसंयुक्ताकृष्णानभसिचाष्टमी । सोपवासोहरेःपूजांकृत्वातत्रनसीदति ॥

राम०
३०
४२

37

।अर्द्धरात्रेतुयोगोपंतारापत्फद्दयेतथा॥ रोहिणीसहिताकृष्णामासिभाद्रपदेऽष्टमी।
।अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वंकलयापियदाभवेत्॥ तत्रजातोजगन्नाथः कौस्तुभीहरिरीश्व
रः तथा समायोगेतुरोहिण्यांनिशीथेराजसत्तमासमजायतगोविंदोबालरूपीच
तुर्भुजः तस्मात्तंपूजयेत्तत्रनिशीथेराजसत्तमेति। अथविशेषस्तुविष्णुपत्नेतुपरदिनं
एवव्रति॥ तदुक्तंब्रह्मवैवर्त्ते॥ वर्ज्जनीयाप्रयत्नेनसप्तमीसहिताष्टमी॥ सऋक्षापि
नकर्त्तव्यासप्तमीसहिताष्टमीति॥ स्कांदे॥ सप्तमी विद्धेसहिताष्टम्यांभूत्वाऋक्षंद्विजोत्त
म॥ प्राजापत्यंद्वितीयेहिमुहूर्त्तार्द्धंभवेद्यदि॥ तदाष्टम्यामिकेत्तेयंप्रोक्तंव्यासादिभिः
पुरा॥ यामे।मुहूर्त्तेनापिसंयुक्तासंपूर्णासाष्टमीभवेत्।किंपुनर्नवमीयुक्ताकुलको
८ घ्यास्तुमुक्तिदेति। यदावएवंघरोहिणीरहितानिशीथगाचतिथिः परेघविरोहिणी

समा०
३८

38

सहितानिशीथास्पर्शकचतरा एवैवग्राह्या। कर्मकालशास्त्रस्यसर्वापेक्षयाप्राबल्यस्य
सर्वग्रंथसिद्धत्वात्। रोहिणीयोगेतुग्राह्यस्यात्फलातिशयमात्रंनतुतस्यनिर्णयोपयो
गिता॥ नवमीबुधवारव्रत॥ अमथाप्रेतयोनिगतानांतुप्रेतत्वंनाशितंनरैः यैः कृता
श्रावणेमासिअष्टमीरोहिणीयुता॥ किंपुनर्बुधवारेणसोमेनापिविशेषतः। किंपुनर्न
वमीयुक्ताकुलकोट्यास्तुमुक्तिदेतिपाद्मवचसाएवंविधप्रशस्त्रेवर्त्तमानांसरोहिणीमप्य
ष्टमींसप्तमीबुधनवमीयुतापरैवकार्यापद्येत। यत्तुपुनर्नेयाः सप्तकर्मकालशास्त्र
सर्वापेक्षयाप्राबल्यात्तथापीयमस्मिन्व्रतेपरैवग्राह्येत्येवंविधेनप्रातिस्विकेनशास्त्रे
णबाध्यते॥ अतएवतिसुरहस्ये॥ प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ताकृष्णानभसिचाष्टमी॥ मुहू
र्त्तमपिलभ्येतसोपोष्यासामहाफला मुहूर्त्तमप्यहोरात्रेयस्मिन्युक्तंहिलभ्यतेअ

राम०
३८

ष्टम्यां रोहिणीयुक्तं तां सुपुण्यामुपावसेदिति ॥ वह्निपुराणेऽपि ॥ कृष्णाष्टम्यां भवेद्य
त्र कलैका रोहिणी स्मृता। जयंती नाम सा प्रोक्ता उपोष्यैव प्रयत्नतः ॥ स्कांदे। उदये चाष्ट
मी किंचिन्नवमी सकला यदि। भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता। अपि वर्षशतेना
पि लभ्यते परिवानवेति ॥ ब्रह्मवैवर्ते। दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणी कला ॥ रा
त्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणेंदुसंयुतामिति ॥ प्रातिस्विकशास्त्रस्य कर्मकालशास्त्रापेक्ष
या प्राबल्यं माधवाचार्यादिभिर्व्यवस्थापितमेवेत्याहुः तदपि न ॥ तदेव हि प्रातिस्विकशा
स्त्रं कर्मकालबाधकं यदनन्यथासिद्धं भवति ॥ संभवति तत्र समानाप्योरन्योन्यर्थः तथा हि य
३८ नाव ब्रह्मवैवर्तीयं तत्रेंदुसंयुतामिति तस्य सोमेनापि विशेषत इत्यनेनैकमूलकल्पनालाघ
वलिप्सया सोमवारपरत्वान्नास्य दिवावच्छेदेन रात्र्यवच्छेदेन वा रोहिणीकलायोगाभा

स॰मा॰ वे निशीथगायाह्येत्ययमर्थः निशीथगामकशब्दाभावात्॥ किंतुसोमवारयुक्ताविशे
३९ षेणाधिक्येनरात्रियुक्ताग्राह्येति॥ एवंचोभयदिनेनिशीथस्पर्शाभावेसोमवाराधिकरा
त्रिव्याप्तेर्निर्णायकत्वमुक्तंभवति॥ यथा॥ इंदुसंयुतामितस्यानिशीथपरत्वेपिरात्रिप
दैनैवाधिक्यरात्रिलक्षितत्वाऽहोरात्रावच्छेदेनकल्पायिरोहिणीयोगाभावेऽधिकरात्रि
व्यापिनींकुर्वीतेत्युक्ताविशेषणोत्सादिनातदपोघतो॥ सप्तमिरोहिणीयोगेइंदुसंयुत
वग्राह्येति। अथवानिशीथस्यमुहूर्त्तमात्रात्मकत्वादुभयदिनेवैषम्येणनिशीथस्प
र्शेहोरात्रेरोहिणीयोगाभावेचविशेषणाधिक्येनेंदुसंयुक्तानिशीथगायाह्या। अधि राम॰
कनिशीथव्यापिनीतिपावत्॥ रोहिणीयोगेत्वधिकनिशीथव्यापिनीमपिविहायस्व ३९
ल्पनिशीथयोगिनींरोहिणीयुक्तामेवकुर्वीतेति॥ पद्मस्कांदमुद्रपेवाष्टमीकिंविदिति

39

तत्राप्युदयशब्दस्यतारापत्युदयेसतीत्याद्येकमूलकल्पनालाघवलिप्सयावंशोद
यपरतयैवांगीकार्यः॥ नसूर्योदयपरता॥ यदित्वेवंनआख्यायतेततोयथाश्रुतवाक्य
बलाद्यदाएवंपूर्वेद्युर्निशीथेऽष्टमीमात्रसत्वमुत्तरेद्युश्चनिशीथास्पर्शिन्यष्टमीरोहिणी
युक्तावसतीपराबुधयुक्तातदैवोत्तरास्याच्चतदितरभावे॥ यावद्वचनंवाचनिकमितिर
मायात॥ यदितुबुधाभावेपिरोहिणीमात्रवशादेवोत्तरोच्यतेतदारोहिणीयोगाभावे
पिबुधमात्रसत्वादुत्तरास्यात्। एवमुत्तरायामप्येतद्वचनप्रवृत्तेःस्वीकारात्॥ कृत्स्नयो
गवचारयोगस्यापिपाशस्यहेतुत्वाच्च॥ अतोर्द्धजरतीयापत्तिः किंच। यथाएवंपूर्वेद्यु
र्निशीथेऽष्टमीमात्रसत्वेऽउत्तरेद्युश्चनिशीथात्पूर्वमृक्षयोगेबुधासत्वेचैतद्वचनादुत्त
रेद्युर्व्रतं॥ एवमेवपूर्वेद्युर्निशीथेसत्तोऽष्टमीसत्वेप्युत्तरेद्युर्बुधाधिक्यादुत्तरेद्युर्व्रताप

स०मा० त्रिः प्रथयिविताचैतद्व्वोव्याख्याद्वैतनिर्णयेकृतनिः यच्चविष्णुरहस्यस्कन्दंयदपिवह्निपुरा
४० णंष्टि तत्रमुहूर्त्तेपरे निशीथाख्यमुहूर्त्तेपरंकलापरंतद्वर्त्तिकलापरमितिनविरोधः।।
वस्तुतस्त्वेतद्वाक्यद्वयमुभयदिनेनिशीथेष्टमीव्याप्त्यभावव्याप्त्यभावैकदेशव्याप्तिगोचरसावका
40
शमतोनकर्मकालव्याप्तिबाधकं।। तस्मात्कर्मकालशास्त्राबाधात्पूर्वैवग्राह्या। यदि
तुजयंती व्रतेजन्माष्टमीव्रताद्भिन्नंतदातद्व्रतंपरेहनिनतुजन्माष्टमीव्रतं।। यत्तुमा
धवाचार्यैर्जयंती व्रतेनजन्माष्टमीव्रतस्यप्रसंगासिद्धिरभ्यधायि। तन्न। कालभेदात।
योपिचतैरेवनामभेदान्निमित्तभेदाच्चुद्भिन्नत्वभेदान्निर्देशभेदाच्चकर्मभेदउक्तं राम०
ःसोप्ययुक्तः कार्मनामधेयभेदहिस्यात्कर्मभेदः नद्यत्रजयंतीशब्दः कर्मनामकिं ४०
तुरोहिणीसहितायाअष्टम्याः रोहिणीचयदाकृष्णपक्षेष्टम्यांद्विजोत्तम।। जयंती

नामसा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति विष्णुधर्मोत्तरात्॥ यदपि रूपभेदादित्युक्तं तत्र रू-
पशब्देन धात्वर्थभेदो गुणाभेदो वाभिप्रेतः नाद्यः कर्मभेदसाधकतया भिन्नाधिकरणो-
पन्यासासंगतेः न द्वितीयः भिन्नाधिकरणे धात्वर्थभेदादृष्टेः सिद्ध्यति। नांत्यः॥ उत्पत्तिशिष्ट-
स्य गुणस्य वाक्यांतरेणाश्रवणात्। निमित्तभेदस्य शुद्धमिश्रत्वभेदनिर्देशभेदानां तु कर्मभे-
दकत्वेन क्वाप्यसंमतत्वात्॥ ननु जन्माष्टमी जयंती च शिवरात्रिस्तथैव च॥ पूर्वविद्धै-
व कर्त्तव्या तिथिभांते च पारणमिति भृगुवाक्ये नन्यपरत्वेनः श्रवणाल्लक्षणादभ्यासा-
देव भेद इति चेन्न एतस्य वचसो जन्माष्टमीमत्स्यादिजयंत्यनुवादेन पूर्वविद्धत्वगुण-
मात्रविधायकत्वेनाप्युपपत्तेः। अथ यथा पूर्वोदाहृतेषु वाक्येषु उपवसेत् जयंत्यां सपर्या-
य धातुनिष्पन्नाख्यातरूपाच्छब्दांतरादेव भेद इष्यते तत्र शब्दांतरेणोपवासस्य ज्ञ-

सं॰मा॰ योर्भेदस्युपवासस्यप्रज्ञांगत्वस्यप्राक्स्थापितत्वेननस्नानत्रेणाकालनिर्णयप्रयोजकत्वं।
४१ प्रकरणांतरान्नेदइतिचेन्न॥ उपलभ्यमानस्मृतिपुराणादिषुअसंनिधानुपलंभात्॥ य
द्विस्यात्तदाकिमितीमंराजमार्गविहायसुहृद्मिश्रत्वादिकुमार्गोमाधवाचार्यैराश्री
येत। एवमपिस्वमात्रसात्त्विकत्वेनप्रकरणांतरादेसमाश्रीयमाणोभवतुजयंती
व्रतंपरेहनि॥ जन्माष्टमीव्रतेतुसप्तम्युत्तरदिनेनिशाथ्याष्टम्यापिन्याअष्टम्यारोहिणी
योगेपूर्वेदिनेवकेवलीयानिशीथयोगेपूर्वैवग्राह्येतिदिक्॥ ॥अथजन्माष्ट
मीव्रतप्रयोगः॥ ॥व्रतपूर्वदिनेदंतधावनंकृत्वोपवासदिनेप्रातः सूर्यः सोमो राम॰
यमः कालः संध्येभूतान्महः क्षपा। पवनोदिक्पतिर्भूमिराकाशंखचरानराः ब्रा ४२
ह्मशासनमास्थायकल्पध्वमिहसंनिधिमित्युक्त्वासफलपुष्पाक्षतजलपूर्ण

41

ताम्रपात्रमासाद्य गृहीत्वामुकफलकामः पापक्षयकामो वा कृष्णप्रीतये कृष्णजन्मा
ष्टमीव्रतं करिष्ये इति तु यावा वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये ॥ उपवासं करिष्यामि
कृष्णाष्टम्यां नभस्यहं ॥ अद्य कृष्णाष्टमी देवी नभश्चन्द्ररोहिणी ॥ अर्चयित्वोपवासे
न भोक्ष्येहमपरेहनि ॥ एनसो मोक्तुकामोस्मि यद्गोविन्द त्रियोनिजं ॥ तन्मे मुंच तु मां त्राहि
पतितं शोकसागरे ॥ आजन्ममरणं यावद्यन्मया दुष्कृतं कृतं ॥ तत्प्रणाशय गोविन्द प्रसी
द पुरुषोत्तमेत्फलपात्रस्थं जलं क्षिपेत् ॥ ततः कदलीस्तम्भवासोभिराम्रपल्लवयुत
सजलपूर्णकलशैर्दीपैः पुष्पमालाभिर्युतमगरुधूपितं अग्निखड्गकृष्णच्छागरक्षा
मणिहारन्यस्तमुसलादियुतं मंगलोपेतं षष्ठ्यादेव्याधिष्ठितं देवक्याः सूतिकागृहं वि
धाय तस्याः समन्ताद्भित्तिषु सकुसुमांजलीन् देवगन्धर्वादीन् खड्गचर्मधरवसुदेवदे

सभा० वकीनंदयशोदागर्गगोपीगोपान्कंसनियुक्तान्गोधेनुकुंजरान्यमुनांतन्मध्येकालियं
८२ अमध्वनत्कालीनेगोकुलचरितंयथासंभवंलिखित्वासूतिकागृहमध्येप्रच्छदपटाद्बहिर्मंड
केस्थापयित्वामध्याह्नेनद्यादिजलेतिलैःस्नात्वाऽर्धरात्रेसपरिवारश्रीकृष्णपूजांकरिष्ये
इतिसंकल्प्यकांचनीराजतीताम्रीपैत्तलीमृन्मयीतथा॥ वार्क्षीमणिमयीचैववर्णकैर
५२ लिखितातथवेत्युक्तान्यतमेनप्रतिमांविधायअग्न्युत्तारणंकृत्वाप्रतिमाकपोलौस्पृ
ष्ट्वातद्देवतानांमूलमंत्रेणप्रणवादिचतुर्थ्यंतेनामवाअस्मैदेवत्वसंख्यायैस्वाहेतिचमं
त्रंपठन्प्राणप्रतिष्ठांकुर्यात्॥ अस्माइमस्थापनेतत्तद्देवतानामयाद्यं॥ गायद्भिः राम०
किंनराद्यैःसततपरिवृतावेणुवीणानिनादैः शृंगारादर्शकुंतप्रवरकृतकरैःकिंन ८२
रैःसेव्यमानां॥ पर्यंकेसास्तृतेयामुदिततरमुखीपुत्रिणीसम्यगास्तेसादेवीदेवमा

ताजयतिसुवदनादेवकीरियरूपाइतिदेवकींमांचापिबालकंसुप्तिपर्यंकेस्तनपायिनं॥
श्रीवत्सवक्षसंशांतंनीलोत्पलदलछविमिति श्रीकृष्णंच ध्यात्वाइ नमोदेव्यैश्रियेइतिश्रियं
।देवकीसहितंवसुदेवं।यशोदासहितंनंदं।श्रीकृष्णसहितंबलदेवं।चंडिकांचानमोंतेनोम
मंत्रैः पूजयेत॥ तत्रमंत्राः योगेश्वरायदेवाययोगानांपतयेविभो॥ योगोद्भवायनित्या
ययोगविदायनमोनमः स्नाने॥ यज्ञेश्वरायदेवायतथायज्ञोद्भवायच॥ यज्ञानांपतयेना
थगोविंदायनमोनमः धूपादौ॥ विश्वेश्वरायदेवायतथाविश्वोद्भवायच॥ विश्वस्यपत
येतुभ्यंगोविंदायनमोनमः नैवेद्ये॥ गारुडेतु। यज्ञाययज्ञेश्वरायययज्ञपतयेयज्ञसंभ
वायगोविंदायनमोनमइत्यर्घं सर्वेषांयज्ञपदानांस्थानेयोगपदान्युक्त्वायमेवमंत्रः स्नाने
विश्वायविश्वेश्वरायेत्यादुक्त्वानैवेद्ये। धर्मायधर्मेश्वरायेत्यादिः स्वाहांतस्तिलहोमो विश्वेश्व

रायेत्सारिः शायनो सोमाय सोमेश्वरायेत्सारिश्रीइ एजायामिति मंत्रजज्ञात ॥ ततो ग
मघृतेना मौवसोद्धाराः कविडुउ घृतेनेति ॥ ततो जातकर्मनालछेदषष्ठी एजानामक
र्माणि ॥ ततश्च ञ्चदये रोहिणीयुतं चंद्रकुंडिले प्रतिमायां वा नाममंत्रेण संपूज्य शंखे
तोयसमादाय सपुष्पकुशचंदनं ॥ जानुभ्यां धरणीं गत्वा चंद्रायार्घ्यं निवेदयेत ॥ क्षी
रोदार्णवसंभूत अत्रिगोत्रसमुद्भव ॥ गृहाणार्घ्यं शशांकेमं रोहिण्या सहितोममेति
ततो सोमस्याः पतये त भंज्योतिषां पतये नमः नमस्ते रोहिणीकांत सुधावास नमो
स्तुते । नमो मंडलरूपाय क्षिरोरत्नाय धूर्जटे ॥ कलाभिर्वर्द्धमानाय नमश्चंद्राय चारवे इ
ति प्रणामेत् । ततः ॥ अनघं वामनं शौरिं वैकुंठं पुरुषोत्तमं ॥ वासुदेवं हृषीकेशं माधवं
मधुसूदनं ॥ वराहं पुंडरीकाक्षं नरसिंहं दैत्यसूदनं ॥ दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुड

भुजं।गोविंदमच्युतंकृसमनंतमपराजिति॥ अधोत्तमंजगद्धीजिसर्गस्थितिसंतकारिणीं।
अनादिनिधनंविष्णुत्रिलोकेशंत्रिविक्रमं॥ नारायणंचतुर्बाहुंशंखचक्रगदाधरं॥ पी
तांबरधरंनित्यंवनमालाविभूषितं॥ श्रीवत्सांकंजगत्सेतुंश्रीकृसंश्रीधरंहरिं॥ शरणंत
प्रपद्येहंसर्वकामार्थसिद्धये॥ प्रणमामिसदादेवंवासुदेवंजगत्पतिमितिमंत्रैः प्रणा
मत्त्राहिमांसर्वलोकेशहरेसंसारसागरात॥ त्राहिमांसर्वपापघ्नदुःखशोकार्णि
वात्प्रभो।सर्वलोकेश्वरत्राहिपतितंमांभवार्णवे॥ देवकीनंदनश्रीशहरेसंसारसाग
रात॥ त्राहिमांसर्वदुःखघ्नरोगशोकार्णवाद्धरे॥ दुर्गतांस्त्रायसेविष्णोयेस्मरंतिसकृ
त्सकृत॥ सोहंदेवातिदुर्वृत्तस्त्राहिमांशोकसागरात॥ पुष्करात्तनिमग्नोहंमायावि
ज्ञानसागरे॥ त्राहिमांदेवदेवेशत्वत्तोनान्योस्तिरक्षिता॥ यद्बाल्येयच्चकौमारेयौ

२४ दिनाजागरणं कृत्वा द्वितीये ह्निप्रातः कात्वानंतरं संकल्प पूर्ववद्देवमर्च्य

स·मा· वनेयद्ववार्दके॥ तस्मात्त्वं रक्षमां प्रोतु पापं हरहलायुधेति मंत्रैः प्रार्थयेत॥ तत
४४ स्तोत्रपठनपुराणश्रवणाभ्यां भोजयित्वा तेभ्यः सुवर्णधेनुवस्त्रादिकं सोमेशायतामि
तिदत्वा। यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत॥ भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मा हि ४
44 त्मने नमः। सुजन्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च॥ शांतिरस्तु शिवं चास्तित्वत्प्रसादा
दिति मामुद्धारस्पतां ब्राह्मणाय दत्वा पारणं कृत्वा व्रतं समापयेत॥ सर्वाय सर्वेश्व
राय सर्वाय सर्वपतये सर्वसंभवाय गोविंदाय नमो नम इति पारणायां। भूताय भ
तेष्वपतय इत्यादि समापने च मंत्रः। उद्यापनमनुक्तत्वान्नास्ति। एवं यथोक्ततिथौ व्र राम·
तं कृत्वा परदिने पारणं कुर्यात॥ ब्रह्मवैवर्ते॥ अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात्पारणं ४४
क्वचित॥ हन्यात्पुराकृतं कर्म उपवासार्जितं फलं। तिथिरष्टगुणं हंति नक्षत्रं च चतुर्गुणं॥

तस्मात्प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभांते च पारणमिति॥ तत्र दिवसे उभयांते पारणमिति मुख्य
कल्पः एकतरांतस्त्वनुकल्पः तत्र यदि तिथिनक्षत्रयोरन्यतरस्य वांतो रात्रौ भवति तदांत
द्रात्रौ न कुर्यात्किंतु दिवैव॥ सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते। अन्यथा पुण्यहा
निः स्याद्धृते धारणपारणमिति ब्रह्मवैवर्ते निषेधात्। अन्यतिथ्यागमो रात्रौ तामसस्ते
जसो दिवा॥ तामसे पारणां कुर्वंस्तामसीं गतिमश्नुत इति गारुडपुराणाच्च॥ यत्तु केन चि
दुक्तं। तिथिनक्षत्रयोगाद्दिवा पारणासंभवे रात्रावपि कार्यं तदुक्तं माधवीयसम्व
त्सरे। तिथ्यक्षयोर्यदा छेदो नक्षत्रांतमथापि वा॥ अर्धरात्रेऽपि वा कुर्यात्पारणं त्वपरेऽहनी
ति ब्रह्माण्डपुराणेऽपि। न रात्रौ पारणां कुर्यादृते वै रोहिणीव्रतात्॥ तत्र निश्यपि तत्कुर्याद्वर्ज
यित्वा महानिशामिति। एवं दाहृतं तत्सामान्यवाक्यद्वयं जन्माष्टमीपारणातिरिक्तपा

स॰भा
४५
45

रणापरमितितन्त्र। ब्रह्मांडीयवचनेतावदपिशब्दश्रवणादंपिवेदांतगं रणाइतिवचना
र्यत्सौगेनोभयांतादरः प्रतीपतेनरात्रिविधिः वकतवमेतस्यपुज्यते। यदपितिथ्यन्तयो
रितिवचनांतत्राप्येकंपदमेकत्रान्वितमन्यत्रविनाबलवदनुपपद्यमानान्वेतीतिमाया
र्द्धरात्रेयदोभयांतस्तदावचनांतरबोधितेदिनएवपारणांकुर्यान्नत्वर्द्धरात्रेपारणा
मितिसिद्धं परं। नापश्चायंतन्त्रतोयेसिद्धः यथाचमसमन्मांश्चमसाच्यमासिनोभक्षयंति
त्यत्रैतस्यहारियोजनस्यसर्वएवलिप्संतइत्यत्रचमसिपदस्यहारियोजनान्वया
नभ्युपगमात्।। किंच।। तथापिचपरेहनीतस्याविवक्षांगीकृतएव।। अन्यथा राम॰
त्तेतापदिनेपारणापत्तिः यदप्यत्रमीवचेनोक्तं। अर्द्धरात्रशब्देनरात्रिमात्रं गृह्यतइति। ४५
तदपिप्रमाणाभावेनैवापास्तं। पद्यविज्ञानतदादिनस्येवग्रहणौचित्यात्।। तस्मादस्मदुक्त

एवपत्नुः स्वेपान। तत्र शक्रध्वजयांते ऽशक्रस्वप्नतरांते उत्सवांते वा। तिष्यांते वोत्सवांते वा

व्रती कुर्वीत पारणमिति कालादर्शादि निबंधवचनात्॥ उत्सवांते जामरायुत्सवांते॥ ॥

भाद्रशुक्लाष्टमी दूर्वाष्टमी। भविष्ये। शुक्लाष्टमीतिथिर्यातु मासि भाद्रपदे भवेत्। दूर्वाष्ट

मी तु सा ज्ञेया नोत्तरा सा विधीयत इति॥ इयं च पूर्वविद्धा॥ तदुक्तं ह्यघमेन॥ श्रावणी दुर्गन

वमी दूर्वा चैव हुताशनी॥ पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति॥ अत्र च स्त्रीणामेवा

धिकारो न पुंसां॥ या न पूजयते दूर्वां मोहात्स्त्री हयथाविधि॥ जन्मानि त्रीणि वैधव्यं ल

भते नात्र संशयः। तस्मात्संपूजनीया सा प्रतिवर्षं च यत्नतः॥ इति चंद्रप्रकाशे पुराणसमु

च्चये। करणे वैधव्यरूपानिष्टश्रुतः अत एव नित्यमपीदं॥ इदं च व्रतं भाद्रशुक्लेऽगस्त्यो

दयसंभावनायां भाद्रकृष्णाष्टम्यां कार्यं॥ शुक्ले भाद्रपदे मासि दूर्वासंज्ञा तथाष्टमी॥ सिं

स०प्रा० ४६ सिंहार्कएवकर्त्तव्यानकन्यार्केकदाचन॥ सिंहस्थेचोत्तमासूर्येनुदितेसुनिसत्तमेद्र
मेदतिगोविंदाखर्विलंकादात॥ अत्रकृत्सभुक्तमेदनरत्नेमविष्यत्सुरारणे॥ शुचौदेशेप्र
ज्ञातायांदूर्वायांब्राह्मणोत्तम॥ स्थाप्यलिंगंततोगंधैःपुष्पैर्धूपैःसमर्चयेत॥ दध्या
46 हर्द्विजश्रेष्ठअर्घंदत्वात्रिलोचने॥ दूर्वांशमीम्पातिविधिवत्तत्रजयेछुद्धयायुतः॥ त्वम
मः त्वंदूर्वेमृतजन्मासिवंदितासिसुरासुरैः॥ सौभाग्यंसंततिंदेहिसर्वकार्यकरीभव
॥यथाशाखाप्रशाखाभिर्विस्तृतासिमहीतले॥ तथाममापिसंतानंदेहित्वमजरा
मरमितिमंत्रनियमोपिमविष्ये॥ अनग्नियक्त्ममश्नीयादन्नंदधिफलंतथा॥ अस्तार राम० ४६
लवरांब्रह्मचर्यान्मधुनासुतमिति॥ इयंवर्ज्येष्टामहनक्षत्रमरौहिणमुहूर्त्तेव्यापि
नीग्राह्या॥ मुहूर्त्तेरौहिणेयस्मांपूर्वांवायदिवापरा॥ दूर्वाष्टमीतुसाकार्याज्येष्ठांमूलवे

वर्जयेदिति पुराणसमुच्चयात् । दिनद्वये रोहिणीज्येष्ठामूलयोगेन तदभावे वा पूर्वैवाग्राह्
णा दुर्गनवमीति एवोक्तवाक्यात्॥ अत्रैव ज्येष्ठापूजनं लैंगे। कथाकैयाष्टमी शुक्ला ज्येष्ठते
महती स्मृता॥ अलक्ष्मीपरिहाराय ज्येष्ठां तत्र प्रपूजयेत्॥ तथा। मासि भाद्रपदे शुक्ले प
क्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुते। यस्मिन् कस्मिन् दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनमिति। स्कान्देऽपीयं ज्येष्ठा
[redacted] योगवशेन ग्राह्या। नक्षत्रयोगाभावे तु परैव पूर्वेद्युरात्रौ नक्षत्रयो
गात् पूर्वैव॥ तथा च तत्रैवा नवमीसहिता कार्या अष्टमी नात्र संशयः मासि भाद्रपदे शु
क्ले पक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुते॥ रात्रिर्यस्मिन् दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनमिति। तत्रैव। यस्मि
न् दिने वै ज्येष्ठामध्याकाद् ऊर्ध्वमप्यणुः तस्मिन् विधिपूजा च यस्मिन्नाचेत् सर्ववासर इति। महा
लक्ष्म्यष्टमी प्राप्य तत्र यात्रा कृता न्तराणां॥ संपत्तिं तेहति विवत्समासमनमुच्चति इति। व्रत

स॰मा॰ वंतस्तुएतद्दारभ्याश्विनशुक्लाष्टमीपर्यंतंषोडशदिनानिप्रमहंयात्रांकुर्युरितिशिष्टाः
४७ अत्रव्रतमुक्तंपुराणसमुच्चये।श्रियोर्चनंभाद्रपदेसिताष्टमीप्रारभ्यकमासमतेचसूर्ये
।समापयेत्तत्रतिथौचयावत्सूर्यस्तुपूर्वार्द्धगतोयुवत्याइति।कन्यामगतेसिंहस्थेसूर्येप्रा
प॰ रंभः युवत्याःकन्यायाःपूर्वार्द्धेसूर्येवस्थितेसतिसामान्यविधिरितिसर्वः प्रथमारंभएवायंनियम
:षोडशवार्षिकेतत्प्रयोगगणनदिनतीयादिवर्षेतुननियमः एतच्चार्द्धरात्रातिक्रमवर्जितमा
मष्टम्यांकार्यमर्द्धरात्रयतिक्रम्यवर्जितेयोन्नरातिथिः नहिततसांतिथौकार्यंमहालक्ष्मी राम॰
व्रतंसदेतिविष्णुप्रकाशिकायांततरात्॥ आश्विनशुक्लाष्टमीमहाष्टमीत्युच्यते॥ तथाच ४७
ब्रह्मपुराणे॥ तत्राष्टम्यांभद्रकालीदक्षयज्ञविनाशिनी॥ प्रादुर्भूतामहाघोरायोगिनी
कोटिभिर्वृता। तत्राश्विनशुक्लपक्षे। अतोत्रपूजनोपासनास्मिन्नहनिमानवैः॥

47

नि॥ इयं चाष्टमी नवमी पुत्रकाय्या ग्रा॥ तथा च देवीपुराणे॥ सप्तमीवेधसंयुक्ता यैः कृता
तु महाष्टमी॥ पुत्रदारधनैर्हीना भ्रमन्तीह पिशाचवदिति॥ मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहेऽपि॥ शरन्म
हाष्टमी पूज्या नवमीसंयुता सदा॥ सप्तमीसंयुता नित्यं शोकसंतापकारिणी॥ जंभेन स
प्तमीयुक्ता पूजिता च महाष्टमी॥ इन्द्रेण निहतो जंभस्तस्माद्दानवपुंगवः॥ तस्मात्सर्वप्रय
त्नेन सप्तमीसहिताष्टमी॥ वर्जनीया प्रयत्नेन मनुजैः शुभकांक्षिभिः॥ सप्तमीकलया यत्र
परतश्चाष्टमी सहिताष्टमी भवेत्॥ तेन शल्यमिदं प्रोक्तं पुत्रपौत्रक्षयप्रदं॥ तथा पुत्रान्हंति पशून्
निहंति राष्ट्रं स राजकं॥ हंति जातानजातांश्च सप्तमीसहिताष्टमीति॥ ब्रह्मवैवर्ते॥ अल्पा
प्यष्टमी चैव शुक्लपक्षे वरानने॥ पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुतेति॥ वसुरंध्रयोरिति
युग्मवचनेच॥ अत्र त्रिमुहूर्त्तन्यूनापि सप्तमीवर्जनप्रयोजिका न त्रिमुहूर्त्तैव॥ तथा च पुरा

यत्तु निशायां पूजिता देवी वै कुर्वी पापनाशिनी। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन अष्टम्यां निशि पूजयेत् इति। आयि
[illegible]
सन्नाचिन्तिं। विधिवत्कालिकां [illegible] देवीपुराणे [illegible]

स·मा· ४८

णो॥ सप्तमी शल्यसंयुक्ता वर्जनीया सदाष्टमी॥ स्तोकापि सा तिथिः पुराणा यस्यां सूर्योद-
यो भवेदिति॥ स्तोका कलाकाष्ठादिमात्रापीत्यर्थः॥ इयमेव भौमयुक्ताति प्रशस्ता॥ अष्ट-
म्यामुदिते सूर्ये दिनान्ते नवमी भवेत्॥ कुजवारो भवेत्तत्र पूजनीया प्रयत्नत इति मत्स्योक्ते-
स्तेनतरात् नवमीयुक्तालाभे तु सप्तमीयुतैव कार्या। तत्र रात्रिपर्वसत्त्वम्यापि युता कार्याम्-
लेनापि विशेषतः इत्यादीनि वचनानि॥ नवरात्राशक्तौ त्रिरात्राद्युक्तं देवीपुराणे॥ नवरात्रव्र-
तेऽशक्तस्त्रिरात्रकं॥ व्रतं चरति यो भक्तस्तस्मै दास्यामि वांछितमिति॥ केवलाष्टम्युपवास-
स्तु पुत्रवता न कार्यः उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान्न समाचरेत्॥ यथा तथा वा पूतात्मा व्रती
देवीं प्रपूजयेदिति कालिकापुराणात्॥ मार्गशीर्षकृष्णाष्टम्यां काशीविडे काशीवासनि-
र्विघ्नतार्थं कालभैरवपूजोक्ता॥ कृत्वा च विविधां पूजां महासंभारविस्तरैः नरो मार्गसि-

रा·म· ४८

ताश्चमर्गा वार्षिकी विद्युन्मुत्सृजेदिति तानत्रैवृती र्थैकालोदके स्नात्वा कृत्वा तर्पणमतन्द्रः
विलोक्य कालराजानं निरयादुद्धरेत्पितॄनिति उपोषणमप्युक्तमस्यामेव काशीखंडे मा
र्गशीर्षसिताष्टम्यां कालभैरवसंनिधौ उपोष्य जागरं कुर्वन् सर्वपापैः प्रमुच्यत इति ॥ अत्रै
पोषणांगतयार्घदानमपि कार्यमिति शिवरहस्ये ॥ अत्रोपवासजागरणयोः प्रधानयो
रहोरात्रसाध्यत्वेनाहोरात्रयुता पूर्वविद्धा ग्राह्या ॥ अहोरात्रव्रतं यच्च एकमेकतिथौ गते
॥ तस्यामुभययोगिन्यामाचरेत्तद्व्रतं व्रतीति स्मृतेः ॥ यत्तु पूर्वदिने सायाह्ने उत्तरे प्रदोषे
तुल्यात्तदपि पूर्वैव ॥ रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्तव्या संमुखी तिथिरिति ब्रह्मवैवर्तात् ॥ यत्तु क
श्चिदुपोषणस्यांगभूतमर्घ्यदानमिति शिवरहस्यात्तदुपोषणमेव प्रधानं न जागरणमि
ति तन्न तुच्छं ॥ अर्घ्यदानस्योपोषणांगत्वे पि जागरणोत्सवायोगात् ॥ यदपि मध्याह्ने संख्य

स·मा· ४९ भैरवाविर्भावपञ्चम्यन्त सोयरूपार्चनघामन्ता श्रीकालभैरवः आविरासीत्ततो लोकान्
भीषयन्नखिलान् पाति। शिवरहस्ये मध्याह्ने कालभैरवाविर्भावात्तद्व्यापिनी ग्राह्येति क
थितं॥ तदपि तुच्छं शिवरहस्ये। मध्याह्ने त्वरं कृत्तिवासेश्वरं प्रापुर्देवाविल्वादिसाधना
इत्यादिनाभूयः कर्मकालाद्यमुक्त्वा भैरवाविर्भावं चोक्त्वा तु परमेव स्पृर्योद्यस्त्वमुपा
49 गमद्दितकं। तत्र मध्याह्ने पराह्ने सायाह्ने वाविर्भावानिश्चयात्। अस्तु वा मध्याह्ने आ
विर्भावस्तथापि तत्कालीनग्राह्यतायां मानाभावः न ह्याविर्भावकालीना ग्राह्येति वा
क्यमस्ति किंचित्॥ जन्माष्टम्यादौ तु एतादृशकर्मकालत्वेन निशीथव्यापिनी ग्राह्येत्यु राम०
२ क्तं॥ न जन्मकालत्वेनेति सत्त्वेयः माघशुक्लाष्टम्यां भीष्मतर्पणं श्राद्धं चोक्तं हेमाद्रौ ४९
पाद्मे। माघे मासि सिताष्टम्यां सतिलं भीष्मतर्पणं॥ श्राद्धं च ये नराः कुर्युस्ते स्युः सं

संततिभागिनइति॥ तर्पणमंत्रस्तुभारते। भीष्मःशांतनवोवीरःसत्यवादीजितेंद्रियः॥
आभिरद्भिरवाप्नोतुपुत्रपौत्रोचितांक्रियां॥ वैयाघ्रपादगोत्रायसांकृत्यप्रवरायच॥ अ
पुत्रायददाम्येतज्जलंभीष्मायवर्मणे॥ वसूनामवतारायशंतनोरात्मजायच॥ अर्घ्यं
ददामिभीष्मायआबाल्यब्रह्मचारिणइति। याम्ये। ब्राह्मणाद्यास्त्रयोवर्णादद्युर्भीष्मा
यनोजलं॥ संवत्सरकृतंतेषांपुण्यंनश्यतिसत्तमेति। इदंचजीवत्पितृकोपिकुर्यात्। नि
षेधाभावात्॥ यत्तुसपितुःपितृकृत्येषुनाधिकारःकथंचनेति। निषेधःसपित्र्यकर्मप
रइतिदिक्॥ ॥इत्यष्टमी॥ ॥अथनवमीसातुपूर्वविद्धासुरंध्रयोरितियुग्मवचनात्॥
ब्रह्मवैवर्तेपि। अष्टम्यानवमीविद्धाकर्तव्याफलकांक्षिभिः नकुर्यान्नवमींतातदशम्या
तुकदाचनेति चैत्रशुक्लनवमीरामनवमीसापरविद्धामध्याह्नव्यापिनीग्राह्या॥ तदुक्त

समा० ५० मगस्त्यसंहितायां॥ चैत्रशुद्धा तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि॥ सैव मध्याह्नयोगेन महा-
पुण्यतमा भवेदिति। नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः। उपोषणं नवम्यां वै द-
शम्यां पारणं भवेदिति वचनाच्च॥ तत्रैव चैत्रमासे नवम्यां तु जातो रामः स्वयं हरिः पुनर्वसु-
र्क्षसंयुक्ता सा तिथिः सर्वकामदा॥ श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिसूर्यग्रहाधिका॥ तथा।
50
केवलापि सदोपोष्या नवमीशब्दसंग्रहात्॥ तस्मात्सर्वात्मना सर्वैः कार्यं वै नवमीव्रते
उपोषणं जागरणं पितॄनुद्दिश्य तर्पणं॥ तस्मिन्दिने तु कर्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमभीप्सुभिः अ-
त्र पूर्वेद्युरेव मध्याह्नव्यापिनी चेत्पूर्वा॥ दिनद्वये तद्व्याप्तावव्याप्तावेकदेशसमव्याप्तौ वा राम० ५०
सत्यत्र चेत्पूर्वा मध्येऽन्यत्रेति। अष्टमीविद्धानिषेधादिति॥ तत्रैव। यस्तु रामनवम्यां तु
भुंक्ते मोहाद्विमूढधीः॥ कुंभीपाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संशयः उत्तमकरणे प्रत्यवायश्च

तेष्वकाम्यं रामनवमीव्रतीयन्तु तन्नकानामेवनित्यमितितन्त्रसंकोचेमानाभावात्॥ ज
न्माष्टमीशिवरात्र्यादिव्रतेष्वितथात्वापत्तेः॥ अथव्रतपद्धतिः व्रतपूर्वदिनेमायंदंत
धावनं। व्रतदिनेचप्रातः सूर्यः सोमोयमः कालः संध्येभूतान्यहः क्षपा॥ पवनोदि
क्पतिर्भूमिराकाशं खचरानराः ब्राह्मंशासनमास्थायकल्पध्वमिहसंनिधिमितिजल
फलपुष्पाक्षतसहितजलपूर्णं ताम्रपात्रं गृहीत्वा मासाद्युल्लिख्यपापक्षयकामोमुक्ति
फलकामोवाश्रीरामचंद्रप्रीतयेश्रीरामनवमीव्रतमहंकरिष्ये। उपोष्यनवमींत्वद्य
यामेष्वष्टसुराघवतेनप्रीतोभवत्वंभोःसंसारात्त्राहिमांहरे इत्यंजलिनाजलंक्षि
पेत्॥ ततः शक्तितोहेमीं रामप्रतिमांकृत्वाग्न्युत्तारणपूर्वकंकपोलोमस्पर्शामलमंत्रप्राण
वादिचतुर्थ्यंतेनामरामायदेवत्वसंख्यायेस्वाहेतिचमंत्रेयठनप्राणप्रतिष्ठांकुर्यात्ततो

51

तः कोमलांगं विशालाक्षमिंद्रनीलसमप्रभं ॥ दक्षिणांगे दशरथपुत्रावेक्षणतत्परं ॥
रघुतो लक्ष्मणं देवं सच्छत्रं कनकप्रभं ॥ पार्श्वे भरतशत्रुघ्नौ तालवृंतकराबुभौ ॥ अग्रे
व्यग्रहनूमंतं रामानुग्रहकांक्षिणमिति ध्यात्वा षट्कोणमध्ये पूजयेत्। श्रीरामप्रतिमा
समीपे वह्निकोणमध्ये कौशल्यां दशरथं च पूजयेत् षट्कोणेषु रां हृदयाय नमः ॥
रीं शिरसे स्वाहा। रूं शिखायै वषट् ॥ रैं कवचाय हुं। रौं नेत्रत्रयाय वौषट्। रः अस्त्राय
फट् इति हृदयादीनि षट्। षट्कोणबाह्ये अष्टदलकमलदलमूलेषु हनूमंतं सुग्रीवं
भरतं विभीषणं लक्ष्मणमंगदं शत्रुघ्नं जांबवंतं च दलमध्येषु धृष्टिं जयंतं विजयं सुराष्ट्रं
राष्ट्रवर्द्धनमकोपं धर्मपालं सुमंत्रं च दलाग्रेषु इंद्राग्नियमनिर्ऋतिवरुणवायु
कुबेरमीशानं चाष्टौ लोकपालान्। तदग्रे वज्रं शक्तिं दंडं खड्गं पाशमंकुशं गदां च

लंचेति तेषामापृष्ठानि च पूजयेत ।। श्रीरामपूजायां मूलमंत्रः वैदिको वा वैसवः प्रण
वादि चतुर्थ्यंतं नमोंतं नाम वा मंत्रः इंद्रोग्निश्च यमश्चैव नैर्ऋतो वरुणोनिलः कुबेर ईशो
ब्रह्मा हि दिक्पालाः स्वापपंक्तत इति स्थाने । राम स्वं जननी चासि रामात्मकमिदं जगत्
।। अतस्त्वां पूजयाम्यघ लोकमातर्नमोस्तु ते इति कौशल्यापूजायां ।। ॐ नमो दशर
थायेति दशरथपूजायां । इतरेषां मूलमंत्रः प्रणवादि चतुर्थ्यंत नमोंत नामानि वा । उ
च्चस्थे ग्रहपंचके सुरगुरौ सेंदौ नवम्यां तिथौ लग्ने कर्कटके पुनर्वसुदिने मेषं गते पूषणि ।।
निर्दग्धुं निखिलाः पलाशसमिधो मेध्यादयोध्यारणेराविर्भूतमभूतपूर्वविभवं यत्किंचि
देकं महः इति मध्याह्ने जन्मभावना ।। वाद्यादिवादनं च पुष्पांजलिः । वैकं फलपुष्पांबुसंपूर्णं
ग्रहीत्वा शंखमुत्तमं ।। अशोकरत्नकुसुमैर्युक्तं च तुलसीदलैः दशाननवधार्थाय च

स॰मा॰ र्मसंस्थापनाय च ॥ दानवानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ॥ परित्राणाय साधूनां जा
५२ तो रामः स्वयं हरिः । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितो मम ॥ इति मन्त्रेणार्घ्यं दद्यात् ॥ पुष्पा
ञ्जलिं पुनर्दत्वा यामे यामेऽर्चनं ततः । पूजयन् विधिवद्भक्त्या दिवारात्रं नयेद्बुधः इति ततः स्तो
त्रपाठपुराणश्रवणादिभी रात्रौ जागरणं कृत्वा द्वितीयेऽह्नि प्रातः कालीनं नित्यं कृत्वा पूर्व
वद्देवं श्रीरामं परिवारदेवताश्च संपूज्य विप्रान् संभोज्य श्रीरामो मे प्रीयतामिति तेभ्यः सुव
र्णधेनुवस्त्रादि दत्वा प्रतिमामुपस्कृतां विप्राय दत्वा पारणं कृत्वा व्रतं समापयेत् ॥ अश्वि
नशुक्लनवमी महानवमीत्युच्यते । तदुक्तं प्रतापमार्तण्डे लैङ्गे । दुर्गापूजासु नवमी मूलाद्य रा॰म॰
त्रयान्विता ॥ महती कीर्तिता तस्यां दुर्गां महिषमर्दिनीमिति । पूजयेदिति शेषः । तत्र पूर्ववि ५२
द्धा प्रकर्त्तं शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति । अस्यामेव दुर्गापूजनहोमबलिदानादिकार्यमिति
व्या

राजमार्त्तण्डे ॥ नवम्यां च जपं होमं समाप्य विधिवद्बलिम् इति ॥ ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि । अत्रापरा
ह्णिके काले बलिदानं प्रशस्यते ॥ दशम्यां वर्जयेत्तत्र नात्र कार्या विचारणा इति ॥ तेन नवम्या
मुपक्रम्य नवम्यामेव समापयेत् ॥ गौडनिबन्धेष्वप्येके त्विदमेवारभ्य नवम्यां समापयन्ति ॥ त
त्र मूलं शिष्टाचार एव । अत्र डामरतन्त्रे विशेषः पायसं सर्पिषा युक्तं तिलैः शुक्लैः विमिश्रि
तम् ॥ होमयेद्विधिवद्भक्त्या दशांशेन जपोत्तमम् ॥ रुद्राध्यायेन वा होमं मन्त्रेणानेन साधयेत्
। रुद्रयामलेऽपि । प्रधानद्रव्यमुद्दिष्टं पायसान्नं तिलास्तथा ॥ किंशुकैः सर्षपैः एगैर्लाज
दूर्वाङ्कुरैरपि ॥ यवैर्वा श्रीफलैर्दिव्यैर्नानाविधफलैरपि ॥ रक्तचन्दनखण्डैश्च गुग्गुलैश्च सुम
नोहरैः ॥ प्रतिश्लोकं च जुहुयात् सर्वद्रव्याणि च क्रमादिति । यत्तु केचित्त्वष्टम्यां नागरं कु
र्यान्नवम्योपारणं तथा ॥ दशम्यां च विसर्गः स्यादभिषेकस्तथा भवेदिति ड्यामला

स॰मा॰
५३

तगानवम्यांचविशाखायांहकार्याहोमादिकाक्रिया॥ पारणंचप्रकुर्वीतदेवीपूज
नपूर्वकं॥ दशम्यामिमिश्रितायत्रपारणोनवमीभवेत्॥ सप्तजन्मकृतंपुण्यंतत्क्ष
णादेवनश्यति। तथा॥ योमोहात्पारणांकुर्याद्दशमीदिवसेविभो॥ तदाष्टंनाशमाया
तिदुर्भिक्षादिभयंभवेत्॥ नपहानंभवेद्राष्ट्रंदशम्यांपारणेकृते॥ तस्मात्तुपारणेदेवनव
म्यांभक्तितत्परः नवम्यांपारितादेवीकुलवृद्धिंप्रयच्छति। दशम्यांपारितादेवीकुलनाशं
करोतिवै॥ तस्मात्तुपारणांकुर्यान्नवम्यांविबुधाधिपेतिदेवीपुराणादेश्चनवम्यामेवरुः। त
त्र॥ एवंचविंध्यवासिन्यांनवरात्रोपवासतः एकभक्तेननक्तेनस्वशक्त्यायाचितेनवा॥ रा॰म॰
अपवानवनक्तैश्चनवरात्रंसमापयेदितिभविष्यादिवचोभिरुपवासादिषुशक्त्यावि ५३
हितस्यनवतिथ्यधिकरणकत्वस्यबाधापत्तेः। अस्मिन्वाक्यएकभक्तादिशब्दसममभिव्या

53

हारेणानवरात्रं समापयेदिति नामधेयान्तरसत्ताच्च नवतिथिरूपगुणविधिरेव युक्तो नवरा
त्रोपवासतइति न नामधेयं नवमीपारणविधायका दशमी निषेधकानि च पूर्वोक्तानि
वचांसि तु महानिबंधादिग्रन्थदर्शनात्प्रायो निर्मूलान्यपि समूलत्वेपि तेषां एवं घुरष्टमीविद्धत्वे
न नवमीप्रयुक्त उपवासे जाते परेद्युः स्वावशिष्टकिंचिन्नवमीसत्त्वे नवम्यंतः पारणविधा
यकत्वं॥ न तु प्रागमोपवासबाधकत्वं। एवं च सर्वेषामुपवासानामंतरेव हि पारणमिति च
चोवगतावशिष्टनवम्यंतः पारणस्यापोद्यतिथ्यं पारणविधिना बाधितस्य प्रतिप्रसववि
धित्वे नैषा लाघवं॥ अन्यथा प्रागमविहितपारणे खं॥ अन्त्यदशम्यां पारणं न कार्यमित्ये
तेषामनुवादकत्वमेव न विधायकत्वं॥ अत्रैके शौधपत्रे विस्तरस्त्वात्रतातचरणकृते द्वैत
निर्णये बोध्यः॥ पारणं तु सूतकेपि कार्यं॥ तदुक्तं रुद्रयामले॥ सूतके पारणं कुर्यान्नवम्यां

होमेमं मपूर्वकमिति ॥ एवं स्त्रीभिरपि रजोदर्शनमध्ये कार्यं ॥ तदाह सम्बवर्तः ॥ यास्व द
र्घेतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् ॥ न तत्रापि व्रतं तस्य स्यादुपरोधः कदाचनेति ॥ एतव्वसध
वासंज्ञेयं ॥ विधवायास्तु त्रिरात्रमध्ये भोजननिषेधो ह्रिरात्रमध्ये भोजने निषेधः एवं
स्वपुष्यायमानउतिदिक्रूम ॥ ॥ इति नवमीनिर्णयः ॥ दितिकेचिन्नत्र । [redacted]
[redacted] निषेधस्य रागप्राप्तभोजनगोचरत्वेन वैधयारणाविर्षयत्वायोगात् ॥ वस्तुतस्त्वर
जस्वलाया विधवाया ॥ २ यः ॥ अथ दशमी ॥ सा द्वेधा पूर्वा शुक्ले तु नरा ॥ सम्पूर्णो द्द्श
मीकार्या परया पूर्वया थवा ॥ युक्ता न दूषिता यस्मादिति सा सर्वतोमुखीति अंगिराः स्म
तेः ॥ अपेचतिक सोपवस्थितः शुक्लपक्षेति थियोद्याय स्याम स्युरितो रविः कृष्णपक्षे
ति थियोद्याय स्याम स्तमिनोरविरिति वचोत्तरात् ॥ माधवमतेथेवं । यत्तु हेमाद्रि दिन

द्वयेकर्मकालव्यास्यभावे ऐविछिकोविकल्पइत्या रतनाशास्त्रतोव्यवस्थासेम
वेछिकतायोगात्) उपवासेतुसर्वापिसर्वमतेपर्वैव॥ नागविद्धातुपाषंडः॥ शिव
विद्धाचसप्तमी॥ दशम्येकादशीविद्धानोपोष्यासाकथंचनेति शिवरहस्योक्तेः॥ य
त्तुपद्मपुराणेस्कांदे। दशमीवैधकर्तव्यासगोद्विजसत्तमेति तन्दपुपवासप
र॥ ज्येष्ठशुक्लदशमीदशहरा॥ ज्येष्ठेमासिसितेपक्षेदशमीहस्तसंयुता॥ हरते
दशपापानितस्माद्दशहरास्मृता॥ तस्यांस्नानंप्रकुर्वीत दानंचैवविशेषतः इ
तिहेमाद्रौब्राह्मोक्तेः दशपापानिचाहमनुः पारुष्यमनृतंचैवपैशुन्यंचापिस
र्वशः। असंबद्धप्रलापश्चवाङ्मयंस्याच्चतुर्विधं॥ अदत्तानामुपादानंहिंसाचैवा
विधानतः। परदारोपसेवाचकायिकंत्रिविधंस्मृतं। परद्रव्येष्वभिध्यानंम

स.मा. ५५

नसा निरुचिंतनं। चितयामि निवेशाश्वत्रिविधं कर्ममानसां मिति॥ स्कांदे पि। ज्येष्ठे
मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः॥ व्यतीपाते गरानंदे कन्या चेद्वृषे रवौ॥ द
दशयोगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्येत इति। इयं च योगविशेषवशात्सर्वपा
पहरा ह्या। काशीखंडे। दशाश्वमेधिके स्नात्वा मुच्यते सर्वपातकैः। लिंगं दशा
श्वमेधेशं दृष्ट्वा दशहरा तिथौ। दशजन्मार्जितैः पापैस्त्यज्यते नात्र संशयः।
स्कांदे। यां कांचित्सरितं प्राप्य दद्याद्दर्भतिलोदकं॥ मुच्यते दशभिः पापैः सम
हापातकोपमैः। यद्यत्र ज्येष्ठो मलमासो भवति तदा मलमास एव कार्यं॥ दश राम. ५५
भिः पापैः समहापातकोपमैः हरासु नोत्कर्षस्तत्र विघ्नगारिषु॥ उपाकर्म
मलाषध्योर्वृतं उक्तं वृषादितः इति हेमाद्रौ कृष्णगर्गोक्तेः आश्विन शुक्लदश

55

मीविजयदशमीत्युच्यते। साश्रमीरज्ञायात्मा हैनक्षत्रोदयव्यापिनी ग्राह्या॥ तदु

क्तं रत्नकोशे॥ ईषत्सन्ध्यामतिक्रान्तः किंचिदुद्भिन्नतारकः। विजयो नाम कालोऽयं सर्व

कार्यार्थसाधक इति॥ चिन्तामणावपि॥ आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां तारकोद

ये॥ स कालो विजयो ज्ञेयः सर्वकार्यार्थसिद्धये। दिनद्वये नद्या मी एवैं द॥ पापू

र्णा नवमी युक्ता तस्यां पूज्यापराजिता॥ क्षेमार्थं विजयार्थं च पूर्वोक्तविधिना नरैः।

नवमीशेषयुक्तायां दशम्यामपराजिता॥ ददाति विजयं देवी पूजिता जयवर्द्धिनी।

एकादश्यां न कुर्वीत पूजनं चापराजितमिति स्कान्दे॥ तत्रैव दशमीं समुल्लं

घ्य प्रस्थानं कुरुते नरः। तस्य संवत्सरं राज्ये न क्वापि विजयो भवेदिति॥ दिनद्वये तार

कोदयकालाभावे परदिने एकादशमुहूर्तै यात्रा कार्या। आश्विनस्य सिते पक्षे द

समा॰ ५६ शम्यांसर्वराशिषु ॥ सापंकालेषु भायात्राद्विवा विजयलग्नतो ॥ एकादशो मु
हूर्त्तोपि विजया परिकीर्त्तितः तस्मिन्सर्वैर्विधानम्या यात्रा विजयकांक्षिभिरिति
रत्नमाले: परदिन एकादशमुहूर्त्तव्याप्त्यभावेपि श्रवणायोगश्चेत्तत्र दपदशमी
56 किंचित्संपूर्णैकादशी यदि श्रवणान्वितयस्यकाले सा तिथिर्विजयाभिधेति मदन
रत्नेदत्तोक्तेः श्रवणार्हेतु पूर्णायां काकुत्स्थः प्रस्थितो यतः उल्लंघयेयुः सीमानं
तद्दिनर्ह्से ततोनरा इति भविष्योक्तेश्च अत्रकृत्यंभविष्ये ॥ शमींसलक्ष्मणोपेतांई
शानाशाप्रतिष्ठितां ॥ संपार्थ्य तांचसंपूज्य वीशानोसुमुखो भवेत् ॥ शमीशमय राम॰
तेपापंशमी लोहितकंटका ॥ धारिण्यर्जुनबाणानां रामसंवारदायिनी ॥ करिष्यमा ५६
णयात्रायां यथाकालंसुखंमम ॥ तत्र निर्विघ्नकर्त्रीत्वंभव श्रीरामपूजिते गृहीत्वा

सात्वतामार्ईशमीमस्लगातोमस्टश।गीतवादित्रनिर्घोषैरानयेत्स्वगृहं प्रति॥ततो
मूषणवस्त्रादि धारयेत्स्वजनैः सहेति दिक्॥ ॥इति दशमीनिर्णयः॥ ॥अथैकाद
शी॥ ॥तत्रोपवासोनित्यः काम्यश्च॥तत्राघमाहसनत्कुमारः॥नकरोति हियोन
र एकादश्यामुपोषणं॥सनरोनरकंयाति रौरवं तमसावृतमिति।गारुडे।उपोष्यैका
दश्यां नित्यं पक्षयोरुभयोरपीति॥काम्यस्तु कौर्मे।यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं संततिं
मात्मनः एकादश्यां [redacted] नभुंजीत पक्षयोरुभयोरपीति।स्कांदेपि।यदीच्छेद्विपुला
न्भोगानभक्तिं चात्यंतदुर्लभां॥एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपीति।अथाधिकारी
कात्यायनः।अष्टवर्षाधिकोमर्त्योह्यशीतिर्न्नवत्सरः एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयो
रपीति।विष्णु अष्टवर्षाधिकऊर्ध्वमपनयनोनरस्त्यापलक्षणं।अपिवावेदहत्यातोऽपापेन

स०मा० ५२ प्रवर्त्तेरन्निति षेष्ठुक्तापितत्वात्॥ एतच्च गृहस्थव्यतिरिक्तपरं मदुक्तं कौर्मे। एकादश्यां न भुं
जीत पक्षयोरुभयोरपि वनस्थयतिधर्मोयं शुक्लामेव सदा गृही॥ एकादश्यां न भुंजीत पक्ष
योरुभयोरपि॥ ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लामेव सदा गृही॥ नारी विधवा। ब्रह्मचारि साहच
र्यात्। सधवायास्तु पक्षद्वयेपि निषेधः। पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत्॥ आयु
ष्यं हरते भर्तुः सा नारी नरकं व्रजेदिति विष्णूक्तेः नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोष
णं। पतिं शुश्रूषते या तु तेन स्वर्गे महीयत इति मनूक्तेश्च तथा। यद्देवेभ्यो यच्च पित्राद्या
द्विकेभ्यः कुर्याद्भर्त्राभ्यर्चनं सत्क्रियां च। स्यार्द्धं सा फलं नान्यचित्ता नारी भुंक्ते भर्तृशुश्रूष राम० ५२
यैवेति। भर्त्राज्ञया तु सधवाया अप्यधिकारोस्त्येव। भार्या पत्युर्मतेनैव व्रतादीनाचरेत्स
देति कात्यायनोक्तेः चातुर्मास्यांतर्गतास्तु कस्यापि ग[illegible]णोपोष्या॥ शयनीबोधिनीमध्यगा

57

कृष्णैकादशी भवेत्॥ सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या [?]स्माकदाचनेति पाद्मात्। एतच्चापुत्र
गृहिविषयं। पुत्रवतस्तत्रापि निषेधः संक्रान्त्यामुपवासं च कृष्णैकादशिवासरे। चंद्रसूर्यग्रहे चै
व न कुर्यात्पुत्रवान्गृहीति नारदोक्तेः। आदित्येहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः पारणं चोप
वासं च न कुर्यात्पुत्रवान्गृहीति तद्युक्तोपवासस्य निषेधोपमुक्तो ह्नतः प्रयुक्त्यंतरपुत्रस्य
न विधिर्न निषेध इति जैमिनिस्मृतेश्च॥ स्मृत्यंतरेपि। विधवाया वनस्थस्य यतेश्चैका
दशीद्वये। उपवासो गृहस्थस्य शुक्लायामेव पुत्रिणः इति। हेमाद्रिस्त्वेवं। काम्यायां कृ
ष्णोपवासमाह नारदः। पुत्रवांश्च सभार्यश्च बंधुयुक्तस्तथैव च। उभयोः पक्षयोः काम्यव्र
तं कुर्याद्वैष्णवमिति॥ वैष्णवैस्तु कृष्णाप्युपोष्येत्याह स एवानित्यं भक्तिसमापन्नैर्नरैर्वि
ष्णुपरायणैः पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणं॥ सपुत्रश्च सभार्यश्च स्वजनो भक्ति

स॰मा॰ संपृक्तः एकादश्यामुपवसेत्तत्तपोरूपमपोरपीति। तत्रैकादशी द्वेधा शुद्धा दशमीविद्धा च॥
५८ आघाणारुजे। उदयात्प्राग्यदा विप्रमुहूर्त्तद्वयसंयुता॥ संपूर्णैकादशी ज्ञेया तत्रैवोपवसेद्गृ
हीति। एकादशी वैष्णवः स्मार्त्तविषयेतु तत्रैव। आदित्योदयवेलायामारभ्य षष्टिनाडिकाः संपू
58 र्णैकादशी नाम कार्या धर्मफलेप्सुभिरिति। दशमीविद्धापि द्वेधा। अरुणोदये सूर्योदये
च दशमीसत्वेन। तत्राद्या भविष्यपुराणे॥ अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते॥ सा
विद्धैकादशी तत्र पापमूलमुपोषणात्। तथा। अरुणोदयवेलायां दिशागंधो भवेद्यदि
दुष्टं तत्प्रयत्नेन वर्जनीयं नराधिप। दिशा दशमी। दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरु राम॰
णोदयः नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतमित्यादिभिर्वाक्यैररुणोदये दशमीस ५८
त्वे एकादशी विद्धा। यद्यपि सौरधर्मेषु आदित्योदयवेलामुहूर्त्तद्वयस्यारुणोदययाः

मारणात्तात। अत एव हेमाद्रौ स्मृतिः निशि प्रांते तु यामार्द्धं देववादित्रवादने॥ सारस्वता
नध्ययने चारुणोदय उच्यते इति। यामार्द्धमपि मुहूर्त्तद्वयमेवायतदंड्यात्मकत्वात्तस्य तु ना
डिका अरुणोदय इति तदपि त्रिंशद्घटिकारात्रिमानयत्ते मुहूर्त्तद्वयस्य तावत्परिमाण
त्वाद्युक्तमिति तातचरणाः॥ यदपि ब्रह्मवैवर्त्तयो॥ चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदयनि
श्चयः चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किलोदितः। अरुणोदयवेधः स्यात्सार्द्धं तु घटिका
त्रयं॥ अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासंदर्शनाद्रवेः महावेधोपि तत्रैव दृश्यते र्कोन दृश्य
ते॥ तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये सति। अरुणोदयवेधातिवेधमहावेधयोगसंज्ञा
करणमवांकदोषातिशयार्थं सार्द्धं तु घटिकात्रयं चतस्रो घटिका इति च द्विमुहूर्त
रूपानुगतव्यवहारार्थं तावत्परिमाणस्यापि मुहूर्त्तद्वयस्य रात्रिमानवशेन कदाचि

स॰मा त्सं भवन्मुहूर्त्तं द्वयारुणोदय परमेव । यत्तु ब्रह्मवैवर्त्ते ॥ अर्द्धरात्रे तु केषांचिद्दशम्यां वेध उ
५८ च्यते । कपालवेध इत्याहुराचार्या ये हरिप्रिया इति तन्नैमुतिकरी तां अरुणोदयवेधनिर्णार्थ
मिति माधवः तत्वं तु एवं वत्सरपीमेषु प्रतसंकल्पपूजार्जुनार्थमितमनुपदमेव वक्ष्यते । यद
पि नागोक्त दशनाडीभिरि । केचिद्दशभिस्तथा । भृतोक्त दशनाडीभिर्दूषयत्फलरांति तिथि
मिति स्कांदं तद्व्यवस्थोत्तरो निगमे ॥ सर्वप्रकारवेधोयमुपवासस्य दूषकः सार्द्धसप्तमुहू
र्त्तैस्तु योगो विबाधते व्रतमिति । व्रतमुपवासमित्र मिति माधवः तत्रारुणोदयवेधो वैष्णव
परः तद्वक्तो वैष्णवग्रहणात् । परिशेषात्सूर्योदयवेधो वैष्णवभिन्नपरः ॥ त एवस्मान्नैप राम॰
दे नवत्र द्विधीते धियेषु ॥ वैष्णवलक्षणं तु गारुडे । वैष्णवो न सा भागमोक्तदीक्षां प्राप्तो हि वैष्ण ५८
वः माधवीये स्कांदेपि । परामापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थितो । नैकादशीं त्यजेत्सापि

५९

यस्मरोत्तास्तिवैस्नवी। अमत्व। विद पिंताखिलाचारः सहिवैस्नवउच्यते॥ भतिष्येपि
यथाशुक्लातथाकृष्णायथाकुस्नातथोत्तरा॥ उभेतेमन्यतेपस्तुसहिवैस्नवउच्यते॥ तत्र
शुद्धैकादशीचतुर्धा। अधिकैकादशिका॥ अधिकद्वादशिका॥ उभयाधिका॥ अ
नुभयाधिकाचेति॥ एवंविद्धापि॥ शुद्धायामेकादश्यांधिकेयल्हधमः संपूर्णैकादशी
यत्रप्रभातेपुनरेवसा। लप्यतेद्वादशीतत्रउपवासःकथंभवेत॥ उपोष्येदितिथौतत्र
विष्णुप्रीणानतत्परैरिति। विष्णुप्रीणानतत्परावैस्नवाः तदितरस्मार्ताप्रतिनुसांदे॥ प्र
थमेहनिसंपूर्णाव्याप्याहोरात्रसंयुता॥ द्वादश्यांतुतथोनातद्दश्यतेपुनरेवसास्वी
कार्याविरहस्तैश्चपतिभिश्चातुरादिभोइति। एतद्यपरेद्युर्द्वादश्यभावपरं॥ गारुडेपा॥
पुनःप्रभातसमयेघटिकैकापराभवेत॥ तत्रोपवासोविहितोवनस्थस्यपतेस्तथा॥

स·मा० ६०

60

विधवाया अतश्चैव परतो द्वादशी न चेदिति। शुद्धायां द्वादशी मात्राधिक्ये तु नारदः। न चेदेकाद
शी विस्पृष्टा द्वादशी परतः स्थिता॥ उपोष्यैकादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदमिति। विद्धैका
दश्या। उभयाधिक्ये तु सुदशी यदीति गतरणुभपरस्तोजयेत्॥ अनुभयाधिक्ये तु संदेह ए
व॥ विद्धैकादश्याधिक्ये तु अचेताः एकादशी विद्धा चेत्स्युः लोके क सर्वे विशेषतः उत्तरां तु
यतिः कुर्यात्सर्वामुपवसेद्द्वादशीमिति॥ शुद्धायां द्वादशी मात्राधिक्ये तु परे द्युरुपवासः तदाह व्या
सः एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत्। उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गतिमि
ति माधवः तत्र। लोपपदस्य सूर्योदयासंस्पर्शोऽर्थः। वृमे प्रसिद्ध्या सूर्योदयगतदशमीवि
द्धायामेतद्वचनप्रवृत्तेः। अतो नेदं शुद्धन्यूनाधिकद्वादशिकायामुत्तरदिन उपवास विधा
यकं। यदपि कैश्चिदलुप्तेति छित्वा दमत सरलपायोजितं॥ तच्चिन्त्यं॥ अकारप्रश्लेषे मानाभा

रा·म० ६०

वात। दिनत्तयेतु पुत्रवद्गृहस्थेनोपवासो न कार्यः तथाह पितामहः एकादश्यां दिनक्षये उ
पवासं करोति यः तस्य पुत्रा विनश्यंति मघायां पिंडदो यथेति। दिनक्षयस्तु पाद्मे। वोति थ्यंता
वेकवारे यस्मिन्स्यात् स दिनक्षय इति। दिनक्षये च य उपवासस्य निषेधः स निराहारस्य वा तेर
थाच वा पवा। यो उपवासं निषेधेत मस्सांकिंचित्कल्पयेत्॥ नदुष्यत्युपवासेन उपवासफल
लभेत्॥ एवं कृष्णैकादश्यामपि गृहस्थस्य। तत्रैवानन्तरं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिला
ः क्षीरमथांबु वाज्यं। यत्पंचगव्यं यदि वापि वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं चेति॥ व्रते विशेषः स्म
त्यंतरे॥ दशम्यादिमहीपालत्रिदिनं परिवर्जयेत्। गंधताम्बूलपुष्पादि स्त्रीसंभोगमहापथाः।
स्त्रीसंभोगनिषेधस्तु कर्तृकालादन्यत्रेति श्राद्धिकातेगक्रे॥ स्कान्दे॥ कांस्यं मांसं मसूरं च
क्षौद्रं चानृतभाषणं॥ पुनर्भोजनमप्यासं दशम्यां परिवर्जयेत्॥ कौर्मे॥ कांस्यं मांसं मसूर

स॰मा॰ रंचगणकानकोरदूषकान॥ शाकं मधुपरान्नं चतान्नेउपवसन्स्त्रियी॥ आत्मनो कांस्यं मा॰
६१ संसुरां त्तैोडतैलं वितथभाषणं। आपामं च प्रवासं च दिवास्वापं च मैथुनं। तिल ष्टंम
सूरं च दशम्यां रिषु वर्जयेत्॥ दशम्यां प्रकृतः नारदीये। अन्नाराल वर्गाः सर्वे हविष्या॰
न्न निषेविणः। अवनीतलशयनाः प्रियासंगविवर्जिताः॥ अन्यत्रापि। दशम्यामे
कभक्तं तु कुर्वीत नियतेंद्रियः। आचम्य दंतकाष्ठं तु खादेत तदनंतरं। ततश्चानंतरं वि
प्रब्रह्मचारी जितेंद्रियः। रात्रिं नयेत्ततः पश्चात्प्रातः स्नात्वा समाहितः। उपवासं संकल्प्य
मंत्रमेतज्जलं पिबेत्। दशम्यामेकभक्तोकामेकादशीपरं॥ सापमाघ्रांतयोरद्भौः मा॰ राम॰
यं प्रातस्त्वम यमे। उपवासफलं प्रेप्सुर्जह्याद्भक्तचतुष्टयं। अ॰ यतिमोवासोबत्सायंप्रा ६१
तर्भुजिक्रियां॥ वर्जयेन्मतिमान्विप्रः संग्रामे हरिवासरे इति विष्णुलोके। दशम्यामेक

61

मद्यस्तु मांसमैथुनवर्ज्जितः एकादशीमुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि देवतास्तस्य तुष्यं
ति कामितं चास्य सिध्यतीति॥ देवलोक्तेश्च। अस्मिन्दिने च यन्नियमा नित्यव्रते नावश्यकाः॥ त
था च ब्रह्मवैवर्त्ते॥ इति विज्ञाय कुर्वीतावश्यमेकादशीव्रतं। विशेषनियमाशक्तोहोरात्र
भुक्तिवर्ज्जित इति। कात्यायनोपि॥ शक्तिमांस्तु पुनः कुर्यान्नियमं सविशेषणमिति। ब्र
ह्मवैवर्त्ते। प्राप्ते हरिदिने सम्यग्विधाय नियमं निशि। दशम्यामुपवासस्य प्रकुर्याद्वै सवं अं
॥ देवलः। गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः। उपवासं तु गृह्णीयाद्यथा संकल्पयेद्बु
धः। औदुम्बरं ताम्रमयं॥ यथासंकल्पयद्यथाकामं फलमुद्दिश्येति स्मर्थः। वाराहे। इत्युच्चा
पततो विद्वान्पुष्पांजलिमथार्पयेत्॥ इत्युच्चार्य संकल्प्यमित्यर्थः। कात्यायनः॥ अष्टाक्ष
रेण मन्त्रेण त्रिर्जप्तेनाभिमन्त्रितं उपवासी फलप्रेप्सुः पिबेत्पात्रगतं जलं॥ एवं चैकपाल

स·मा·
६२
62

वैशेषेह विशेषो नारदीये। दशम्याः संगतो येषां एकादश्यां तु रात्रावन्तरे तु। वर्ज्जयेत् [redacted]
चतुरो यामान् संकल्पार्चनयोस्तथा॥ विद्धोपवासे न स्यात्तु दिने तस्मिन्का समा
हितः रात्रौ संपूजयेद्विष्णुं संकल्पं च ततश्चरेत्। एवं प्रकारस्य भासो॥ एकादश्यामुभे प
क्षे निराहारः समाहितः। नानापुष्पैर्मुनिश्रेष्ठ विचित्रं मण्डपं शुभं॥ कृत्वेति शेषः। स्नात्वा स
म्यग्विधानेन सोपवासो जितेन्द्रियः संपूज्य विधिवद्विष्णुं श्रद्धया सुसमाहितः पुष्पैर्गन्धैस्त
था धूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैः परैः उपचारैर्बहुविधैर्जपहोमैः प्रदक्षिणैः स्तोत्रैर्नानाविधैर्दि
व्यैर्गीतवाद्यमनोहरैः दण्डवत्प्रणिपातैश्च जयशब्दैस्तथोत्तमैः एवं संपूज्य विधिवद्रात्रौ राम०
कृत्वा प्रजागरं॥ याति विष्णोः परं स्थानं नरो नास्त्यत्र संशय इति। विशेषोऽह हन्नारदीये। पंचा ६२
मृतेन संस्नाप्य एकादश्यां जनार्दनं॥ द्वादश्यां पयसा स्नाप्य हरिसारूप्यमश्नुत इति॥

६२

सूतकादौतु वाराहे ॥ सूतके च रैनेः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिं । एकादश्यां न भुंजीत व्र
तमेवं न लुप्यते । मृतके पि न भुंजीत एकादश्यां सदा नर इति । स्त्रीणां रजो दर्शने त्वाह मा
धवीये कश्यपर्गः संप्रश्ने पि रजस्विनतास्य द्वादशीव्रतमिति । एकादश्यां श्राद्धप्राप्तौ
त्वाह माधवीये स एव ॥ उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं यदा । उपवासं तदा कुर्या
दाघ्राय [illegible] पितृसेवितमिति । उपवासासामर्थ्ये त्वाह माधवीये मार्कंडेयः एकभक्ते
न नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत् ॥ हेमाद्रौ पुराणे
उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रं तु भोजयेत् । तावद्धनानि वा दद्यात् यद्भुक्ताद्विगुणं तथा । स
हस्रसंमितं नाम देवी जपेद्वा प्राणसंयमान् । कुर्याद्द्वादश संख्याकान् यथाशक्त्या व्रतो नर
इति । व्रताकरणे प्रायश्चित्तं स्मृत्यंतरे ॥ अर्के पर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमी दिवा ॥ ए

स॰मा॰ एकादश्यामहोरात्रंभुक्त्वाचान्द्रायणंचरेदिति॥ ॥ज्येष्ठशुक्लैकादशीनिर्जला॥ ज्ये-
६३ ष्ठेमासिनृपश्रेष्ठयाशुक्लैकादशीभवेत्। निर्जलंसमुपोष्यात्रजलकुंभान्सशर्करान्
।प्रदायविप्रमुख्येभ्योमोदतेविष्णुसंनिधावितिस्कान्दोक्तेः॥ आषाढशुक्लैकादश्यांवि
ष्णुशयनंब्राह्मे। एकादश्यांतुशुक्लायामाषाढेभगवान्हरिः। भुजंगशयनेशेतेक्षी
रार्णवजलेसदा॥ स्वापविधिर्भविष्ये महाराजततःकुर्यात्देवदेवस्यचक्रिणः।
जातीकुसुममालाभिर्मन्त्रेणानेनपूजयेत्। सुप्तेत्वयिजगन्नाथजगत्सुप्तंभवेदि- राम॰
दं। विबुद्धेचविबुध्येतप्रसन्नोमेभवाच्युतेति। अत्रैवचातुर्मास्यव्रतारंभउक्तोमहाभारते ६३
।आषाढेतुसितपक्षेएकादश्यामुपोषितः चातुर्मास्यव्रतारंभस्यकालान्तरमपिब्राह्मे।
कुर्याद्यत्किंचिन्नियतोनरइति। व्रतानिहचातुर्मास्यप्रकरणेवक्ष्यन्ते। चातुर्मास्यव्रता

63

रंभस्यकालांतरमपिव्रतस्यैवनैं। एकादश्यांतुगृह्णीयात्संक्रांतौकर्कटस्यवाआषा
ढ्यांवानरोभक्त्याचातुर्मास्यव्रतक्रियामिति। व्रतग्रहणप्रकारोभविष्ये। बभाषेतायम
तोविष्णोःकृतांजलिपुरस्तथा॥ चतुरोवार्षिकान्मासान्देवस्योत्थापनावधि। इमंक
रिष्येनियमंनिर्विघ्नंकुरुमेच्युत। इदंव्रतंमयादेवगृहीतंपुरतस्तव। निर्विघ्नंसिद्धिमायातु नि ४
प्रसादात्तवकेशव। गृहीतेस्मिन्व्रतेदेवपंचत्वंयदिमेभवेत्। तदाभवतुसंपूर्णंत्वत्प्रसा
दाज्जनार्दन॥ गार्ग्यः नशैशवंनमौढ्यंचशुक्रगुर्वोर्नवातिपेःखंडत्वंवितयेच्चातुर्मा
स्यव्रतविधौनरइति। एतद्द्वितीयाद्यारंभेप्रथमारंभस्तुनभवतीतिकश्चित्। तत्तुच्छं। यवस्यो
पमानाभावात्। यात्स्यपिहेमाद्रौचातुर्मास्यव्रतप्रकरणेभविष्ये। असंक्रांतेतथामासं
दैवेपित्र्येचकर्मणि। मलमासमशौचंचवर्जयेन्मतिमान्नरइतितदारंभसमाप्त्योरंत

स.मा.
६४

रामलमासेव्रतानननुष्ठान्निविघ्यर्थमितिकेचित। युक्तंतुश्रावणेवर्जयेच्छाकंदधिभाद्रपदेत्यजेत। दुग्धमाश्वयुजेमासिकार्त्तिकेद्विदलंत्यजेदिति श्रावणादिमासविशेषव्रतानननुष्ठानार्थतां स्पष्टमासविशेषाख्याविहितंवर्जयेन्मलइतिवचनात। चातुर्मास्यव्रतानित्वंतरामलमासेप्यतुवर्त्तेतएवेतिपरो। नत्वानामारंभः काम्यानांवर्जनमितितुयुक्तं॥ एकादश्यामाश्वोचे पूर्णिमायांकर्कसंक्रान्तौवारभेत। त्रितपत्राप्याशौचेनारंभएव। आरंभेसतकंनस्यादनारंभेतुसूतकमितिविष्णुवचनेः यत्त्ववचनदा। पिकापांकादं। अशुचिर्वाशुचिर्वापियदिस्त्रीयदिवापुमान॥ व्रतमेतन्नरः कृत्वामुच्यतेसर्वयातकै रितितदारंभोत्तरंबोध्यं। भाद्रशुक्लैकादश्यांविष्णोरेतपरिवर्त्तेनेउक्तंभविष्योत्तरे। भाद्रपदेमासिएकादश्यांदिनेसिते॥ कटिदानंभवेद्विष्णोर्महापातकनाशनमिति॥ रामः
६४

64

कठिदानमगापरिवर्त्तने॥ कार्त्तिकशुक्लैकादश्यां देवस्योत्थापनमुक्तं हेमाद्रौ पाद्मे।
एकादश्यां तु शुक्लायां कार्त्तिके मासि केशवं। प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः।
इति। उत्थापनविधिर्भविष्ये। तथैव देवदेवस्य स्नानं पूर्वं महद्भवेत्। महापूजां ततः कृत्वा देव-
मुत्थापयेत्सुधीः। रामाभावेन वंडिकायां। इदं विष्णुरनेनोक्तं तस्मादुत्थापयेत्प्रभुं॥ पौरा-
णमंत्राः ब्रह्मेंद्ररुद्राग्निकुबेरसूर्यसोमादिभिर्वंदित वंदनीय॥ बुध्यस्व देवेश जगन्निवास
मंत्रप्रभावेन सुखेन देव॥ इयं तु द्वादशी देव प्रबोधाय विनिर्मिता॥ त्वयैव सर्वलोकानां हि-
तार्थं शेषशायिना॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविंद त्यज निद्रां जगत्पते। त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जग-
त्सुप्तं भवेदिदं। उत्थिते चेष्टते सर्वमुत्तिष्ठोत्तिष्ठ माधव। गता मेघा वियच्चैव निर्मलं निर्म-
ला दिशः। शारदानि च पुष्पाणि गृहाण मम केशव। इति। ततस्तद्व्रतं समापयेत्। म

स॰मा॰
६५

65

त्वत्प्रनिर्णयामृते ॥ इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो । न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादा-
ज्जनार्दनेति ॥ एतदु वाराहे ॥ आषाढमासे द्वादश्यां सर्वशांतिकरं शुभमित्यादिना द्वादश्यां
शयनादिकमुक्तं तत्र मिथुनार्क एव ॥ आभाकाद्येषु मासेषु मिथुने माधवस्य च ॥ द्वा
दश्यां शुक्लपक्षे च प्रस्वापावर्त्तनोत्सवा इति भविष्योक्तेः तत्रैव । आभाकासितपक्षेषु मैत्र
श्रवणरेवती ॥ आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्त्तनोत्सवा इति । रेवतीत्यत्र समासमालोपः उत्स
वो जागरः मात्स्ये निशि स्वापो दिवोत्थानं संध्यायां परिवर्त्तनं । निशादौ न तत्र पादयोगा
नामभावेन तत्र मात्रयोगोपि ग्राह्यः पादयोगो यत्र न स्यादृक्षेणापि तदा भवेत् ॥ इति व राम॰
राहपुराणात् ॥ द्वादश्यामृक्षसंयोगे पादयोगो न कारणमिति विष्णुधर्मोक्तेराद्वा ६५
दश्यामेकदेशेनापि नक्षत्रयोगाभावे एकादश्यां त्रयोदश्यां वा प्रस्वापादिकार्यं ॥ अ

यामेद्वादशीमत्स्येच्छानशयनेहरेः पादयोगेनकर्त्तव्येनाहोरात्रेविंचिंतयेदितिजी
मूतवाहनोदाहृतवचनात्। एवंचद्वादश्यांनिशाद्यादरेमतिथौचनक्षत्रपादयोगाद
रेनियतेसतिपरद्वादशीषुनिशादेरप्यन्यत्रतन्नक्षत्रभागयोगोऽपितिथौचतदितरन
क्षत्रस्यैवयोगः तद्द्वादशीषुसंध्यापांप्रस्वापादिद्वादश्यांसंधिसमयेनक्षत्राणाम
संभवे। आभाकासितपक्षेषुशयनावर्त्तनादिकमितिवराहवचनात्॥ संधिसमयइ
तिशयनादावन्वेति। संधिसमयश्चसाप्यंसंध्यैव॥ रेवत्यंतोपधरात्रौद्वादश्यांचसमाग
ताः तदाविबुध्यतेविष्णुर्दिनांतेप्राप्यरेवती। मितिजीमूतवाहनोदाहृतवचनात्॥ आ
षाढकार्त्तिकपौर्णमास्योरपिस्वापप्रबोधावाहयमः क्षीराब्धौशेषपर्यंके आषाढ्यां
संविशेद्धरिः निद्रांसमन्नतिकार्त्तिकपौर्णमास्योरपिस्वापप्रबोधावाहयमः क्षीराब्धौ

स·मा·
६६

66

शेषपर्यंके आषाढ्यां सं विशेद्धरिः निद्रां त्यजति कार्त्तिक्यां तयोः संपूजयेद्धरिं ब्रह्म
हत्यादिकं पापं हंति प्रमेवमयोहतीति। यत्त्वाषाढस्यपकार्त्तिकस्येयमितिक विषयेप्यो
त्सर्गिकाकरणे नाषाढ। कार्त्तिकी पदे एकादशी परे एवेति तत्पुनर्भो। आषाढस्य शुक्लप
क्षांते भगवान्मधुसूदनः भोगिभोगे निजां मायां योगनिद्रां समाश्रयादिति विष्णुधर्मोत्तरा
त्। एतदपि द्वादशी पदमेकादशीपरमिति तद्विना। प्रमाणाभावात्। एतेषां च पूजापा
ल्यासं प्रदायथावस्थ।। श्री राममंत्र पारणोत्तरं द्वार मध्यैत्रयोदश्यां मध्ये वा एवं रात्रौ स्वा
योत्सवः पारणाहे एवं रात्रौ घंटादीन्वादयन्मुहुः विधाय महतीं पूजां विष्णुमभ्यर्च्य वैसर्
वानिति रामार्चनचंद्रिकोक्तेः शिष्टास्तु सर्वदेवानामपि पारणोत्तरमेव रात्रौ कुर्वंति।।
पन्नु मोहत्तूडोत्तरे। मिथुनस्थो यघनानुरमावासाद्धपं स्पर्श तत।। द्विराषाढः स विज्ञे

राम·
६६

योविष्णुःस्वपितिकर्कटइतितउत्तरवर्षगतेकर्कार्केस्थापयदिति माधवः मेषादिमिथुनां
तेषुयदादर्शद्वयंभवेत॥ अब्दांतरेतदावश्यं कर्कटार्केहरिःस्वपेत। कर्कटादित्रिकेवापि
यदादर्शद्वयंभवेत। तु. तरेतदावश्यंमिथुनार्केहरिःस्वपेदवराहमिहिरोक्तः भवि
ष्येश्रावणेवर्जयेच्छाकंदधिभाद्रपदेतथा॥ दुग्ध आश्वयुजेमासिकार्त्तिकेद्विदलंत्यजेत
इति। द्विदलंतुस्कांदे। माषमुद्गमसूराश्चचणकाश्चकुलत्थकाः निष्पावाराजमाषा
श्चआरक्ष्याद्विदलंस्मृतमिति॥ ॥इत्येकादशीनिर्णयः॥ अथद्वादशीनेर्वीसा
रूपेणद्वादशीयुक्तेतियुग्मवचनात्। माधवीयेस्कंदेपि॥ द्वादशीवप्रकर्त्तव्याएका
दश्यायुताप्रभोइति। एकादशीपारणविषयेमाधवीयेस्मृत्यंतरे। कलाद्वयंत्र्यंवापि
द्वादशीनातिक्रमेत। पारणमरणेन्दणांतिथिस्तात्कालिकीस्मृतेति। अलब्धा

स्मृ·मा·
६०

दशम्यां विशेषः स्कांदे। यदा भवेत्तदा स्वल्पा द्वादशी पारणादिने। उषःकाले द्वयं कुर्या
त्प्रातर्माध्याह्निकं तत इति।। तत्र कथंचित्पारणासंभवे त्वाह देवलः संकटे विषमे प्राप्ते द्वा
दश्यां पारयेत्कथं। अद्भिस्तु पारणं कुर्यात्पुनर्भुक्तं न दोषकृदिति। संकटे। त्रयोदशी नि
मित्तकं श्राद्धस्नानदानादिकमन्नद्वाकिंचित्। द्वादश्यामल्पायामिति शेषः। सर्वथा
द्वादश्यभावे तु नारदीये। त्रयोदश्यां तु शुद्धायां पारणं पृथिवीफलं। शतयज्ञाधिकं वा
प्तिनरः प्राप्नोत्यसंशयमिति।। अत्र हरिवासरस्वरूपं तद्वर्जनं चोक्तं निर्णयामृते विष्णुध
र्मोत्तरे।। द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः। अतिक्रम्य तु कर्तव्यं पारणं विष्णु
तत्परैरिति। चैत्रशुक्लद्वादश्यां दमनकार्पणमुक्तमगस्त्यसंहितायां।। द्वादश्यां चैत्र
मासस्य शुक्लायां दमनोत्सवः बौधायनादिभिः प्रोक्तः कर्तव्यः प्रतिवत्सरात्

राम०
६०

67

त्वत्प्रथमं देव पार्थना ॥ किं पालोपविघातार्थं पतन्न पापि विहितं शमे गन मे विघ्नो भवेत्त्वत्कृ
रुनाथ त्वद्यां मयि त्रिसर्वेथा सर्वदा विस्रोमभतन्न परमाणतिः ३ उपवासेन तां देव तोषयामि
जगत्पते ॥ कामक्रोधारयो येपते न मे सन्तु व्रतघातकाः ॥ अघप्रभृति देवेश यावद्द्वै शेषिकं
दिनं ॥ तावद्वन्नातयाकापी सर्वस्यास्पनमोस्क्रते ॥ एवं विज्ञाप्य देवेशं गुरुपादौ प्रणम्य
च ॥ प्रातः स्नात्वा समभ्यर्च्य देवेशं विधिवन्नरः गछेद्वमनकाराममेकादश्यां सुशोभि
ते ॥ क्रमेणाराधयेत्तत्रैव पूजयेच्चन्दनादिना ॥ नैष्ठ्याभिराज पूजार्थमिति संप्राप्य तन्त्र
मेत ॥ उत्थाय पंचगव्येन प्रोक्षं सप्त तालसर्वोपरि ॥ धौतेन वाससाच्छाद्य निधाय परले
नवे ॥ परलेवं शालियाचे ॥ धौतापुरुष संज्ञादि स्वनैः स्वगृहमानयेत् ॥ ततो गृहमागते
देवं प्रार्थयेत ॥ आमंत्रितो सि देवेश पुराणपुरुषोत्तम आयात स्तां पूजयिष्यामि सां

स॰मा॰ ६८

निध्यं कुरु केशव। क्षीरोदधिमहानागशय्यासंस्थितविग्रह। प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सं-
निधौ भव ते नमः। निवेदयामि देवेश प्रातर्दमनकं शुभम्। सर्वथा सर्वमविघ्नेन नमस्ते स्व
प्रसादमेऽस्तु मामकम्। दत्त्वाथ तस्मै पुष्पाञ्जलिं पुनः। पूजितं तं दमनकं कुंभस्योपा
रि संस्थितम्। वस्त्रेण सर्वतो रक्षेत् कवचेनावगुण्ठयेत्। रक्षेद्वा चक्रमंत्रेण नृहरेर्मनुना
थवा। ततो ब्राह्मणान् गुरून् प्रणम्य गीतवाद्यादिभी रात्रौ जागरणं कुर्यात्। ततः
प्रातरुत्थाय स्नानाद्याह्निकं नित्यपूजां च कृत्वा नैमित्तिकीं कुर्यात्। तद्यथा। पूर्व
दिनाधिवासितं दमनकं स्वपल्लवसहितं गृहीत्वा। ॐ देवदेव जगन्नाथ वाञ्छितार्थप्र राम॰
दायक। हृत्स्थान्पूरय मे कामान् मम कामेश्वरीप्रिय। इदं दमनकं देव गृहाण मम ६८
दनुग्रहात्। इमां सांवत्सरीं पूजां भगवन्परिपूरयेति मूलमंत्रसंपुटितेन मंत्रेण

68

देवाय दमनकमर्पयेत्। ततश्च प्रार्थना। मणिविद्रुममालाभिर्मंदारकुसुमा
दिभिः इयं सांवत्सरी पूजा तवास्तु गरुडध्वज। वनमाली यथा देव कौस्तुभं सततं हृ
दि। तद्वद्दामनकीं पूजां मालां च हृदये वह। जानता जानता वापि न कृतं यन्मयार्चनं। तत्
सर्वं पूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाद्रमापते। जितं ते पुंडरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन। नमस्ते
स्तु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज। मंत्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं जनार्दन। यत्पूजितं मया
देव परिपूर्णं तदस्तु मे इति। एवं प्रार्थयित्वा द्वादश्यां प्रणम्य भूषणवस्त्रादिभिर्गुरुं संपू
ज्य नत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्स्वयं च पारणं कुर्वीत॥ ॥इति दमनकारोपणं॥ ॥पा
रणा द्वादश्यां मैत्रे च॥ पारणाहे न लभ्येत द्वादशी घटिकापि चेत्॥ तदा त्रयोदशीया
ह्यापवित्रदमनार्पणे॥ तथा। मध्ये दमनारोपः श्रावण्यां विधिनोपरि॥ वैशाख्यां

स.मा. श्रावणेनागेकर्त्तेवीदमनार्पणमिति॥ माघे[redacted]वैशाखे। तद्वादशणामिम(
६९ र्थैः नागेपंचम्यां। जेष्ठशुक्लद्वादश्यांवरसावित्रीव्रतारंभ२क्रोभविष्ये। जेष्ठेमासिसि
तेपक्षेद्वादश्यांरजनीमुखे। व्रतेत्रिरात्रमुद्दिश्यपरिवाराविच्छिराभवेदिति। यापाढशु
क्लेद्वादश्यांतुममुद्राधारणमाचर्वेणाकृतौ। तद्विष्णोः परमंपदंयान्तिहिलोकिना
इतिनारदीयेपि॥ अग्निनैवतसंयुक्तंचक्रमादायवैसवः धारयेत्सर्वगात्राणांविष्णु
साप्तज्यमश्नुतइति॥ तद्दुष्टविषयं नब्राह्मणादेः यथाश्मशानवत्काष्ठं अनर्हंसर्वक
र्मसु॥ तथाचक्राङ्कितोविप्रः सर्वकर्मसुगर्हितइति आश्वलायनोक्तेः द्विजैस्तप्तमुद्रा राम.
दिलिंगांकिततनुर्नरः संभाष्यरौरवंयातियावदिंद्राश्चतुर्दशेति। नारदीयात्। तथाचि ६९
रवच्चक्रैमृदापस्तुकुर्यान्नप्रापसेनवा॥ मस्थ्ववद्वहिःकार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणइति

69

ौवपुराणेपि॥ शंखचक्राद्यंकनं च गीतनर्तनादिकं तथा॥ एकन्नानेरयं धर्मो नजा
तुस्याद्धि जन्मन इति। एते चांचविधिनिषेधानां वैसवावैसवयरतया व्यवस्थेति केचि
न्नाबहवस्तु द्विविधानामपि निर्मूलतामाहुः॥ श्रावणशुक्लद्वादश्यां पवित्रारोपणं मुकु
न्दार्चनचंद्रिकायां। श्रावणस्य सितपक्षद्वादश्यां शौनकादिभिः उक्तः सत्तपवि
त्रवंधः पवित्रारोपणोत्सवः पाद्मे। ॐ जैव्रतमधो होला श्रावणे तंतुपूजनं। चैत्रे वद
मनारोपमकुर्वाणो व्रजत्यधः पवित्रारोपणं विघ्नात श्रावणे न भवेद्यदि। कार्तिक्या
वधि शुक्लार्कैकादश्यामिति नारदः॥ शुक्लार्कशुक्लद्वादशी। हेमरूप्यमयैः सूत्रैस्तथा
कौशेयपद्मजैः। कुशैः काशैश्च कार्पासैः ब्राह्मण्या कर्त्तितैः शुभैः। क्रमयावा पवित्रं
स्यात् पौष्पसूत्रादिभिः कृतैः। स्थाताभित्रिगुणितं सूत्रं त्रिगुणी कृत्य शोधयेत॥

स॰मा॰ ७०

पृथक्पृथक्पंचगव्यैरद्भिः प्रक्षालयेत्ततः मूलेनाष्टोत्तरशतं गायत्र्याराममंत्रया॥
शंखोदकेनाभिमंत्र्य वित्राणि विनिर्ममेत्॥ तत्रोत्तमं पवित्रं तु षष्ट्यासहशतैस्त्रिभिः
समन्तासहितं दाम्ना पवित्रं मध्यमं स्मृतं॥ साशीतिनाशतेनैव कनिष्ठं तत्समा
चरेत्॥ अष्टोत्तरशतं दद्याद्धि नवसूत्रीकृतेन वा। नान्यहनाभिपर्यंतमुत्तमादित्रयं भ
वेत्। अष्टोत्तरसहस्रेण विंशोत्तरयुतशतेन समन्ताद्वा वनमाला॥ शतपंचाशतष
ट्त्रिंशद्ग्रंथिभिरुत्तमादि। षड्विंशद्वितदंशद्वादशभिरिति केचन। चतुर्विंशद्वादशाष्ट
भिरित्येके। अंगुष्ठपर्वतद्दैर्घतद्दैर्घपरिमितो ग्रंथिरुत्तमादेः स्नात्वा विज्ञापयेद्देवं
। क्रियालोपविधानार्थं यत्त्वया विहितं विभो। मयैतत्क्रियते देव तव तुष्ट्यै पवित्रकं। न
मे विघ्नो भवेदत्र कुरु नाथ दयां मयि। सर्वथा सर्वदा विष्णो मम त्वं परमा गतिः उपवा

राम॰ ७०

सेनतादेवतोषयामिजगत्पते। कामक्रोधादयोयेतेनमेसुर्वतघातकाः। अघप
भृतिदेवेशपाववह्वैशोषिकेदिने। तावदत्नान्वयाकार्पोसर्वस्यास्यनमोस्तुते॥ कुंभेपु
एपांबुनाएयेंसर्वतोभद्रकेशुभे। स्थापयेत्सुरतोविष्णोस्तत्रसत्राणिपजयेत्। सांवत्स
रस्यपाणास्यपवित्रीकरणायभो। विष्णुलोकात्सवित्रायआगछेहनमोस्तुते। सर्वाभ
रणविज्ञागसर्वदेवनमस्कृत। लावण्यरूपसंपन्नसर्वकर्तृःप्रजापते। सर्वमासेशश
सूत्रेस्मिन्संनिधंकुरुतेनमः। सर्वरत्नोज्वलाकारब्रसांडब्रह्मरोविषः। मुकुटोत्त
प्रसर्वांगशिरःसूत्रइहैहिमो॥ इहतेजगतःकीर्तिःसर्वलावण्यदायिनी। श्रीसूत्र
निसकल्याणिसांनिध्यंकुरुतेनमः। मनुष्यमंत्रयेरैः प्रजयेन्मूलमंत्रतः। अघप
देवकरेविधानगंधसूत्रसमुद्भवा। वितस्तिमानकंदोरंबध्योपान्मंगलात्मकं॥ संव

स॰मा॰ ७२ त्सरकृतां चार्चां संपूर्णाफलदास्तु मे ॥ पवित्रारोपणे चैव सांनिध्यं कुरु ते नमः ॥ विष्णुतेजो
द्भवे देवि सर्वपातकनाशने । सर्वकामप्रदं देवि तवांगे धारयाम्यहं ॥ इति मंत्रः ॥ नीराजये
त्ततो देवं मंगलाघोषपूर्वकं । मंत्रेणानेन सुरेशानं देवदेवेति मंत्रयेत् ॥ आमंत्रितोसि
देवेश पुराणपुरुषोत्तम । प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सांनिध्यं कुरु केशव ॥ क्षीरोदधिमहा
नागशय्यावस्थितविग्रह । प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सन्निधौ भव ते नमः ॥ निवेदयाम्य
हं तुभ्यं प्रातरेतत्पवित्रकं ॥ सर्वथा सर्वदा विष्णो नमस्तेस्तु प्रसीद भो ॥ निपत्य दंडव
द्भूमौ त्रिः स्तुत्वा पुष्पांजलिं ततः । ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य गुरुपादौ प्रणम्य च ॥ गीतमंग राम॰
लनिर्घोषैः कुर्याज्जागरणं ततः ॥ ॥ इत्यधिवासनं ॥ अपरेद्युर्निसपूजां विधाय ७२
तं ततो मंगलनिर्घोषैः शंखतूर्यादिनिस्वनैः । गंधदूर्वाक्षतैस्ततः पुष्पं दद्याद्देवाय सूत्र ।

कं ॥ रामरामनमस्कार्पगृहाणेदं पवित्रकं पवित्रीकरणार्थाय वर्षपूजाफलप्रदं प
वित्रं वृन्तुरूपा घायन्मया उस्कृतं कृतं । गुहोभवाम्यहं देवत्वत्प्रसादात्सुरेश्वर । मूलसंपु
टितो ह्येष पवित्रारोपणो मनुः अगाघावृति देवेभ्यस्ततो दद्यात्स्वनामभिः नैवेद्यं तु महार्ह
वं ततो दद्याद्भक्तितः नीराजयेत्ततो दीपैरम्भाकांतसमंगलं ॥ सेवीत चामरैः पुरो
दर्पणं दर्शयेत्ततः प्रार्थयेद्देवदेवेशं मंत्रैरेभिर्यथाविधि ॥ मणिविद्रुममालाभिर्मंदारकु
सुमादिभिः इयं सांवत्सरी पूजां चहद्दयेव हकेशव ॥ ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि यत्कृतं तत्
त्वदर्चनं नोके न विद्दिघ्नतो षेण परिपूर्णं तदस्तु मे । मंत्रहीनं क्रिया[illegible]हीनं [illegible] हीनं जनार्दनाय
त्स्रजितं मया देव परिपूर्णं तदस्तु मे । अपराधसहस्राणि क्रियन्तेहर्निशं मया ॥ दासोय
मिति मां मत्वा क्षमस्व मधुसूदन । ततः पवित्रे गुरवे दद्यात् धारयेद्वकं । अथ नप ज

स·मा· येऽन्नपानसुवर्णवस्त्रानुलेपनैः ब्राह्मणान्वै सुवांश्चैव गंधपुष्पादिनार्चयेत्॥ मासं यत्तम
७२ होरात्रं त्रिरात्रं धारयेत्तथा। देवेतसूत्रसंदर्भं देशकालविवक्षया॥ यस्तदस्नानकार्याद्वै
सूत्राण्युत्तार्य कारयेत्॥ अथातो देवमभ्यर्च्य ततः सूत्रं विसर्जयेत्॥ सांवत्सरीं शुभां पूजां
संपाद्य विधिवन्मम। व्रजेदानीयपवित्रतं श्वि सुलोकं विसर्जितं॥ यावद्देवे पवित्राणि ताव
त्तिष्ठेत्समाहितः॥ ब्रह्मचारी हविष्याशी देवपूजापरायणः॥ भाद्रशुक्लद्वादशी श्रवणा
द्वादशी॥ सा वैकादशी युते वा तत्र के मात्स्ये। द्वादशी श्रवणस्पृष्टा स्पृशेदेकादशीं य
दि। स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृंखलसंज्ञितः। तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नरः संक्षीणकल्मष एम·
ः प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभामिति॥ द्वादश्यां श्रवणाभावे तु नारदीये प ७२
दानं प्राप्यते कृत्स्नं द्वादश्यां वै श्रवणं क्वचित्॥ एकादशी तदोपोष्या पापघ्नी श्रवणा।

न्वितेति। द्वादश्यामेव शुक्लश्रवणायोगे तु भविष्यो एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषये
त्॥ न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्दैवतं हरिरिति। विधिलोप एकादशीपारणहानिकृतः
।अशक्तौ तु मात्स्ये। द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि॥ उपोष्यैकादशीं तत्र द्वाद
श्यां पूजयेद्धरिमिति॥ अत्रोक्तं भविष्योत्तरे॥ मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणा
न्विता॥ सर्वकामप्रदा पुण्या उपवासे महाफला॥ संगमे सरितां स्नात्वा द्वादशीं समुपो
षितः समग्रं समवाप्नोति द्वादशद्वादशीफलं॥ ॥ विष्णुधर्मोत्तरे॥ पारमाश्रवणोपेता
द्वादशी महती तु सा॥ तस्यामुपोषितः स्नातः पूजयित्वा जनार्दनं॥ प्राप्नोत्ययत्नाद्धर्मज्ञ
द्वादशद्वादशीफलं। दध्योदनयुतं तत्र सांबुकुंभघटं द्विजे वस्त्रसंवेष्टितं दत्त्वा छत्रोपाना
नहमेव च। न दुर्गतिमवाप्नोति गतिमग्र्यां च विंदति। अत्र तत्फलं स्नानमाप्नोति नाकं

स॰मा॰ ७३ विचारणेतिपारणेतुविशेषोनारदाये। तिथिनक्षत्रयोगेतुउपवासोयदाभवेत्। पारणंतु
नकर्तव्यंयावन्नैकस्यसंक्षयइति। श्रवणवरुणासंगमेस्नानमुक्तंलैंगे। अतःपरंतुसंसेव्य
गंगांवरुणसंगमे।। श्रवणद्वादशीयोगेबुधवारोयदाभवेत्।। तदातस्मिन्नरस्नात्वासे
निहत्यफलंलभेदिति। कार्त्तिककृष्णावत्सद्वादशी। साएवंविद्धारुद्रेणद्वादशीयुक्ते
तियुग्मवाक्यात्। वत्सपूजांवृषश्चैवकर्त्तव्याप्रथमेहनीतिस्मृत्यन्तरात्। भविष्यपुरा
णे। सवत्सांतुल्यवर्णांचशालिनींपयस्विनीं। चंदनादिभिरालिप्यपुष्पमालाभिरर्चये
त्। अर्घ्यंताम्रमयेपात्रेकृत्वापुष्पाक्षतैस्तिलैः। पादमूलेततोदद्यादिमंमंत्रेणमानवः।। एम॰ ७३
क्षीरोदार्णवसंभूतेसुरासुरनमस्कृते। सर्वदेवमयेमातर्गृहाणार्घ्यंनमोनमः। ततोमाषा
दिभिःसिद्धान्नवटकान्विनिवेदयेत्।। सुर॰भितंजगन्मातर्देविविष्णुपदेस्थिता।। सर्वदेवमये

73

यासं मया दत्तमिमं यस्मात्ततः सर्वमये देवि सर्वदेवैरलंकृते ॥ भ्रातर्मम भामितविषितं स
फलं कुरुतनौ दिनि ॥ इति प्रार्थयेत । तत्रैव । तद्दिने तैलपक्वं वस्तु लापक्वं युधिष्ठिर । गो
रोगो घृते नैव दधितक्रं च वर्जयेदिति । अत्रैव द्वादश्यादिषु विशेषो नारदीपे ॥ आश्विने
कृष्णपक्षे तु द्वादश्यादिषु पंचसु । तिथिष्वेकः पूर्वरात्रेन राज्ञा नीराजनाविधिः नीराजये
पुरे देवांस्तु विप्रानां चतुरंगमान । ज्येष्ठान् श्रेष्ठान् द्वन्द्वघमोस्त्र मातृमुख्यस्त्रियो वितद्
। अथ पंचाश्विनो मासस्यांतः कार्तिकशुक्लद्वादश्यां चातुर्मास्यव्रतसमाप्तिरुक्ता भारते
। चतुर्थो गदघ वैधी चातुर्मास्यव्रतं नरैः कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेदि
ति ॥ मंत्रस्तु ॥ इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो । न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जना
र्दनेति ॥ अथ सर्वद्वादशीकृत्यं तन्निर्णयमात्र । कात्यायनः प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उप

स॰प्रा॰
७४

74

वासं समर्पयेत्। अज्ञानतिमिरांधस्य व्रतेनानेन केशव। प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टि
प्रदो भव। पारणे तु ततः कुर्याद्यथासंभवमागतम् इति। बृहन्नारदीये ब्राह्मणान्भोज
येच्छक्त्या प्रदद्याद्दक्षिणां तथा॥ ततः स्वबंधुभिः सार्द्धं नारायणपरायणः। कृतपंचम
हायज्ञः स्वयं भुंजीत वाग्यत इति। भोजने तु विशेषः स्कांदे। कृत्वा चैवोपवासं तु योऽश्ना
ति द्वादशीदिने नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्याकोटिविनाशनम् इति॥ तत्र वर्ज्यानि ब्रह्मांडे
॥ कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम्। व्यायामं च प्रवासं च दिवास्वप्नमथाञ्जनम्।
तिलपिष्टं मसूरं च द्वादशैतानि वैष्णवः। द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते। त
थाञ्जनं। तिलपिष्टं च। कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं व्यायामं क्रोधमैथुनं। हिंसामसत्यं लो
भं च तैलं निर्माल्यलंघनं। द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत्। बृहस्पतिरपि

राम॰
७४

।दिवानिद्रां परान्नं च पुनर्भोजनमैथुनो क्षौद्रं कांस्यामिषं तैलं द्वादश्यामष्ट वर्ज्जयेत्
।कात्यायनः द्वादश्यां पारणं कुर्याद्वर्ज्जे पित्वा त्वकपोद्रकामित्यादि। सर्वं चैतत्काम्यव्र
तपरं। पुनर्भोजनमध्वानं भारमायासमैथुनोउपवासफलेहन्युर्दिवानिद्रा च पंचमी।
तथा। कांस्यं मांसं मसूरं च चणकं कोद्रूषकाः शाकं मधु परान्नं च हन्युरष्टाविमे फ
लमित्यादौ कलग्रहणात्। स्कांदे। कलाद्वयं त्रयं वापि द्वादशी पञ्च दृश्यते॥ स्नानार्चना
दिकं कर्म तत्र रात्रौ विधीयते। अरुणोदयपर्य्याप्तत्र रात्रिशब्दः तथा च नारदीये॥
स्तोपामथ विप्रेन्द्र द्वादश्यामरुणोदये। स्नानार्चनक्रियाः कार्या जपहोमादिसंयुता इति
॥होमादिशब्देन चात्र स्मार्त्तमेव कर्म गृह्यते न तु श्रौतं। म्म साम्प्रोतकालवाधायोगा
त्॥ पाद्मेपि। पद्मभव तिश्रस्मात् द्वादशीयारणादिने॥ उषःकाले द्वयं कुर्यात्प्रातर्मा

स.मा. ७५

15

ध्याह्निकं तदेति। महाहानिकरी ह्येषा द्वादशी लंघिता नरैः करोति धर्महरणमस्नातिवस
रस्वतीति। अपस्यामपि द्वादश्यां माध्याह्निकापकर्षो भवत्येव। सर्वेषामुपवासानामात
रेव हि पारणमित्यत्रेः। भोजनमाध्याह्निकयोश्च वाचनिकक्रमसद्भावात्॥ एवमुक्ते
पमनियमलोपे। यमः॥ मानसे नियमेऽनुमे स्मरेद्विष्णुमनामयमिति। याज्ञवल्क्यः य
दि वाग्यमलोपः स्यात्स्नानदानादिकर्मसु। व्याहरेद्वैष्णवं मंत्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययमि
ति। विष्णुधर्मोत्तरे। असंभाष्यान्हि संभाष्य तुलस्यास्तसिकादले॥ आमलक्या फ
लं वापि पारणे प्राश्य शुध्यति। इदं चोपहरेत्सम्यक्कृत्वा तत्र्यवरां मनः शारीरमंत
ःकरणोपघाते वा चक्षुर्विष्णुर्भगवाननशोषी। शमेनयतमे मेदं शर्मयापारनेते ह्रविसं
निविष्टे। अंतः शुद्धिर्बहिःशुद्धिं शुद्धो धर्ममपोह्युतः सकरोतमभेतस्मिंश्च सुविरेवा

राकृ ७५

स्मिन्सर्वदा॥ बाह्योपघातानन घातौ धांश्च भगवानजः शमं नयत्वनंतात्मा विष्णुस्त्वेत
स्मिन्संस्थितः एतत्संभाष्य जप्तव्यं याश्च विडंभिरूयोषितैरिति। वैसर्वे॥ तस्यावलोकनात्स्
र्यंपश्यप्रेतमतिमान्नरः नमः स्वविषदेतस्मैकेति। तस्यायाश्च स्वाद्यैः तत्स्पर्शेपितथैव॥
संस्पर्शेतु बुधः स्नात्वा शुचिरादित्यदर्शनादिति॥ विष्णुरहस्ये॥ श्राद्धोपवासदिवसे खादि
त्वा दंतधावनं गायत्र्याः शतसंपूतमंबु प्राश्य विशुध्यतीति॥ रजस्वलोवचंडाले महापा
तकिनं तथा॥ सूतिकां पतितं चैव उच्छिष्टं रजकादिकम्॥ स्पृष्ट्वा चा रदायो व
तादिमखेचरणु पापघ्नेषाध्वनिमुक्तमः॥ अष्टोत्तरसहस्रं तत् जयेद्वेदमातरं॥ वेदमा
तां गोपत्री॥ कात्यायन मिथ्यावादे दिवास्वापे बहुशो बुनिषेवणे॥ अष्टशहस्रं व्रतीज
त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिरिति। अष्टशतरमोंनमो नारायणायेति। शोखः कृत्वा स्नेयंथा

स.मा.
७६

णाद्धिंसा च यथा हैशाख्यवोरिति॥ प्रायश्चित्तं व्रती कुर्याज्जपेन्मन्त्रांशतत्रयमिति पैठीनसि
ःतांबूलचर्वणाद्वा स्त्रीभोगे मांसनिषेवणे। व्रतलोपो भवेत्कुर्यादष्टोत्तरमनोर्जपमि
ति। कामात्पुनः रेतःसंक्रमणाद्वा स्त्रीभोगोऽमन्त्रत्रयः स्मृतः जपोष्टोत्तरमंत्रस
नाम्नांशतत्रयस्य चेति। रेतःसंक्रमणमृतुकालगमनं तद्वात्मकात्स्त्रीसंभोगाद
न्यत्रसंभोगे व्रतस्यात्ययइत्यर्थः देवलोपि। न दारेषु तु संगमादिति॥ ॥इति द्वादशी
॥ अथ त्रयोदशी। सा तु शुक्ला पूर्वा कृष्णोत्तरा ग्राह्या। शुक्लत्रयोदशी पूर्वापराह्ण
व्याप्त्रयोदशीति माधवोक्तेः दीपिकापि। त्रयोदशी तिथिः पूर्वा सिते यासिते पश्चादि एमः
ति॥ अत्र प्रदोषव्रतं ब्रह्मोत्तरखंडे। पक्षद्वयेत्रयोदश्यां निराहारो भवेद्दिवा घटिकात्रि ७६
यस्तमयात्पूर्वं स्नानं समाचरेत्॥ शुक्लांबरधरो भूत्वा वाग्यतो नियमान्वितः। कृतसं

76

ध्याजपविधिः शिवएतांसमारभेदिति। अत्रप्रदोषव्यापिनीग्राह्या। तत्रैवएत
विधानात्। दिनद्वयेप्रदोषव्याप्तावव्याप्तौवापूर्वैव॥ तथाचसुमंतुः। त्रयोदशीतुकर्तव्या
द्वादशीसहितामुने इति॥ इदंचकृष्णपक्षेमंदवासरेप्रशस्तं। मंदवारेप्रदोषोयंदुर्लभः
सर्वदेहिनां। तत्रापिदुर्लभस्तस्मिन्कृष्णपक्षेसमागत इति। तत्रैवोक्तत्वात्। चैत्रकृष्ण
त्रयोदश्यामलभ्ययोगः स्कांदे। वारुणेनसमायुक्तामधौकृष्णत्रयोदशी। गंगायां
यदिलभेतसूर्यग्रहशतैःसमा। शनिवारसमायुक्तासामहावारुणीस्मृता। शुभयोग
समायुक्ताशनौशतभिषायदि। महामहेतिविख्यातात्रिकोटिकुलमुद्धरेत्। तिथिकृत्येच
माधवीयेतुशुक्लादिरेवच। ब्रह्मोक्तेः कृष्णादिर्मासः नचास्यव्रतत्वं। व्रतपदेतत्प्रकर
णाभावात्। कार्तिककृष्णत्रयोदश्यांप्रदोषेयमदीपदानमुक्तंचंद्रप्रकाशेस्कांदे॥ कार्तिकस्या

सितेपक्षेत्रयोदश्यांनिशामुखे।यमदीपंबहिर्दद्यादपमृत्युर्विनश्यतीति।बहिर्यामादहि
रितिकेचित्।गृहाद्बहिरितिपरे।मंत्रस्तु।मृत्युनापाशदंडाभ्यांकालेनश्यामयासह।त्रयो
दश्यांदीपदानात्सूर्यजःप्रीयतांममेतिस्मृतिः॥ ॥इतित्रयोदशी॥ ॥अथचतुर्दशी।सा
ठकृष्णापूर्वाशुक्लोत्तराग्राह्या।चतुर्दशीपूर्वपूर्णामितिपुराणसमुच्चयात्।तत्रापैकादशीष
ष्ठीशुक्लपक्षेचतुर्दशी॥एवंविद्यादिकर्त्तव्यापरविद्धानकर्हिचिदितिआपस्तंबोक्तेश्च।
तत्रसर्वासुचतुर्दशीषुवीरेश्वरपूजोक्तास्कांदे।विधायैवजागरणंनरोवीरेशमर्चयेत्
नतापेनवराह्यतिशरीरंपांचभौतिकं।चैत्रकृष्णचतुर्दश्यांकेदारकुंडेउदकपानमु
क्तंतत्रैव।चैत्रकृष्णचतुर्दश्यामुपवासेविधायच॥केदारोदकपानेननपश्यातत्रफलंलभे
दिति।चैत्रशुक्लचतुर्दशीरात्रिव्यापिनीग्राह्येतिकेचित्॥मधोःश्रावणमासस्यशुक्ला

77
६ त

यातुचतुर्दशी। मा रात्रिव्यापिनी या ह्यापरा एवाह्नगामिनी ति बौधायनवचनात्
निशि भ्रमंति भूतानि शक्तयः शूलभृद्यतः। अतस्तत्र चतुर्दश्यां सत्यां तत्पूजनं भवेदि
ति वचनं चैव नीयं॥ तान्न वरणास्ता। रती पैकादशी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी॥ एवं वि
धानकर्तव्या कर्तव्या पूरसंयुते तिनारदेन शुक्लचतुर्दशी परविद्धोक्ता। कृष्णपक्षेऽष्ट
मी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी। पूर्वविद्धानुकर्तव्या परविद्धा न कर्हिचित्। मापस्तंबेन च
कृष्णा एवोक्ता। अपराह्णव्यापिनी लभ्येत अपि एवं विद्धैव चतुर्दशी तु कर्तव्या त्रयोदश्या
युता विभो॥ मम भक्तैर्महाबाहो भवेद्यावापराह्णिकी॥ दर्शविद्धा न कर्तव्या राकाऽवि
द्धा कुह्वपि नेति कात्यायनेः मधोः श्रावणमासस्येति बौधायनी। यत्नपराह्णगामि
नीमेव विधीयते॥ नरात्रिव्यामायापेतमपि। उभयविधेर्वाक्यभेदप्रसंगात्। किंतु

स॰मा॰
७८

स्कांदवाक्यया मं पूर्वविद्धत्वमपेक्षते द्विरात्रिव्यापित्व एव भवति॥ रात्रिव्यापिनीति
विधिः पूर्वाह्णगामिनीत्यनुवाद इति चेन्नामध्ये श्रावणशुक्लचतुर्दशीभिन्नत्वान्न पूर्वाह्ण
व्यापिनीतां ग्रहणस्याप्राप्तेः। अतो लक्षणया रात्रिव्यापिनी सन्नेन पूर्वविद्धत्वम
नूपेक्षते इत्याहुः रात्रिव्यापिनीत्येतत्सर्वविद्धापरं तत्र सा पादव्यापित्वे भवति॥ एवं ति
द्वाव रात्रिव्यापिन्येव भवति। एवं पूर्वविद्धत्वे परविद्धत्वे वा यामे मध्ये श्रावणमासस
ति वचो नियमविधिर्भवति। पूर्वविद्धत्वाभावे केवलं रात्रिमात्रव्यापित्वे त एवं विधित्वं
स्यान्न च नियमविधेर्गुणविति शास्त्रसिद्धा। सा रात्रिव्यापिनीत्येतत्सर्वविद्धापरमिति तु
ममप्रतिभाति। अस्यामेव पशुपतौ। अस्यामेव पशुपतौ परएनोक्ता तत्रैव। तत्र शु
क्लचतुर्दश्यामभ्यो स्वगणोपगणयुगाः एतत्पितापशुपतिं रात्रौ जागरतत्थो ते। वै श्राव

राम॰
७८

शुक्लचतुर्दशीनरसिंहजयंती॥ तदुक्तं गोविंदपरीवेबाले। शुक्लपक्षेचतुर्दश्यां भासिमा
धवसंज्ञके। प्रादुर्भूतोनरपंचास्यस्तस्मात्तांसमुपोषयेदिति। माधवोवैशाखः नरपंचा
५२ स्योनरसिंहः इयंप्रदोषव्यापिनी ग्राह्या। वैशाखस्यचतुर्दश्यांसोमवारेनिलर्क्षके॥ अ
वतारोनरसिंहस्यप्रदोषसमयेद्विजाइति स्कांदात्॥ अनिलर्क्षंस्वाती। दिनद्वयेप्र
दोषव्याप्त्यव्याप्त्योर्वैकदेशसमव्याप्तौ च परा। आनेगेनसमाप्तुकामानुसोपोष्याच
तुर्दशी॥ धनापमेर्दियुक्सेतनतस्मात्तांपरिवर्जयेदिति॥ तत्रैवनिषेधात्। वैषम्यरोगकरे
शपोरोत्राधिक्यमतो॥ अत्रैवचीकारेश्वरयात्राप्रकृत्यंकाशाखिऽरावशुक्लचतुर्दश्यां
मघायांतत्रवासिनः तत्रयात्रांप्रकुर्वंतिमहोत्सवपुरःसराः तत्रजागरणंकृत्वाचतु
र्दश्यामुघायांतत्रवासिनः तत्रयात्रांप्रकुर्वंतिमहोत्सवपुरःसराः योषिताः प्रा

मुंचंति परं ज्ञानं यत्र कुत्रापि ते मृताः ॥ ब्रह्मांडोदरमध्येतु यानि तीर्थानि सर्वतः । ता
नि वै शाखभृतायां आगतोक्षतिदर्शनइति ॥ भाद्रशुक्लचतुर्दश्यामनंतव्रतंतत्रौ द
व्यापिनी याह्या । तथा भाद्रपदस्यांते चतुर्दश्यां द्विजोत्तमा पौर्णमास्यां समायोगे व्रतं
चानंतकं चरेदिति । गोविंदार्णवभविष्योत्तरे मुहूर्त्तमपि चेद्भाद्रे पौर्णमास्यां चतुर्द
शी ॥ संपूर्णां तां विदुस्तस्यां पूजयेद्विष्णुमव्ययमिति स्कांदे च । मुहूर्त्तमयातित्रिमुहूर्त्ते
प्रशीसापरा । ग्राह्या धवैष्णवैर्विद्धरूपे उदयव्यापित्वे संपूर्णता पूर्वैव । कार्त्तिककृष्णचतु
र्दशी नरकचतुर्दशी ॥ तत्र चंद्रोदये तैलाभ्यंगः कार्यः तदुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये । आश्वयु
क्कृष्णपक्षस्य चतुर्दश्यां विधूदये । तिलतैलेन कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुणेति ॥ आश्व
युक्कृष्णामावास्यांतमासपरत्वेन ॥ अत एव हेमाद्रौ भविष्ये । कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु

चतुर्दश्यामिनोदये ॥ अत्र शपमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुणेति ॥ इनः सूर्यः इनस्वं उइति
व्याचक्षाणास्त्रक्ष्यं ता एव ॥ अत एव चतुर्दश्यां दिनोदय इति पाठो पुस्तकेषु याव ॥ अत्र च पु
था चारी व्यवस्थितिः केचित् परदिने न पश्यामः स्वं डेल त्तरणोत्पाद्ः ॥ एवं विध चतुर्दश्यां कार्त्ति
कस्यासितेतरे पक्षे प्रत्यूषसमये स्नानं कुर्यात् यत्नतः इति स्कान्दे शाचाराव ॥ वस्तुतस्तु
चतुर्दश्या मुख्यः कालः सूर्योदयो गौणः अन्यथाभाविनात् ॥ अत एव मंडनः स्वकालादुत्तरो
गौणः कालः सर्वस्य कर्मण इति ॥ एवं च हानिर्गौणे सति श्रीशावारो प्यनुगुणो भवति ॥ एवं चा
मंगमुख्या चतुर्दश्युदयव्यापिनी दिनद्वये तद्या मो पूर्वा नक्तो दात ॥ दिनद्वये व्याप्त्यभावे पि पू
र्वैव गौणकाले सत्त्वात् ॥ तन्नैनेपि वैवतिथ्यान्तेतु भवेद्या वा वक्त्रा मोक्ष द्धिः परेद्दिनात्
वानयाघः सर्वं घरहष्टो पि स्वफर्मणेति वाक्ये नत्र परः श्यपि ते चतुर्दशी ॥ क्रासमप्रह्ने

स॰मा॰
८०

पेणावंडोरयेपारिभाषिकुचतुर्दशीसन्नावाता। ग्रतणवचंद्रप्रकाशो। त्रयोदशीयदाप्रात
ःस्तयंयातिचतुर्दशी। रात्रिशेषेतमावास्यातदाम्येगेत्रयोदशीति॥ ब्रासे॥ तैलेलक्ष्मी
र्जलेगंगादीपावल्याश्चतुर्दशी॥ प्रातःस्नानंतुयःकुर्याघमलोकंनपश्यतीति। पाद्मे॥ अ
पामार्गमथोतुंबीप्रपुन्नाटमथापरी॥ भ्रामयेत्स्नानमध्येतुनरकस्यक्षयायवै। मंत्र
स्तु॥ सीतालोष्ठसमायुक्तसकंटकदलान्वित॥ हरपापमपामार्गभ्राम्यमाणःपुनः
पुनरिति॥ तर्पणमुक्तंमदनरत्नेभविष्ये॥ ततश्चतर्पणंकार्यंधर्मराजस्यनामभिः॥ य
मायधर्मराजायमृत्यवेचांतकायच॥ वैवस्वतायकालायसर्वभूतक्षयायच॥ औदुंबरा रम॰ ८०
यदध्नायनीलायपरमेष्ठिने॥ वृकोदरायचित्रायचित्रगुप्तायतेनमइति॥ यज्ञोपवी
तिनाकार्यंप्राचीनावीतिनाथवा॥ देवत्वंचपितृत्वंचयमस्यास्तिद्विरूपतेति॥ जीवत्पि

80

तापिकुर्वंस्ततर्पणीयमभीष्मयोरितिपाभोत्केजीर्णस्थित्वरयभिकारःततःप्रदोषस
मयेदीपान्दद्यान्मनोरमान्॥ ब्रह्मविष्णु शिवादीनांभवनेषुमठेषुच।प्राकारोद्यानवा
पीषुप्रतोलीनिष्कुटेषुच॥मंदुरासुविविक्तासुहस्तिशालासुचैवहि।इतिलैंगे।ततःप्रेत
चतुर्दश्यांभोजयेत्तातयोधनान्।शैवविप्रांस्तथपरान्शिवलोकेमहीयते॥दानेद
त्वातुतेभ्यस्तुयमलोकेनगच्छति॥माघपत्रसशाकेनभुक्त्वातत्रदिनेनरःप्रेतचतुर्द
शीकालेसर्वपापैःप्रमुच्यतइति॥कार्त्तिकेशुक्लावैकुंठचतुर्दशी॥वैषेवैहेमलंबा
ख्यमासिश्रीमतिकार्त्तिके॥शुक्लापक्षेचतुर्दश्यांअरुणाभ्युदयंप्रति॥महादेवति
थौब्राह्मेमुहूर्त्तेमणिकर्णिके।स्नात्वाविश्वेश्वरोदेव्यादिश्वेश्वरमपूजयत्॥संतैपेमो
तिषस्तस्यप्रतिष्ठाखिलतदाकरोत्॥स्वयमेवस्वमात्मानंचरमाशुपतव्रतमिति।तथा।

ततःप्रभातेविमलेकृत्वापूजांमहाद्भुतां॥ देंउपारणेर्महाभान्निपनेस्मिन्कृतपारणः॥स्त्री
मुख्यवानासदनंसंप्रविश्यचरमुत्तमम्मितिसनत्कुमारसंहितोक्तेः।पूरक्रतिसरूपेणानेना
थवायेनस्नातोविश्वेश्वरःपूज्यइतिविधिःकल्पान्ते॥ततःप्राभातिकपारणाविधेश्चपूर्व
दिनेउपवासःसचचतुर्दशीयुक्तारुणोदयव्यसहोरात्रेकार्यःकाशीखंडे॥कार्त्तिकस्य
चतुर्दश्यांविश्वेशंयोविलोकयेत॥स्नातोवोत्तरवाहिन्यांनतस्यपुनरागतिरिति॥मार्ग
शुक्लचतुर्दश्यांपिशाचानोचनपात्रोक्तातत्रैव॥मार्गशुक्लचतुर्दश्यांकपर्दीश्वरसंनिधौ॥
स्नात्वामत्र्यापिमरणान्नपैशाच्यमवाप्नुयुः इमोसांवत्सरीपात्रायेकऋषिजितमानवाः
तीर्थप्रतियहात्मापापान्निस्तरिष्यतीतितेनराइति॥ ॥अथशिवरात्रिःस्कांदे॥माघस्यकृ
ष्णपक्षेयातिथिश्चैवचतुर्दशी॥शिवरात्रिस्तुसाख्यातासर्वपापनिषूदनीति॥तत्रशि

81

वरात्रिव्रतंनित्यंकाम्यंच।परात्परतरंनास्तिशिवरात्रिःपरात्परा॥नपूजयतिभक्त्येशंरु
द्रंत्रिभुवनेश्वरं।जंतुर्जन्मसहस्रेषुभ्रमतेनात्रसंशयइतितत्रैवाकरणेनिंदाश्रुतेर्नित्यता
शिवंचपूजयित्वायोजागर्तिचचतुर्दशीं॥मातुःपयोधररसंनपिबेत्सकदाचन॥ममभक्त्या
क्तापोदेविशिवरात्रिमुपोषकः।गणत्वमक्षयंदिव्यमक्षय्यंशिवशासनं॥सर्वान्भुक्त्वा
महाभोगानन्ततोमुक्ष्ययान्नजायतइति॥शिवरात्रिव्रतंनामसर्वपापप्रणाशनं।आचां
डालमनुष्याणांभुक्तिमुक्तिप्रदायकमिति॥ईशानसंहितोक्तेः तथोपवासप्रभावे
नुबलादपिचजागरात्।शिवरात्रेस्तथातस्यलिंगस्यापिप्रपूजया॥अक्षय्याँल्लभते
लोकान्शिवसायुज्यमाप्नुयादितिनागरखंडोक्तेरुपवासजागरणपूजाःप्रधानानि
॥यत्तुसह्याद्रिखंडे।स्वयंचलिंगमभ्यर्च्यसोपवासःसजागरः।अजानन्नपिनिष्पापो

समा ८२ निषायोगणतो गतइति उपवासजागरणयोः कर्तृगुणत्वश्रवणात् तदर्थं वारगाजत्वेनन
तयोः यामविहितिः। तत्र चतुर्दशी निशीथव्यापिनी ग्राह्या॥ माघकृष्णचतुर्दश्यामादि
देवो महानिशि॥ शिवलिंगमभूत्तत्र कोटिसूर्यसमप्रभः। तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शि
वरात्रिव्रते तिथिरिति ईशानसंहितोक्तेः नारदीयसंहितायामपि। अर्द्धरात्रयुता यत्र मा
घकृष्णचतुर्दशी। शिवरात्रिव्रतं तत्र वाजिमेधफलं लभेत्॥ स्कांदेपि॥ महतामपि पा
पानां दृष्ट्वा वै निष्कृतिः पुरा॥ न दृष्टा कुर्वतां पुंसां कुहूयुक्तां तिथिं शिवामिति॥ दर्शपा
गस्पर्शनिंदितत्वाच्च। स्मृत्यंतरेपि॥ माघकृष्णचतुर्दश्यां मतव्या सा महानिशा। शिवरात्रि रामः
व्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथेति॥ ईशानसंहितायामपि॥ व्याप्यार्द्धरात्रं यस्यां तु लभ्यते ८२
या चतुर्दशी॥ तस्यामेव व्रतं कार्यं मत्प्रसादार्थिभिर्नरैः। एवं पूर्वापरेद्युर्वा महानिशि

82

चतुर्द्दशी॥ अमामासा दृश्यते यत्र तस्यां कुर्याद् व्रतं नरः॥ लिंगाविर्भावकाले तु व्याप्ता ग्राह्या
चतुर्द्दशी॥ तत्र पूर्वा वोद्धिता मता सा कार्या व्रतिभिः सदा। मम प्रियकरी ह्येषा माघकृष्णचतुर्द्द
शी। महानिशान्विता या तु तत्र कुर्यादिदं व्रतम् इति। दिनद्वये निशीथव्याप्तावव्याप्तौ वा य
द्वा। आदित्यास्तमये काले अस्ति चेद्या चतुर्द्दशी॥ तद्रात्रिः शिवरात्रिः स्यात् सा भवे
दुत्तमोत्तमा इति माधविकायां॥ प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्द्दशी॥ रात्रौ जाग
रणीयस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेत्। इति स्मृत्यन्तरात्। दिवारात्रिव्रतं यत्र एकतिथ्या
ते॥ तस्यामुभयव्याप्तिमामाचरेद्व्रतम् इति स्मृतेः प्रदोषव्याप्त्याधिक्याद्वा॥ पूर्वादि
न एव प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तौ वा। त्रयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः जागरे
शिवरात्रिः स्यान्निशि शिवरात्रिः शिवः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्द्दशी इति स्कान्दात्। परेद्युरेव॥

समा॰ अर्द्धरात्रात्पुरस्ताच्चेज्जयायोगोयदाभवेत्। पूर्वविद्धैवकर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः॥ क
८३ रेवताहशी। सैवानिशाद्वयेचतुर्दश्यापूर्वासा सापराह्णभेतिकामिकात्। यदा पूर्वद्यु
निशीथेपरेद्युश्चप्रदोषेतदा पूर्वेद्युःयेतियाप्रोक्ते: परंतुएतस्मादेववचनाद्दिनद्वयेपिनि
शीथव्याप्तौ पूर्वैवेतिहेमाद्रिमदनौ। तत्र। एतस्यवचसत्र्यर्थेपरदिनेनिशीथव्याप्त्यभावे
पुपपन्नेः उत्तरदिनगतेप्रदोषनिशीथोभयव्याप्त्योर्द्विवारात्रिव्रतमितिपूर्वोक्तवचस
:संकल्पकालस्यचवाधापत्तेः॥ माधवाचार्योस्तात तत्रैवा अयमेवनिर्णयःप्र
तिमासशिवरात्रावपि। आहोमार्गशिरेमासिदीपोत्सवदिनेतथा॥ गरुडोयाल्माधमा रा॰
सेवाद्वादशेचमुपोषयेदिति॥ हेमाद्रौस्कांदे चतुर्दश्यन्तरेण्यारेण्यारभ्यद्वादशानामथा ८३
र विधानात्। प्रतिमासं कार्यंव्रतं। चतुर्दशाबिन्दिदिकाये॥ तथाचहेमाद्रौकाला

नरो। चतुर्दश्यां कर्त्तव्यं शिवरात्रिव्रतं शुभमिति ॥ इयं च रात्रिर्भौमयोः शिवयोगे वा
ति प्रशस्तेति माधवीये स्कांदे माघ चतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत्। भौमो वाप्यथवा देवि क
र्तव्यं व्रतमुत्तमं शिवयोगस्य योगो वा तद्भवेदुत्तमोत्तममिति भविष्ये। माघमासे चतुर्द
श्यां कृष्णपक्षे समाहिताः कृत्तिवासेश्वरे लिंगे अर्चयेति शिवं शुभं अंते प्राप्नोति परमं स्था
नं सदाशिवमनामयमिति। पारणं तु तिथिमध्य एव कार्यं तथा च माधवीये स्कांदे उ
पोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तु पारणं। सुकृतलक्षैर्लभ्यते वा च वा न वा। ब्रह्मां
डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि संति वै ॥ संस्नातानि भवंतीह भूतायां पारणे कृते। तिथी
नामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु। तिथ्यंते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीमिति
॥ यत्तु जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ॥ पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या तिथिभांते च र

स॰मा॰ ८४

पारणमिति॥ स्कांदेच॥ कृष्णाष्टमी स्कंदषष्ठी शिवरात्रिचतुर्दशी। एताः पूर्वयुताः

कार्यास्तिथ्यंते पारणा भवेदितितहो कालपरी। स्वकालादन्यरोगोगाः कालः सर्व

स्यकर्मणाइतिमंडनोक्तेः॥ ॥इतिचतुर्दशी॥ ॥अथपूर्णिमा॥ पूर्णिमातु

सावित्रीमुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तममिति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः। सर्वास्वपि पूर्णिमासु अमा

वास्यावच्छ्राद्धं नित्यं। तथा च पितामहः। अमावास्याव्यतीपात पौर्णमास्यष्टकासु च।

विद्वान्श्राद्धमनुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यत इति। चैत्रपौर्णमास्या विशेषा वा ववीये।

संवत्सरंकृताचीपाः सा फल्गुनास्विलानसुरान॥ इमनेनाद्ये पे हेवं विशेषेणास्य हि शि

वमिति॥ मेषस्थे रवौ या मावास्या तदंते चाद्या या पौर्णमासी सा चैत्री॥ एतद्भ्रमेणा

मात्र पि॥ तदुक्तं हेमाद्रौ ब्रह्मनेन मिषादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्त्तते॥ चांद्रमासास्त

राम॰ ८४

=यद्भूतमुत्तरांतिथिं दूषयातितद्दृष्टाशुनाडीभिः नियत्रभूतविधानिषिद्धूत त्रैवायं विशेषविधिमूलविज्ञानकर्तव्येत्यस्याविषयो ला घ का दिति सा
=वित्रीव्रते एतस्य प्रवृत्तिर्नयुक्ता कालिन रव्रते पूर्वरात्रिमुहूर्तात्मक सामान्यवैधवाधेन साधिकाल व्याप्ति शास्त्राद्दा सिनी [illegible] का त्व धिकेमा द्यः

त्रदंतोक्षैत्राषाढाद्दशस्मृताः तेषु या या पौर्णमासी सा वैशाखादिका स्मृता ॥ कादा
चित्कैन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णय इति ॥ अथ वैशाखपौर्णमास्यां विशेषः तत्रजा
बालिः स्मृतान्नमुदकुंभं च वैशाख्यां तु विशेषतः । निर्दिश्य धर्मराजाय गोदानफ
लमाप्नुयात् ॥ व्रतेपंक्ते ॥ ज्येष्ठपूर्णिमास्यां वटसावित्रीव्रतं भविष्ये ॥ ज्येष्ठे मा
सि सिते पक्षे पूर्णिमास्यां तथा व्रती ॥ चीर्णं पुरा महाभक्त्या कथितेन मया नृप इति ॥
इयं पूर्वविद्धा ग्राह्या युग्मवचनात् ॥ वस्तवैत्रं तु प्रतिपत्सम्मा भूत सावित्रीव्रत
पूर्णिमा ॥ नवम्यादशमी चैव नोपोष्याः परसंयुताः । आषाढपूर्णिमासा तु कोकिला
व्रतप्रक्रमे संध्याकालव्यापिनी ग्राह्या ॥ आषाढपौर्णमास्यां तु संध्याकाले त्वकोप तो
संकल्पायेन्मासमेकं श्रावणे प्रतसहं त्विदमिति भविष्योक्तेः ॥ तत्रैव । आसप्तजाया

स॰मा॰ ८५

85

मोदकोपि तु त्रिमुहूर्ती याह्या। तथा चतिथेश्वरपद्धतौ। त्रिमुहूर्त्ताधिकं याह्यं। पर्वत्तोरप

मारेणयोरिति॥ अत्रैवाषाढेश्वरयात्राप्रज्ञा चोक्ता काशीखंडे। उदीच्यां भारभते शमा

षाढेशं समर्चयेत्। आषाढ्योपवदश्पीवैनयापैः परितप्यते। कृत्वा सांवत्सरीं यात्रामने

नाज्ञायते नर इति। अनेनानिःपापः श्रावणीपौर्णमासी पवित्रपारणे पूर्वविद्धा याह्या

॥तदाह हेमाद्रौ धर्मः। श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वावि हुताशनी॥ पूर्वविद्धा प्रकर्त्तव्या शिव

रात्रिर्बलेर्दिनमिति वेधस्तु त्रिमुहूर्त्तात्मको ज्ञेयः। तदुक्तं स्कान्दे॥ यां तिथिं समनुप्राप्य

याम्यस्तिपच्छिनापतिः सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्त्तैव या भवेदिति॥ ॥अथोपाक ॥ राम॰

॥याज्ञवल्क्यः॥ अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा। हस्तेनौषधिभावे वा पंच ८५

म्यां श्रावणस्य तु॥ इति हस्तेन युक्तायां पंचम्यामिति स्मृतिचंद्रिकायां। दिनांतरेपि

हस्तेनयुक्तइतिहेमाद्रिः श्रवणाश्रावणापौर्णिवेदमेवयुक्तं॥ एवमेवस्मृत्यर्थसारेपि।
ओषधीनामप्रादुर्भावेतुबह्वृचगृह्यकारिकायां। अध्यायानामुपाकर्मश्रावण्णां
श्रवणेनतु॥ अप्रस्पोषधयस्तस्मिन्मासेतुनभवंतिचेत्॥ तदाभाद्रपदेमासेश्र
वणेनकरोतितत्॥ अत्रश्रवणंधनिष्ठायुतंग्राह्यं। धनिष्ठासंयुतेकुर्याच्छ्रावणी
कर्मयद्भवेत्इतिव्यासोक्तेः। गर्गः पर्वण्यौदयिकेकुर्युः श्रावणींतैत्तिरीयकाः। बह्वृ
चाः श्रवणेकुर्युर्ग्रहसंक्रांतिवर्जितइति॥ अत्रतैत्तिरीयाणांऔदयिकेपर्वणिकुर्युर
मेतुयाजुषाः पूर्वविद्धएवश्रावणीदुर्गनवमीदूर्वाचैवहुताशनी॥ एवंविद्धैवकर्तव्य
श्राशिवरात्रिर्बलेर्दिनमितिवचनादितिहेमाद्रिः॥ तैत्तिरीयपरिशिष्टानुषमात्रोपल
क्षणंतेनसर्वेप्यौदयिके। श्रावणीदुर्गनवमीग्रासश्चवस्तुपवित्रारोपणादिकमौ

स॰मा॰ सांतरविषमुपकर्मागमनताभुररपि कत्रिविषये चेति निर्णीयाम्नतेतत्रोपलक्षणात्वेमानं वि
८६ षापर्वश्रवणागतयोरेवग्रहणसंक्रांतयोः पर्युदासप्रयोजकतातत्सामानाधिकरण्ये
नश्रुतत्वात्। नतिथ्यंतरनक्षत्रांतरगतयोरपि॥ तेनचतुर्दशीप्रतिपदुत्तराषाढा
86 धनिष्ठाहेयग्रहणसंक्रांतौपर्वणिश्रवणेवोपाकर्मकार्यमेव॥ स्मृतिमहार्णवे॥ सं
क्रांतिर्ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत्। उपाकृतिस्तु पंचम्यां कार्या यदि वा। तस
नेपिभिरितावाजसनेयिपदं बह्वृचानामप्युपलक्षणं पंचम्यामाहस्तेनचेति तत्सूत्रा
ति३ त्कात्यायनः॥ अर्धरात्रादधस्ताच्चेत्संक्रांतिर्ग्रहणं तदा। उपाकर्म न कुर्वीत परस्ता राम॰
च्चेमरहनीति॥ सामगानां कालविशेषमाह गार्ग्यः सिंहे रवौ तु पुष्ये हस्ते पूर्वाह्णे विवे ८६
दहिः छंदोगाभिलिताः कुर्युरुत्सर्गं स्वस्वबीदसो॥ शुक्लपक्षेत्वहस्तेन उपाक

र्मपराह्णिकमिति ॥ सिंहे रवावित्युपाकर्मणापि सिंहबध्यते ॥ पद्मुस्मृत्यंतरे ॥ वेदो
पाकरणे प्राप्ते तु लीरे संस्थिते रवौ ॥ उपाकर्म न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सिंहयुक्तक
इति । तच्छन्दोगपरं ॥ यदपि बृहस्पतिः नर्मदोत्तरभागे तु कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके ॥ क
र्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे इति तदपि तान्प्रत्येव देशविशेषेण सिंहक
र्कटावस्थापरं ॥ एवं हि लाघवं भवति । यत्सिंहकार्यमितान् प्रति नर्मदोत्तरभाग इ
ति ॥ एवं च तान्प्रत्येव दक्षिणभागे कर्ककार्यमितान् कोक्ति तकर्कट इत्यस्याकांक्षितत्
विधिर्भवति ॥ बहुपादी य्यति तुच्छग्रामसिंहाद्विविधा गौरखमनाकांक्षितविधि
त्वस्यात् ॥ एककोटिसिंहमात्रग्रामावंपि कोधितरकर्कटग्रामावपि अवस्थाविधि
: संगच्छत एव । पारतोक्षितो प्रस्थानेन नून पारस्मेपामितिवदितितानवरणाः

स॰मा॰ कात्यायनः उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणि ॥ पराशरः उपाकर्म तथो
८७ त्सर्गं प्रसवाहोत्सवाष्टकाः मासवृद्धौ परे कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकमिति ॥ परेऽ
न्ये मासि ॥ प्रसवाहोत्सवो जातेष्ट्यादिः सिंहे गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये बाल्ये वा वा
र्द्धके पि वा ॥ तथाधिमाससंसर्पमलमाससंसर्पमलमासादिषु द्विजाः प्रथमो
पाकृतिर्न स्यात्कृतं कर्म विनाशकृदिति । एतत्तु कश्यपः गुरुशुक्रास्तरोधाने वर्ज्ये
येत्कृतिचोदितिति ॥ इत्याह भगवानत्रिः श्रावणी तु विशेषत इति ॥ तदपि प्रथमो
पाकर्मपरं । एतत्तु कृष्णपक्षेगः दशहरासु नोत्कर्षस्तु तद्वर्षेपि युगादिषु ॥ उपाकर्मम राम॰
महर्षयश्चान्ये तदिच्छंत्यथादितः इति तच्छन्दोगान्प्रति ॥ तेषां सिंहार्कोपर्जनावर्तनेन ८७
विहितस्योपाकर्मणोऽधिमासेऽसंभवात् ॥ कात्यायनः प्रमेखंदउपाकर्म

87

सोत्सर्गं विधिवद्द्विजैः ॥ क्रियते छंदसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् । अयातयामै
श्छंदोभिर्यत्कर्म क्रियते द्विजैः । क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारणं ॥ कौर्मे
॥ श्रावणस्य तु मासस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः । आषाढ्यां प्रोष्ठपद्यां वा वे
दोपाकरणं स्मृतं ॥ अत्राषाढी बोधायनपरैव । श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषा
ढ्यां चोपाकर्मेति तत्सूत्रादिसिद्धांतदीपिकायां पुक्तचेदे । सामामपि विधिरस्य षः सं
हिपेत विशेषत इति माधवात् ॥ यत्तु माधवीये निर्णीयामृते च । उपाकरणमनूघ
मासमात्रमत्र विधीयतो उपाकर्म तु सर्वशाखाप्रत्स्य एकैकमिति माधवेनैक
मेव । तेन बह्वृचसामगयोरथाषाढ्यां तत् श्रावणहस्तयोरुपाकर्म । पौर्णमासी

यदंतवपुमानुवादइति ॥ तन्त्र। उपसंहारेसत्याषाढ्याः। अमान्त्रसप्रश्नेः पौर्णमा
सीपद्दवपुमानुवाद्यपोगाञ्ज ॥ गोभिलः पर्वद्यणोदपिकेकुर्युः श्रावणितेत्रिराप
काः बह्वृचाः श्रवणहेतुहस्तर्हेसामवेदिनइति। औदपिकइतिश्रवणहस्ता
भ्यामपिसिबध्यते। औदपिकपर्वविशिनष्टिसएव। श्रावणीपौर्णमासीतुसंग
वात्सरतोपरि। तद्यत्वौदपिकोयाह्यानामाद्योदपिकीभवेदिति। परिशिष्टे। ध
निष्ठाप्रतिपद्यकर्कं ताछुत्रलरुसमन्विते। श्रावणांकर्मकुर्वीतऋग्यजुः सामपा
ठकाः ताछुविद्याप्रचेताः भवेदपाकृतिः पौर्णमास्यापूर्वाह्न एवतुइति ॥ ए
तद्यानुषपरं ॥ छंदोगानांविशेषमाहगोभिलः। अध्यायानामुपाकर्मकु

यौत्काले पराह्णिके ॥ एवं ह्युत्तु विसर्गः स्यादिति वेदव्रिते विडरिति । उपाकृत्याधी
पीते तु सत्रादिमे उत्सर्जनोपाकर्मणी ग्रहणाध्ययनांगे ॥ ग्रहणाध्ययनेन ब्रह्मचारि
ण एव । अधीत्य स्नायादिति स्मृत्याध्ययनसंभवात् । वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभय
मेव वा ॥ अविप्लुतं ब्रह्मचर्यौ लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेदिति याज्ञवल्क्यवाक्येन समा
वृत्तौ ब्रह्मचारिकल्पेन यथान्यायमितरे जायोपेयेमेकं । इमाघलापनस्तेनावल्ला
नोत्तरमपि तद्विधानात् ॥ अधीयानेष्वानुवृत्तिः समावृत्तो कृतविवाहः ब्रह्मचारिक
ल्पस्त्र्नियमजातं । इतरे ब्रह्मचारिणः जायोपेतो गृहस्थ एवं चत्वारोप्यधिकारिण
इति ॥ माधवीयेपि ॥ यत्तु हेमाद्रिः समावृत्तो जायोपेयेति विशेषणाविशेष्यभावेन
व्याचष्टे तन्न ॥ संहिताचैयात्मभावत्तपरत्वैयर्थ्यापाताच्च ॥ हरदत्तस्तु । उपाकृ

स॰मा॰ ८८ स्वाधीयीतेत्यध्ययनपदेन ग्रहणधारणा ब्रह्मयज्ञपारायणाद्यर्थो वारणमात्रं ग्र
हेन ग्रहणाध्ययनमात्रे तेन तद्वतां ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थानां त्रयाणामप्युपं
मेः॥ ज्ञापोपेपेति च पाठः तत्र च समावर्त्तनो ब्रह्मचारी स्वकालेनेति प्राप्तं ब्रह्मचर्यं स्मृतौ
प्रतिप्रसूयते॥ ज्ञापाउपेपाशम्येति॥ मनुस्मृतिटीकायां नारायणोपाध्यायमतमप्येवं॥ ना
रायणवृत्तौ तथ्यातोध्यायोपाकर्मेति सूत्रव्याख्याने यस्माद्ब्रह्मयज्ञाध्ययनं नित्यं त्र
तदुपाकर्मावश्यकमित्यादिना॥ ब्रह्मयज्ञोगतामुक्ता॥ अतः सर्वैरपि कार्यं॥ अत
एव ज्ञानीं प्रयोगरत्ने गोभिलः उपाकर्मणा आद्यप्रयोगे वृद्धिश्राद्धमगमिति नारा राम॰
यणवृत्तौ। अत्राध्यापयेरन्वारब्धोध्येष्यमाणा इत्याश्वलायनादिसूत्राच्चतुरवत्तपंचा ८८
वत्तारस्य भिन्नकल्पेनामपि विश्वामित्रजामदग्न्यादीनामधिकारः वसिष्ठशुनकात्रि

वध्र्यश्वराजन्मानांनराशंसोद्वितीयःप्रयजस्तनूनपादन्येषामितिनराशंसद्वितीयप
प्रयाजवतोराज्ञस्तनूनपाद्वितीयप्रयाजवत्स्वकाश्यपादेःपुरोहितस्यैतेनराजपु
रोहितौसायुज्यकामौयजेयातामितिविहितकुलायययागइव॥तत्रापिसमानकल्प
योरेवराजपुरोहितयोरधिकारोस्त्वितिचेत्।एतदधिकरणस्यतुल्यकल्पाधिकाराधि
करणापवादतयाभाष्याप्रतिपादितत्वात्।कार्ष्णाजिनिः॥उपाकर्मणिचोत्स
र्गेयथाकालंसमेतस्त्वृषीन्दर्भमयान्कृत्वाभ्यजयेत्तर्पयेतइति।व्यासः।ऋषी
णामर्चनेसर्वकर्मस्वेवनिवीतीनेति।कार्ष्णाजिनिःवेदारंभणात्पूर्वंसकृत्प्राश्र
ननःपरे।नवयज्ञोपवीतानिदद्याद्वैधारयेन्नतइतिगालवःकृत्वायज्ञोपवीतानिनि
वानिवसुधाभिपाहुत्वा।नौगुरवेदत्वापितृभ्योधारयेन्नतइति।पितृभ्यइत्यत्रापि

सं॰मा॰
८०
९०

हस्तेसनुपसृतो वाप्यब्दोपे । उपाकर्मणि विप्रेभ्यो दद्याद्यज्ञोपवीतकं । अप्रयुक्त्वाज्ञापते
तेनकर्मणा मानवाः क्षुवि । ब्रह्मचारिणो विशेषः कालादर्शे । मौंजी यज्ञोपवीनं च नव
दंडं च धारयेत् । अजिनं कटिसूत्रं च नववस्त्रां तथैव च ॥ अत्र विशेषः कारिकायां ॥
पश्चाद्देसक्तदर्भेषु प्रागग्रेषु प्रविशेच्च ॥ आसिच्यापः शरावाद्दौ दर्भास्तत्र निधाय
च ॥ प्रागग्रदर्भगर्भास्ते कुर्युर्बस्तांजलीन्तथा । सव्याहृति जपत्क्वचिः सावित्रीं ब्रह्म
यज्ञवत् ॥ त्रिरभ्यस्य पुरोंकारं व्याहृती श्चात्र कर्मणि । गोभिलः । उत्सर्जने च वेदानां
उपाकरणकर्म च ॥ अकृत्वा वेदजप्येन फलं नाप्नोति मानवः ॥ ॥ इत्युपाकर्मनि राम॰
र्णयः ॥ ॥ अथोत्सर्जनं ॥ मनुः पुष्ये तु छंदसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः । माघ ८०
शुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेहनि । एवं स्थितेत्र यापि विकल्पः श्रावणप्रोष्ठप

घ्यांवाप्युपाकृत्ययथाविधि॥यु छंदांस्यधीयीतमासान्विप्रोर्द्धपंचमानिति॥तेनै
वोत्क्रांता।एवंहेमप्रथमेहनीत्युभयत्रसंबध्यते॥एवंचपक्षश्रावणमुपाकर्मतम
तत्पौषमासशुक्लप्रतिपदि एवंहेमंतत्सर्जनं॥यदातुप्रोष्ठपद्यामुपाकर्मतदामा
घशुक्लप्रतिपद्येवंहेमंत इति स्मृतिचंद्रिकाकारादयः।विज्ञानेश्वरयोगिनस्तु एवंहे
इत्येवपदंपुष्येन्वेति।नतुशुक्लपक्षादि॥पौषमासस्यरोहिण्यामष्टकायामथा
पिवेति तत्रकालविशेषस्यानुक्तत्वादित्याहुः।युक्तंतुएवंहेदैविकंकर्मेतिएवंहेमंतस्या
पिप्राप्तेनंतस्यापिविधानात्।एवंचपक्षपौषेरोहिण्यष्टकयोर्वोत्सर्जनंतत्पार्द्धपंच
मासानित्यत्रार्द्धशब्दस्यझाईमौलिरिमार्द्धवृत्तिवडवचनएव।अत्रानियतत्वबोधा

समा॰ ८२

यनेनोक्तं॥ आवणपांप्रौर्णमास्यामाषाढ्यांवोपाकृत्य तैष्यांमाघ्यांवोत्सृजेदिति
॥ वसिष्ठनाप्युक्तं। अर्द्धपंचमान्मासानधीमोत्सर्जनंतसृहृषष्ठान्नेति। यत्तुकात्यायनःउ
पाकर्मोदगयनेततोधीयीतधर्मवित्। उत्सर्गंचैवकएवषातैष्यांप्रोष्ठपदेष्विति। तत्र
प्रोष्ठपदंसिंहोपलक्षके॥ तच्छ्रोणगपरमेवासिंहेरवौतत्पुष्यन्हेपवींदैविवरेद्धहि
ःछंदोगामितिनाःकुर्युहत्सर्गंसर्वेछंदसामितिगार्ग्यवचनात्। खादिरगृह्येतुप
ष्येतूत्सर्जनंकुर्पीडपाकर्मदिनेप्येवेति। कालांतरमप्युक्तं। एतदनुकुर्वैवेदस्य तिः
सांध्यायमधीतेब्दमिति। अतएवोत्सर्जनशब्दनैकालोपलक्षणं॥ पूर्वोक्तकाती
पवचनार्थः॥ सामगानीं उपाकर्मणि। एकेसिंहार्कहस्ते। परमकर्राकेहस्ते। तत्र
पूर्वंग्रामेगेयसामाध्ययनार्थं। अपरंवारण्यगेयसामाध्ययनार्थं॥ अतएवो

राम॰ ८२

[redacted] पाकृतोदगयन इति॥ उपाकर्मद्वयं विधानाद्योत्सर्जनद्वयं प्रथमे कृ
त्स्नमस्त्वेक एव वा मित्यर्थवत्॥ अत्र ऋषि शन्तात् पर्णीव कार्यं। तथाच स्मृतिचंडि
कापां पुराणे। उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेसच। ऋषीन् दर्भमयान् कृत्वा
पूजयेत् तर्पयेत्ततः। आसमापनेस्तकमाध्यायमेव कार्यं। अध्यायोत्सर्जनमाध्याय
मोर्णमास्यां विधीयत इति कारिकोक्तेः। अनुकल्पस्तु एवं रवावरिगद्योक्तो जेप
ः। उत्सर्जनोत्तरकार्यमनुराह अतऊर्ध्वं तु छंदांसि शुक्लेषु नियतः पठेत्॥ वेदांगा
नि तु सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत्। कारिकायां तु विशेषः अत आरभ्य षण्मासान्
उंगानि तु धीयते॥ शुक्ले वेदमधीयानः कृष्णे नाति केचन नेति। तैत्तिरीयाणां विशेष
माहापस्तंबः तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेद्द्धं पंचमासान्तरे मासानि

सेक इति। अत्र नदीनां रजोदोषो नेत्याह गार्ग्यः उपाकर्मणि चोत्सर्गे रजोदो-
षो न विद्यते॥ ॥ इत्युत्सर्जनं॥ ॥ श्रावण्यामेव रात्रौ सर्पबलिस्तैत्तिरीयाणां
॥ श्रावण्यां पौर्णमास्यां स्थालीपाक इति सूत्रात्॥ आश्वलायनीयैस्तु श्रवणा-
कर्म कार्यं॥ श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रवणाकर्मेति सूत्रात्। इदं च प्रदोषव्यापि-
न्यां पौर्णमास्यां कार्यं। प्रदोषस्य कर्मकालत्वात्॥ कर्मणो यस्य यः कालस्त-
त्कालव्यापिनी तिथिः तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणमिति वचनात्॥ दि-
नद्वये तद्व्याप्तावव्याप्तौ वोत्तरदिने विकृतित्वात्। एवं सर्पबलिरपि एतस्यामेव पौ-
र्णमास्यां तच्चाप्यपरमेव निर्णयः। आश्विनपौर्णमास्यां आवृतेन यावत्तविमतिप्र-
कृतिविकृतिप्रयोगपर्यामे पर्वणि केवलस्मार्ताग्निमतां बह्वृचानामाश्वयुजी

92

कर्माग्रयणपार्वणाकैः स्थालीपाकाः समानतंत्राः पाकयज्ञान्सर्वमासाद्यए
कान्यानेकवर्हिषः एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानापि सति दैवत इति तत्सूत्रात्। दर्शेष्टि
ः परमुक्तमाग्रयणाकं प्राकृपौर्णमासाद्वत द्वितीयापि कार्या द्विलेखस्त्वेतत्सूत्रागाव
रश्रौतपरः इष्टिपरात्। आश्वलायनानमपरो वा॥ श्रीहयाग्रयणप्रयोग एव श्या
माकैः प्रस्तरः कार्यो नाग्रयणमिति नारायणभोप्रयोगालेच। तत्र प्रस्तरश्चाव
सापण्यादिपूर्वाब्द वत्सरकारवाविलाद्दार्शपौर्णमासिकलवनादिपुक्तं प्रस्तरं त्वा क
सपोत्राडुत्तरतः आसाद्य आकत काकापांवाधार्यतस्मिन्नुक्तमासादयेत्। का
र्त्तिकपौर्णमास्यां कार्त्तिके यदर्शनमुक्तं काशीखंडे। कार्त्तिकायां कृत्तिकापोगायः।
कुर्यात्स्वामिदर्शनं॥ समनन्तमभवेद्धि प्रोधनाद्यो वेदपारग इति। त्रिपुरोत्सवाप्यु

त्सवो भविष्यो। पौर्णमास्यां तु सिध्यायां कर्त्तव्यस्त्रिपुरोत्सवः। दग्धास्तेन च मित्रेण सुरा।
पांसु सुरालये। कार्त्तिकः पतंगा मशकाश्च वृक्षाज्जले स्थले ये विचरंति जीवाः दृष्ट्वा प्रदी
पं न हि जन्मभागिनो भवंति सततं स्वपचा पि विप्रा इति॥ फाल्गुनपौर्णमास्यां होलिको
त्सवः। नृपप्रतिनारस्व वा भविष्यो। अथ पंचदशी शुक्ला फाल्गुनस्य नराधिप॥ अ
भयं चैव लोकानां दापयतां परमेश्वरा। यथा ह्यशीकिता लोका रमंति च हसंति च॥ दा
रुज्ञानि च खंडानि गृहात्तासु समुत्सुकाः योधा इव विनिर्यांतु शिशवः। संप्रहर्षिताः
। सत्वपं शुष्ककाष्ठानां उपलानां च कारयेत्। तत्राग्निं विधिवद्धुत्वा रक्षोघ्नैर्मंत्रवि
त्तमैः ततः किलकिलाशब्दैस्तालशब्दैर्मनोहरैः॥ तेन शब्देन सा पापा होमेन
च निराकृता सा ढौण्ढा राक्षसी। तत्रैव। सर्वदुष्टापहो होमः सर्वरोगोपशांति

रः क्रिषते स्यां द्विजैः पार्थ्यते न सा होलिका स्मृतेति । तमग्निं त्रिः परिक्रम्य गायंतु व
हसंतु च ॥ जल्पंतः स्वेच्छया लोका निःशंका यस्य यन्मनः तत्र पूर्णिमा प्रदोषव्यापिनी
ग्राह्या । तदुक्तं तत्रैव । सा पापकृत् होलिका कुर्यात्पूर्वाह्णे कोऽनंगवामिति ॥ साप्रोच्य प्रदो
षः तु यावत्तत्रैव । तपस्य पौर्णिमास्यां तु रजनीमुखे होलिकोत्सव इति । चंद्रप्रकाशेनार
होपि । प्रतिपद्भूतभद्रासु पार्थिता होलिका दिवा ॥ संवत्सरं तद्राष्ट्रं पुरं दहति साद्रु
तं ॥ प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या पूर्णिमा फाल्गुनी सदा ॥ तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा पूज्या हो
ला निशामुखे ॥ निशागमे तु पूज्येत होलिका सर्वतोमुखैरिति । पृथ्वीचंद्रोदये पेडुर्वसो वाक्य
व ॥ दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ परैव ॥ भद्रायां दीपिता होली राष्ट्रभंगं करोति वै । नगा
रस्य च नैवेष्टा तस्मात्तां परिवर्जयेदिति ॥ एवं दिने भद्रापुच्छत्वेन पुरा गासमु

स॰मा॰ ९४ योक्तनिषेधात्॥ पूर्वदिने प्रदोषव्यापिनी न परदिने चेत्तदा पूर्वैव घस्ररात्रौ भद्रांवि
हायकार्या। दिनार्द्धात्परतो या स्यात्फाल्गुनी पूर्णिमा यदि। रात्रौ भद्रावसाने तु हो
लिकां तत्र पूजयेदिति भविष्योत्तरात्॥ राकायामद्ययाहूह्यैव तदुदीपं प्रदा भवेत्॥
होलां भद्रावसाने तु निशीथांते प्रदीपयेत्॥ इति पुराणसमुच्चयाच्च॥ यत्तु भद्रायां
95 दितं कार्यं होलिकायाः प्रपूजनमिति। यच्च। मध्यरात्रमतिक्रम्य विष्टेः पुच्छं यदा भ
वेत्। प्रदोषे ज्वालयेदग्निं सुखसौभाग्यदायकं॥ प्रदोषान्मध्यरात्रांतं होलिकापूज
नं शुभमिति च कैश्चिल्लिखितं रत्नाकरं॥ यत्तु पूर्वरात्रौ प्रदोषव्याप्त्यभावस्तत्रासत्ते(राम॰
पि वा भद्रारहितः कालो न प्राप्यते उत्तरदिने च प्रदोषे पूर्णिमाभावः तदा भद्रापुच्छे का ९४
र्या तथा च लल्लः पृथिव्यां यानि कार्याणि शुभानि त्वशुभानि च तानि सर्वाणि सिद्धि

तिविष्टिपुच्छेन संगच्छ इति। भद्रापुच्छं तु स्पोतिः शास्त्रे प्रसिद्धं मेषकर्कनरवतिंशी
कैपंच मेष्मोयथाक्रमं। विष्टिपुच्छं वतु थी तो गणापेनर्घटिकात्रयं। अस्मिन्नेव विष
यन्नरदिने पूर्णिमासाईप्यामत्रयमिताततोधिका ग्रापतिपद्युक्ते हिसहाए
र्णिमोन्नरप्रतिपुच्छिप्रदोषे होलिकाकार्या॥ ननुएवं घकविष्टिपुच्छे॥ साईप्याम
त्रपिपर्णाद्धितीपदिवसेप्रदोषे॥ प्रतिपद्ध मानानुत वृद्धा होलिका स्पृतेति भवि
ष्योक्तेः पात तंरदिने प्रदोषैकदेशोस्ति एवं रात्रौ चभद्रा रहिता नैवलभ्यते सा सुतरां
मुत्तरेवप्रदोषे वरात्रिभद्राया माग्रेनरदिन प्रदोष चंद्रग्रहणांत दात्तत्र स्नात्वा कार्यं
स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत भुक्तमन्नं विवर्जयेदिति वचनात्। फाल्गुनेमलमासश्चेच्छु
द्धमासि होलिका पौस्मग्रमासतिथौ वाग्मितिहिनं वर्जयेन्मलइति वचनात्॥ होलिका

स·मा·
९५

पूजामंत्रस्तु ॥ असृक्पाभयत्रस्तैः कृता त्वं होलि बालिशैः ॥ अतस्त्वां
पूजयिष्यामि भूते भूतिप्रदा भवेति दिक्कु ॥ ॥ इति फाल्गुणीयः ॥ ॥ अथामाव
स्या ॥ सा च सर्वैव व्रतोपवासादावनुमता ॥ प्रतिपद्यमावास्येति युग्मवाक्या
त् ॥ अमावास्यात्तीपावृता उपाप्याः परान्विता इति स्मृतेः ॥ भूतविद्धा न
मावास्या न या ग्राह्या मुनिपुंगवैरिति स्कांदे एवंविधायां विशेषमाह ॥ अस्यां सोमयो
गे कपिलधारातीर्थे श्राद्धमुक्तं काशीखण्डे ॥ अमासोमसमायोगे श्राद्धं पुष्य
त्रलभ्यते ॥ तीर्थे कपिलधारे स्मिन् गयायां पुष्करे गां किं ॥ दिव्यान्तरिक्षभौमा राम०
नि यानि तीर्थानि सर्वशः तान्यत्र निवसिष्यन्ति दर्शे सोमदिनान्विते ॥ भाद्रामा ९५
वास्यायां कुशग्रहणमाह हारीतः मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः

।अथ यातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनरिति ॥ कार्त्तिकामावास्यायां कृ
तमुक्तमादित्यपुराणे ॥ दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुराज्जनात् । प्रदोषसम
ये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ॥ दीपवृक्षास्तथा कार्याः शक्त्या देवगृहेषु च ॥ ब्राह्म
णान् भोजयित्वा तु संभोज्य च बुभुक्षितान् । अलंकृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभि
नेति ॥ तत्रामावास्यायां ज्योतिर्निबन्धे ॥ तुलासंस्थे सहस्रांशौ प्रदोषे भूतद
र्शयोः । उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितृणां मार्गदर्शनमिति । अत्र प्रदोषस्य कर्मका
लत्वात्केः पूर्वेद्युरेव तद्व्याप्तावेवान्यतरेद्युर्वोभयेद्युर्व्याप्तौ तथात्वेऽन्येद्युः ॥ भविष्ये
।कृतादपावेराश्रद्धिद्रस्मृत्या ततो परेद्युः समये दत्वादिना दीपदानादेरुक्तत्वा
द्दर्शश्राद्धोत्तरमेव तत्कर्त्तव्यमिति निर्णयामितचर्यां न दृष्टा नये पाः क्रमो विधीयते

अयं च योगः प्रायः क्षपमासे... [illegible]

समाः ९६ ।किंतु स्वं गमापाएव शापोप्यव हार्पत्वेन प्रामत्वादनूघते। उभयत्र दिनेत स्यास
भावे पूर्वैवा गोराकाले सत्वात्॥ अथाधोंदयः भारते॥ अमार्के च विधितिव्य
वितव्यं। नयच्चानयोः क्रमाविधीयते। किंतु स्वंगमापाएव प्रापोप्यव हार्पत्वेन
९६ प्रामत्वादनूघते। उभयत्र दिनेत स्यास्य भावे पूर्वैवा गोराकाले सत्वात्। अथा
[illegible] पातः श्रवणे पुष्ये माचे तु स्यमाधयोः। अर्धोदयः सविज्ञेयः कोटिसूर्यग्र
हैः समः। रविवयोगः मस्मोयं नतुरात्रौ कदाचन। स्कांदे॥ अर्धोदये तु संप्राप्ते
सर्वे गंगासमं जलं। शुद्धात्मानो द्विजाः सर्वे भवेयुर्ब्रह्मसंमिताः। पतिकिंचिदापत रामः ९६
तद्दानं मेरुसंनिभमिति। तत्रैवाचवः षष्टिपलिमुखं अमत्रेतत्रं कारयेत्॥ चत्वा
रिंशत्पलिवाथ पंचविंशतिमेव वा। निधाय पापसंतत्र पमनमष्टरत्नी। लिखेता

पद्मस्यकर्णिकायांतुकर्षमात्रंसुवर्णकं।तत्रभावेनरुद्रंवापिकारयेत्॥कृत्वातु
तंडुलैःशुद्धैःपद्ममष्टदलंशुभं॥अमत्रंस्थापयेत्तत्रब्रह्मविष्णुशिवात्मकं।तेषांप्री
तिकरार्थायश्वेतमाल्यैःसुशोभनैः वस्त्रादिभिरलंकृत्यब्राह्मणायनिवेदयेत्॥मं
त्रश्चात्रसुवर्णपापप्रशमनंचयस्मात्तेत्रयीमयं।ग्रावयोस्तारकंयस्मात्तन्महताशा
द्विजोत्तमेति।समुद्रमेखलांपृथ्वींसम्यग्दत्वातुयत्फलं॥तत्फलंलभतेमर्त्यः
कृत्वादानमिमंचैकमिति।अमत्रपात्रं।फाल्गुनामावास्यायांरुद्रादिपूजा॥लोकेफा
ल्गुनस्यकर्मे।अमावास्यायांपूजास्वरुद्रोग्निर्ब्रह्मणस्तथा।मोमोदनैःपोलिका
भिःएतस्याता मासबांधवइति॥शंखः।अमावास्यातुसोमेनसप्तमीभानुनातथा
।चतुर्थीभूमिपुत्रेणसोमपुत्रेणचाष्टमी।चतस्रस्तिथयस्त्वेताःसूर्यग्रहणसन्नि

स॰मा॰ त्रिभाः स्नानं दानं तथा श्राद्धं सर्वं तत्राक्षयं भवेदिति ॥ तत्रैव श्रवणार्कयोगे
९७ व्यतीपातः ॥ श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तके । अमा चेद्रविवारेण व्यतीपात
:स उच्यते ॥ तत्र जन्मि हुतं दत्तं सर्वं कोटिगुणं भवेदिति । नागदैवतमाश्लेषा मस्तके
मृगशीर्षं ॥ ॥ अथ श्राद्धामावास्यानिर्णयः ॥ छन्दोगपरिशिष्टे । पिण्डान्वाहार्यकं
श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते । वासरस्य तृतीयेंशे नातिसंध्यासमीपत इति । पिं
९७ डपितृयज्ञः तमनु श्राद्धं क्रियते क्रियतेतत्पिंडान्वाहार्यकं । पिंडपितृयज्ञानन्तरं
भावीति यावत् ॥ राजनि चन्द्रे तस्मिन् क्षीणे ॥ अमावास्यापामित्यर्थः । अत्र च यद्य राम॰
पि पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यंदिनो मनुष्याणां अपराह्णः पितॄणामिति श्रुत्या लोच ९७
नयात्रेधा विभक्तदिनांत्यभाग एव प्रतीयते । तथापि सायाह्न त्रिमुहूर्तेः सा

छाद्धंतत्रनक्तास्येताराराक्षसीनामसाप्रोक्तागर्हितासर्वकर्मसुतिपमे
नसापाङ्कसश्राद्धकालत्वेप्रतिषिद्धेघटिकादशघटिकाद्दशमुहूर्त्तेयोस्तत्काल
त्वेप्रतिषिद्धेयदेकादशघटिकाद्दशमुहूर्त्तयोस्तत्कालत्वंसिद्धंतावदस्तुदीपिका
यांहेमाद्रिसिद्धांतउक्तस्त्रिंशांशितदिनस्यातेऽपराह्णेरौहिणेतिसोऽपितत्रतत्तपेव
क्तर्थेविद्धाख्येपः माधवीयमपराह्णपदस्यचेवा। अष्टममुहूर्त्तोरव्येकुतपश्रा
रंभः नवमेरौहिणेसमाप्तिरितिहेमकोद्रिष्टविषयं। कुतपप्रथमेभागेएकोद्दि
ष्टमुपक्रमेत। आवर्त्तनसमीपेवातत्रैवनियतात्मवानितिव्यासोक्तेः। आरभ्य
कुतपेश्राद्धंकुर्यादारौहिणंबुधः विधिज्ञोविधिमास्थायरौहिणंतुनलंघयेदि
तिश्लोकगौतमोक्तेश्चारौहिणेत्वश्रमेत्रस्थतप्यसालकरः स्मृतः सावित्र्यश्चजे

स॰मा॰
९८

यंतस्य गांधर्वैः कुतपस्तथा । रौहिणश्च विरिंचश्च विजयो नैरृतस्तथा । महेन्द्रो व
रुणश्चैव भेद्यः पंचदश स्मृताः पंचमो नाटदेनाम मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तैनुपदाचरति भा
स्करः स कालः कुतपो नाम पितॄणां दत्तमक्षयमिति मुहूर्त्तत्रयात्मकत्वं कुत
पस्योक्तं । तकोद्दिष्टेतु मध्याह्नव्यापिदिना मुहूर्त्तत्रयात्मकमध्याह्नस्पे कोद्दि
ष्टकालतया विधानेष्टमनवममुहूर्त्तपोस्य तत्कालतया विनियोग एव विशिष्ट
स्य मस्यागगाकोन्हा पौर्गोणकालता परत्वमिति । पुत्तु मात्स्ये । अष्टमे भास्क
रो यस्मान्मंदो भवति सर्वदा ॥ तस्मादनंतफलदः स्तत्रारंभो विशिष्यते । ऊर्ध्व
मुहूर्त्तात्कुतपाद्यन्मुहूर्त्तचतुष्टयं मुहूर्त्तपंचकं ह्येतत्स्वधाभवनमिष्यत इति ॥ त
देकोद्दिष्टपार्वणकालकोडीकाराभित्रायं । पार्वणोत्तेकादशद्वादशमुहूर्त्ते

रा॰
९८

98

त्रयस्यात्तत्रवैषम्येणैकदेशव्याप्तौस्मृत्यंतरे। अपराह्णद्वयव्यापित्वमावास्या
यदाभवेत्। तदास्यात्महत्त्वाभ्यांनिर्णयःपितृकर्मणीति। अधिकाव्याप्तेसमर्थ्यै
ःसाम्येनैकदेशव्याप्तावुभयापराह्णव्याप्तौचखर्वदर्पादिनानिर्णयः तथाचशि
वराघवसंवादेपि। अमावास्यातुयाहिस्यादपराह्णद्वयेपिसा क्षयेपूर्वापरा
ह्णेसाम्येपिचपरास्मृतेति। स्मृत्यंतरे। तिथिक्षयेसिनीवालीतिथिवृद्धौकुहू
र्मता। साम्येचैवकुहूर्ज्ञेयावेदवेदांगवेदिभिरिति। पूर्वासिनीवाली उत्तराकुहूः
दृष्टचंद्रासिनीवालीनष्टचंद्राकुहूर्मतेति। व्यासोक्तेः दिनद्वयेकालास्पर्शेज्ञोवा
लिः। अपराह्णद्वयव्यापीयदिदर्शस्तिथिक्षये। आहिताग्नेःसिनीवालीनि
रग्नेःकुहूर्मतेति। आदिशब्दादन्ययोरपिग्रहणं। सिनीवालीद्विजैः

99

कार्पासमात्रिकैः पितृकर्मणि । स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूर्नैयात तथा चानग्निकैर्द्विजै
रिति रत्नैर्गारिवचनात् ॥ ॥इति विशेषतिथयो निर्णीताः॥ ॥अथेष्टिकालः
सा च पर्वप्रतिपत्संधौ कार्या । तदाह गोभिलः पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयो य
ष्टव्याः संधिमभितोपज्ञेतेति । उपवासोग्न्यन्वाधानं तत्रातिसूक्ष्मतरे संधौ यागा
नुष्ठानस्याशक्यत्वात् पूर्वदिने पर्वणि आरंभः उत्तरदिने च प्रतिपदि यागसमाप्तिः त
था च श्रुतिः पूर्वेद्युरग्नीन् गृह्णाति उत्तरमहर्यजतीति । पूर्वेद्युरिध्माबर्हिः करोतीति । प
ज्ञमेवारभमाणहोतोपवसतीति । तथा चापस्तिष्ठोपसमारोहे देवता वसंति य
एवं विद्वानग्निमुपस्तृणातीति । तत्र पर्वप्रतिपदोः संधौ गौणत्वेऽसंदेह एव नास्ति खलु
त्वेतु तयोर्निर्णयमाह गोभिलः आवर्त्तनेयत्वासंधिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत् । तदह

पोगाऽपोतपरतश्चैत्रमरेट्नीति। पर्वप्रतिपदोः संधिरवागावर्त्तनाघटि॥ तस्मिन्नह
निपूर्वेएवैकस्तडुपक्रमः। आवर्त्तन। परः संधिर्यदिस्मिन्नुपक्रमः परेद्युरि
ष्टिरिसेष पर्वद्वय विनिश्चय इति। आवर्त्तनं दिनमध्यं। अत्र पर्वपितेत्त्यापावती
प्रतिपदोर्वृद्धिःह्रासोवातद्दर्शमानेन पर्वणोप्युह्रासिवृद्धिवाकल्पयित्वा संधिर्निर्णी
यः तथाच कात्यायनः॥ परेह्निघटिकान्यूनास्तथैवाभ्यधिकास्तुयाः तदर्द्धकू
स्याएवंस्मिन्ह्रासवृद्धीप्रकल्पयेदिति॥ लौगाक्षिरपि। तिथेः परस्याघटिकास्तु
याः स्युर्न्यूनास्तथावाभ्यधिकास्तु तासाम्। अर्द्धं विपोऽस्य वततया पूर्वोस्मिन्ह्रासे वृ
द्धौ प्रथमदिनेतदिति॥ अत्र केचित॥ परिवत्तु इहशीदशशादशपर्वपवदश्यादङमि
तंप्रतिपत्तु एकोनविंशघटिकात्तदा प्रतिपद्द्वेदर्द्धदंडद्वयपर्वेतेप्रत्निपति। एवंच

स॰मा॰ तुर्दशी यदि पिच विंशतिदंडाः पर्वैकोनविंशदंडं प्रतिपच्चतुर्दशदंडास्तत्र प्रतिपद्भा
१०० साईसाईघटिकाद्वयं पर्वान्ते प्रविशति । तदयुक्तं ईदृशो विषये पर्वापेक्षया प्र
तिपदो ह्रासस्य वृद्धेर्वा ऽभावात् । प्रत्युत तद्वृद्धन्ते ह्रासहरणे ह्रास एवास्ति । ह्रासो ह्रा
हरणे च वृद्धिरिति । नहि घटिकान्तरेनाधिक्याभावे ह्रासवृद्धी भवतः किंतु चतुर्दश्य
नैयायत्वसः पर्वघटिकास्ततः आधिक्ये न्यूनत्वे वा प्रतिपद्ह्रासवृद्धी इति एवमा
100
लाखसंधिनिर्णयः पूर्वाप्रातिद्विहोने पंचधा विभक्तदिनचतुर्थभागरूपापराह्ण
व्यापिदिति । याप्रवेशोनवंऽदर्शनं तत्र चतुर्दश्यामन्वाधानं संधिदिने च यागः ।
तथा च वृद्धवशिष्ठः । आदिमे मतिभिते अस्तामसन्ना ह्रदृशा ताततयः त्रिमुहूर्तादि राम॰
तीपा चेत्प्रतिपद्यापराह्णिकी । अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् । का १००

स्तायनः पत्नीपेक्षिसोमस्येवारुणपां दिशिदृश्यतोतत्रव्याहृतिसमिद्धताद्दं
दघाहुतातये। एतानि वचनानि पराह्णेऽमाप्रतिपत्संधिपराणानिहेमाद्रिःतत्र
। तन्मते घेतद्वचनगतापराह्णपदस्य द्वेधाविभक्तदिनांशदलवाचित्वामत्रवसूर्या
स्तमात्रात्रिमुहूर्त्तोदितहिता यात्प्रवेशोतचेंद्रदर्शनेस्मतिरात्रिसंधावपितथापत्नेः
नवापराह्णसंधिशास्त्रेणैवकैमुतिकन्यायेनरात्रिसंधावपिपरदिनेपागसिद्धेस्त्र
पराह्णेथवारात्रौप्रतिपर्वसमाप्यते। उपोष्यतस्मिन्नहनिसोमस्तेयागइष्यतइ
तिरात्रिसंधिशास्त्रमनर्थकंस्यात्। अतश्चंद्रदर्शननिषेधबाधकतयैवरात्रि
संधशास्त्रंसार्थकमितिवाच्यं। अपराह्णशब्देन [redacted] पागहस्तास्त्वंस्तावर्तनो
त्तरभागाभिधानेरात्रिसंधौकैमुतिकन्यायेनतच्छास्त्राप्रवृत्तेः। अतोविनिगमना

स·मा· विरहादेतान्निवचनान्मा वर्त्तनेततः पूर्वमुत्तरंवामा प्रतिपत्तिर्धौ प्रवर्त्तते।नापर
१०२ राह्णसंधावेवेतिप्रुक्तं।एषएवानंतभाष्येदेवभाष्यशातपथश्रीखापनभाष्याणा
माशयः त्रिमुहूर्त्तेशास्त्रस्यतुपंचधाविभक्तदिनचतुर्थभागरूपापराह्णव्याप्ति
द्वितीयाविषयत्वंएवंचसोमदर्शनादितिदेतत्किः संगच्छतेनतुसाप त्रिमुहू
101 र्त्तमात्रसत्वात्।तत्रचेंदुदर्शनस्यव्यभिचारात्।यत्तुकेचिदिंदुदर्शनमेवप्रयागनिषेधे
प्रयोजकत्वेनत्रिमुहूर्त्तद्वितीयाप्रवेशइति।तन्न।त्रिमुहूर्त्ताइत्यादिपूर्वार्द्धस्यपालि
कानुवादकतापत्तेः एतच्चदिवासंधावेवप्रवर्त्तते।नरात्रिसंधौचन्द्रस्यमदिनेता राम·
वतः स्नपस्यासंभवात्।। एतदुक्तोपराह्णशब्दोपियौगिकः सन्नदिनद्वितीयभाग १२
परइतिचेत्।।नात्रापराह्णपदवैयर्थ्यापत्तेः यौगिकपारिभाषिकयोः परिभाषासा

र्थकाय परिभाषिकं ग्रहणमस्येव पुनः [illegible] तावन्मासादिनिर्णये तु द्वेधा विभक्तदि
न पूर्वार्धपरभागरूपयोः पूर्वाह्णापराह्णशब्दयोर्मध्याह्नशब्दस्य च यौगिकत्वमे
व। पूर्वोक्तगोभिलवाक्ये त्वावर्तनपदस्य सार्वाण्यवर्त्तनात्सरतषेतनद्योः पंदयोस्त्रस्व
रसात्। यत्वेतत्प्रकरणे आवर्तनात्पूर्वोस्त्वे ह्यपराह्णस्ततः परः मध्याह्नस्तत्कृतयोः
संधिर्य आवर्त्तनमुच्यत इति। न हि गोभिलोक्तमेव यौगिकमर्थमनुवदति। न तत्र पूर्वापरि
भाषा विधत्ते॥ येन त्रिमुहूर्तं वाक्यमपि द्वेधा विभक्तदिनापरभागरूपमपराह्णमुपजी
वेत्॥ अतो दिनमध्ये पूर्वाह्णकदाचित्संधौ परदिने पञ्चधा विभक्तदिनचतुर्थभागरूपस
कलापराह्णव्यापिन्ह्नितौ यासत्वे चतुर्दश्यपायन्वाधाने सेष्टिर्दिने वर्ज्याग इति। एष एव वि
षयः पाराम्रतमदनपारिजातयोराशयोल्लसते। इष्टिसमाप्तिश्च पतिपन्म्यम एव न प

स.मा. र्वमध्ये॥ प्रतिपद्यप्रविष्टायां पर्दिवेष्टिः समाप्यते। पुनः प्रणीयकृत्स्नेष्टिः कर्त्तव्या यागा
१०२ विज्ञमैरिति गार्ग्योक्तेः पौर्णमास्यास्सद्यस्कालतामाह कात्यायनः संधिश्चेत्संगवादू
र्ध्वं प्राक्पर्यावर्त्तनाद्रवेः सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिरिति। आपस्तं
बः पौर्णमास्यामन्वाधानपरिस्तरणोपवासाः सद्यो वा सद्यस्कालायां सर्वं क्रि
यत इति। भाष्यार्थसंग्रहेपि। अन्वाहितिस्त्वास्तरणोपवासः पूर्वं प्रकरेते खलु पौर्ण
मास्यां। आवर्त्तनात्प्रागपरिपर्वसंधिस्त्वेव यागः क्रियते समस्त इति। मण्डनः आ
धानानंतरा पौर्णमासी चेन्मलमासगा। तस्यामारंभणीयादीन्न कुर्वीत कदाचनेति
। सा च मलमासोत्तरं शुद्धकाले कार्या। तत्र कालातिक्रमनिमित्ताविच्छेष्टिरप्याहोष्टि राम० १०२
द्विनिमित्ताभावात्। कार्या तत आरंभ इति केचित्। तन्न पुरुषापराधकृतविहितकाला

तित्क्रमरूपविभ्रश्लेषिनि मित्ताभावात। एवं प्रकृतीष्टेः कालो निर्णीतः विकृतिकालो
विकृतौ। यदीष्टापदिपशुना यदि सोमेन यजेत सोमावास्यायां पौर्णमास्यां वेति। पौर्ण
मासीकालीनोपांशुयाजाग्नीषोमीयादिविकाराणां पौर्णमास्यामेवामावास्या
कालीनसान्नाय्यादिविकाराणां चामावास्यायामेवेति व्यवस्थापकाभावव्यव
स्थार्थमिदं वचनं। पौर्णमास्याममावास्यायामिति विधेयकालगतैकवचनस्य विवक्षि
तत्वेनैकस्यां पौर्णमास्यामेकस्याममावास्यायां सांगप्रयोगोपादानात्सर्वकालीन
त्वार्थं चेति निरस्तापितंत्ररत्ने। न चेष्टिपशुसोमानामनेकेषां समुद्देश्यत्वात्तन्निमित्ता
मावास्यापौर्णमास्योर्द्वयोर्विधेयत्वान्निमित्तश्रवाक्यभेदः स्यादिति वाच्यं। इष्टिप
शुसोमेष्वनुगतस्य योगत्वस्यैकस्योद्देश्यत्वावच्छेदकस्यामावास्यापौर्णमास्यनुगत

स॰मा॰ १०२ स्यचपर्वतस्यविधेयतावच्छेदकस्यैकस्यसद्भावात्तस्यपरिहर्तुमशक्यत्वात्॰प्रकृतिकृ
त्योरेककालसन्निपातेनिर्णयमाहकात्यायनः आवर्त्तेत्याग्रपरिपर्वसंधिःकृत्वानुतस्मि
न्प्रकृतिविकृत्याः तदैवयागः परतोपदिस्यात्तस्मिन्कृत्याः प्रकृतेः परेषुरिति॰ अत्रपउ
ष्ट्यत्वादिष्कत्वासांगोपाविकृतेः पर्वविधानादावर्त्तेनपर्वसंधावपर्वणोधिकरणत्व
कृतेः पर्वणोपस्थयः कालस्तत्कालव्यापिनीतिथिस्मृत्वेष्टप्रततिविकृतिपर्यायम्
पर्वसत्वेतदिनएवोभयोः कर्तव्यत्वेप्राप्तेक्रमः पूर्वोद्दिष्टविधीयते॰ प्रकृतेः पूर्ववत्वादपूर्व
मंतेस्यादितिवचनमप्येतत्परमेव॰ प्रयोगहृत्पापर्यतपर्वसत्वेप्येतद्वचः प्रवृत्तमणीका राम॰
रेणप्रकृतपर्वाधिकरणकत्ववाधः नचकृत्वात्तस्मिन्प्रकृतिविकृत्याइतिप्रकृतिप्रयो १०२
गसमाप्त्यनंतरमेवविकृतेः कर्तव्यतावगमेनप्रतिपदधिकरणकप्रकृत्येपिमपदा

र्थोन्नेरमेव विकृतिर्नततः प्राप्नोतीति वाच्यं अतः पर्वाधिकरणकत्वबाधापत्तेः किंच अंश
त्वप्रदार्थ्ययातिरिक्ताया एव प्रकृतेः पर्वाधिकरणकत्वेन विकृत्येककालत्वस्थितत्वात् तादृश्या एव
वा कांत्तितः क्रमविधिः संधिममितोपजेत तिवचनात्प्रकृतिसमाप्तेः प्रतिपदिकर्तव्यत्वे
नतन्मध्ये विकृतिप्रसंगोऽपि नाकिंचिद्धाधकेऽनकर्मणीकमारंभइत्यत्र तु न प्रकृतिमूलं किं
तु प्रयोगप्राशुभावश्च भंगप्रसंगः स चात्र प्रतिपत्पत्तीत्वपाविकृतसनुष्ठानेऽप्यावश्यकः ॥
अन्यस्यतेत्रैवितनत इत्याः   णकोत्तहृतलिंगादर्शनमपेक्षमाख्येये। अन्यथा दर्शस्य
पौर्णमासस्य वा प्रयोगस्य मध्ये ग्निहोत्रानुष्ठानेनस्यात्। न स्याद्वा नततः पर्वद्वयसाध्य
तन्त्रप्रयोगमध्ये काम्यादीनामप्येषामपि कर्मणां। अतस्तादृशापर्वसत्वएव क्रमवि
धिः तदभावेऽप्यावर्त्तनप्राप्तिधावपिकर्वदिनएव विकृतिः संघितेतु प्रकृतिमात्रं। तं
त्रमंथोप्यनेतस्यरएव। उत्तराद्धेतनकोपि विरोध इति दिक्॥ पश्चोकालनिर्णयमाहयो

म॰मा॰ विंसार्गवेकात्सायनः अर्धरूक्तो भवति निपतः पर्वसंधिः परस्तात्कृतात स्मिन्नह
१०४ नितु पशुं स घ एव स्रहेव॥ आरम्भाथ प्रकृतिरथवेत्सर्व संधिः पुरस्तात्कृतात स्मि
न्प्रकृति मथतु स्मात्पशुः स घ एव। आग्रयणाकालानाहायस्तब। वर्षासु श्यामके
104 र्यजेत शरदिव्रीहिभिर्वसंते यवैरिति। वार्त्तिककारोपि यजेत्सर्वं यणामासार्द्धं द
र्शात्तवेत्सयेति॰ नवेमा आग्रयणेष्टिः दीपिकायां रुद्रौ ष्या॰ः परमुक्तमाग्रयण
के पाकपौर्णमासावत इति॰ः सपूर्णे रुद्रोविशेषमाह लोगाक्षिः पत्नांतकर्मनिर्व
र्से वैश्वदेवं वसामिकः पिंडपज्ञं ततः कुर्यात्ततो न्वाहार्यकं बुध इति। पत्न्यांत मन्वाधा रामं॰
ने॰ अन्वाहार्यकं दर्शश्राद्धमिति दिक्॥ इती ष्टिकालनिर्णय अथ पिंडपितृय १०४
ज्ञं तत्र श्रुतिः॥ अमावास्यायामपराह्णे पिंडपितृयज्ञेन चरंतीति। अत्र यः परमो विप्र

न्निकर्षः सूर्याचंद्रमसोः सा पौर्णमासी यः परमः सन्निकर्षः सामावास्येति गोभि
लोक्तेरेतावास्यापदस्य घृष्टिः सूर्याचंद्रमसोः परमसन्निकर्षवत्पतन्लुणे शक्तेस्तथा
पितृकर्मानुष्ठानाशक्तेस्तद्वदहोरात्रं लक्षयति। अत एव यदहः सूर्याचंद्रमसौ न पश्य
न्ति तदहः पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति सूत्रे पदैवैष न पुरस्ताद्ददृशे न पश्चाद्दृश्यपितृ
भ्यो निर्वपतीति च श्रुतिः संगच्छते अतो मावास्याति दूर पराह्णव्याप्यभावे व्याप्त
त्तरणावच्छिन्नाहोरात्र एव पितृयज्ञः पूर्वदिनापराह्णव्यापित्वस्य नादरणीयत्वात् यथा
नाथस्तंवसूत्रवृत्तिभाष्यकाराः। पौत्तिकेतु। अमावास्याशब्दस्य प्रयोगस्थानविवि
नेति विशेषसार्वजनीनव्यवहारः तत्र चैकदेशवर्तिनोपि परमसन्निकर्षस्यासीभवत्सेव्य तिष्ये
वहतिनिमित्तो। वत्किपरत्वं च त्रक्रस्य वैश्वदेवपरत्ववत् विश्वेषां देवानाम्। पय

स्मा. चितिषिविशेषेलक्षणात्तथापि निरूढत्वात्तैव पुत्काना होरात्रै आधुनिका। चंद्र
१०५ दर्शनं तु अमापुत्कापराह्णवत्म होरात्रे व्यविशिष्टं। इदंग होरात्र पूर्व भाष्युव
:कालीनं तु वं ऽदर्शनं पूर्वाहोरात्रवर्तितान्नविरुद्धं। अथपुरस्तात्सदसार्थेमा
पतदेव विरुद्धं। तेषा परस्तात्सदसार्थं कायुसंक्षुत्तरा होरात्रगतमपितत्रया
स्यात्। अतोपराह्णपुत्कैवामायाख्यानं तु सर्वेराय्य इति। अपराह्णस्तत्रपंच
धाविभक्तस्य दिनोपांत्यो भाग इति त्रिकरोक्तएषा दिनद्वये पराह्णस्पर्शाभावेतु
पूर्वदिन एवानत्र स्मृत्यायाद्दितवंऽह्नुपसौत्तर दिनेचतुरा ह्स्पाष्ठं उक्तंदः मता
तो। पथ्याहहारीतः चतुर्दश्यपष्ठमे भागे ह्यमावा भवति च ऽमा। अमावास्या ष्टम स्मा०
भागे पुनः किलभवेदणुरिति। पूर्वाह्णे वै देवानाम मध्यंदिनो मनुष्याणामप १०५

105

राह्णः पितॄणामितस्य पितृयज्ञप्रकरणे पाठात्त्रेधाविभक्तदिनोन्त्यभागः
स्त्वपुत्रकः। हारीतवचस्त्वपवासपरं तं प्रकृतमपराह्णे यदहरेवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्
ददृशे तदहरुपवसेदिति श्रुतेः। यायजूकास्तु वह्निभाष्याद्युक्तं संधिमदहरा
त्रे याय्यः पंचधाविभागं चानुरुध्यावंरैति। तत्र कातीयानां तावत्पितृयज्ञो द
र्शयागांगं तत्सर्वं दिन एव च तत्कार्यं न तु नियमेनामापुत्रक एवापराह्णे पूर्वे
द्युः पितृभ्यो यज्ञनिक्रोणपात्रमहर्दैवामन्नतीति श्रुतेः। अमावास्याया
मपराह्णे इत्यमावास्यापदस्य कर्मपरत्वाद्वा पितृयज्ञोगं नवेति तु वादान्तरमि
ति। तैत्तिरीयादीनां तु निर्विगानं संधिमत्येवाहोरात्रेनुष्ठानमिति। अत्र स्वल्पाः
यनानां सर्वाधानिनां तावद्दक्षिणाग्निकपितृयज्ञोत्तरं पृथगेव पार्वणं

स॰प्र॰ ।पक्षांतं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः। पिंडयज्ञं ततः कुर्यात्ततोन्वाहार्यकं
१०६ बुध इति वा स्मार्तः। पक्षांतमन्वाधानं। अन्वाहार्यकं पार्वणश्राद्धं तत्र वानिरग्नि
कवद्विप्रपा-णौ होमः तथा च परिशिष्टे पूर्वामावास्या तत्र भवं पार्वणं तदा
106 हिताग्निः पिंडपितृयज्ञं कृत्वा करोत्यनाहिताग्निस्तु कृतदितरेणाप्रतिक्रमेति
।आहिताग्निः पार्वणे च पिंडपितृयज्ञकल्पाभावादप्यनुज्ञापापाणौ वा
वेति। ब्राह्मणानां पाणौ हुतो म इति च। आहिताग्निः सर्वाधानी। अना
हिताग्निस्त्वर्द्धाधानी। केवलस्मार्ताग्निमानेति सांप्रदायिकाः। अनयोस्तु
पौत्तिककालनिर्णयप्रसंगे सर्वं ग श्राद्धपितृयज्ञयोस्तंत्र विशेषरूपो रा॰म॰
व्रतिषंग एव। काले तस्य सौकरणं वस्मानां नो भाष्यद्वित्रिसंप्रदायपठ १०६

संपूर्णोपर्वणिव्याप्तिषंग एव। कालैकादेवा खंडपर्वीणातु पर्वदिने पितृय
ज्ञोपचरुश्रपणादिसकलेतिकर्तव्यताकंश्राद्धं। परदिनेतु पितृपज्ञः कालभे
देनतत्रमा पापद्वन्ते: एतेनपर्वदिन एवव्याप्तिषंग [redacted] इत्यपास्तं। का
लभेदादेवचपिंडपज्ञंततः कुपत्रितोन्वाहार्यकंबु धइतिक्रमानुरोधिन एव
गत्वनुष्ठानमप्यपास्तं। एकदिनोपेक्षेवद्यपेक्रमविधिराकांक्षितनियमविधि।
ध्रिसंभवेभिन्नदिनोपेक्षनाकोहिताप्वर्वविधानापोगात। एवंचपद्यपि पूर्व
दिनेपार्षिकादिषुचरुश्रपणादिकासर्वापितृपज्ञेतिकर्तव्यतापातनोभा
तितथापिपद्यदन्नमुपयुक्तंतत्रस्थालीपाकेनसहपिंडार्थमुद्धृतमितिस
त्रपाख्यार्थस्यनात्राएवंस्थालीपाकस्योपघातेसर्वश्राद्धेषुप्रसंगादनिषे।

स·मा· चैतत्। तेनानुवादएवायं यत्र स्थालीपाकी विहितस्तत्र तेन भुक्तशेषेण च पिंडनि
१०७ परणीय त्रेतु स्थालीपाकविधिर्नास्ति तत्र भुक्तशेषेणैव केवलेन निपरणं भवति
। आचार्येणाश्वैश्वानावुक्तानि श्रावनष्टकां च पर्वेषु मासि मासस्य पार्वणं। का
ममामभ्युदये च सप्तमे कोद्दिष्टमघाष्टमा। तत्र पर्वेषु चतुर्षु स्थालीपाकाद
न्वमुद्धत्या सौ कारणं। अग्निसमीपस्थालीपाकेन भुक्तशेषेण च पिंडनिपरणं
। पिंडपितृयज्ञकल्पस्य तेषु विद्यमानत्वात्। तद्वसाधितमेव पाकात्। उत्तरेषु च
तुर्षु भोजनार्थस्तत्र मुद्धृतस्य तात्कृत्वा पाणिहोमः ब्राह्मणासमीपे भुक्तशे
षमात्रेणपिंडनिपरणं। तेषु स्थालीपाकपिंडाभावात् पिंडपितृयज्ञकल्पप्राप् रां·म·
त्यभावाच्च। तत्रायं छेदस्तदभ्युद्धरणं सकृदाच्छिन्नाच्च स्तरणं तेस्वांत्रिहद १०७

केतेत्यादि पत्नीप्राशनान्तं च भवति। अग्निं प्रत्येयादिति तु न भवति। अश्मवापि
प्रणायनादि सर्वं तु भवति। तिष्ठन्तीं प्रथमामालोचनेत्युल्लेखाक्षरणादिकं च भवति न
च रूढ्यपरणादिका। उक्तं वेदमुक्तमिति कृत्वा तु च रूढ्यपरणादि प्राशो मानाभा
वात्। अथ यौजुहोतिप्रथोक्तं पुरस्तादिति सूत्रमतिदेशार्थमिति चेन्न। उद्
त घृताक्तमन्नमनुज्ञाप्य पत्नयो करिष्यके रखैकरणाणीति वा प्रत्यमनुज्ञाकि
पतोक्तुरुष्व कुर्विति सत्रान्तरमथेत्यादि सूत्रमुक्तं। अतो प्रथोक्तमित्याघुद्धरणा
न्नरकालीनानेवमेहरणाव धानादीनतिदिशति न प्राक्कालीनान पिष्ठ प्रणादीनां
यत्तु पघदन्नमुपभुक्तं तत्र तत्स्थालीपाकेन सह पिंडार्थमुद्धरेति सूत्रं। तत्रापि
स्थालीपाकस्योद्धरणा एव कर्मत्वेनान्नस्य हि सन पिंडार्थत्वे पि। उद्धरणेनु न

स.भा. स्वप्रतिपादकत्वमेव। करणांतरूपश्रुतकसजातीयमेवात्रं। अतो न पिंडदानमुपित्र
१०८ रूप्यपणप्रयोजकं। वस्तुतस्तु। सर्वश्राद्धेष्वतिप्रणापनादिपितृयज्ञेतिकर्तव्यता
नुप्राप्नोत्येव। आन्वाष्टक्यं च पूर्वेद्युरित्याघुत्वा चतुर्थ्यां येषु सायणानां वन्हौ हो
108 मो विधीयत इत्याचार्येण पितृयज्ञातिदेशप्रसज्यमानानामेः अग्न्यंतरे परिसंख्या
नात्। पित्र्यग्नावासन्नहस्तेस्या इतरेषु चतुर्ष्वपीति त्वनुवादकं। विधाने वाक्यभेदात्
। अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेदिति मानवेन पाणिप्राप्तेस्तु। अभावस्तु
परिग्रहनाशदेशांतरेष्विव परिसंख्यापामप्यविशिष्टः। अष्टकां तु गृह्योक्तोपा रामः
धिक एवमुत्तराद्यौर्ध्वं चतुःष्टयमपि। पाणावपरिसंख्याते पाणेन विशेषात्। अत्र देवा १०८
वपंतीत्येवैवशब्देन पंच पंचनखा भक्ष्या इत्यत्रेव प्रपंचपदेनात्रापि चतुःपदेन

ष्कृतैव परिसंख्यानात्। न च परिसंख्यापकानुवादकयोर्वैपरीत्यम्। अग्रभाव
निमित्तकस्य पारणेः सायंकर्तृकत्वान्न चक्रादिवत् तुल्यप्राप्तेः सायान्नामित्यस्यानुवा
दत्वायोगात्। अन्यैः परिसंख्यापावतत्साधीचरुश्रपणादिरूपं निरस्तमेव॥ ॥इति
श्रीमीमांसकशंकरभट्टात्मजनीलकंठकृते भगवद्भास्करे समयमयूखे एकादश्या
दिकालनिर्णयः॥ ॥अथ ग्रहणनिर्णयः॥ वृद्धगार्ग्यः। पूर्णिमाप्रतियत्संधौ राहुः।
संपूर्णमंडलं। ग्रसते चेत्समर्कचंद्रयोः प्रतिपदंतरे वृद्धवसिष्ठः। गवां कोटिप्रदानेन सम्य
ग्दत्तेन च यत्फलं गंगास्नानेन तत्फलं स्याद्राहुग्रस्ते निशाकरे। दिवाकरे पुनस्तत्र दशकासं
ख्यमुदाहृतमिति। भारते। गंगास्नानं तु कुर्वीत ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। महानदीषु वामा
सु स्नानं कुर्याद्यथाविधि। गंगाया अलाभे अन्यासु स्नानादि कुर्यादित्यर्थः। महानद्यो

स॰मा॰ वाख्ये॰ गोदावरीभीमरथीतुंगभद्रा च वेणिका॰ तापीपयोष्णीविंध्यस्य दक्षिणे तु
१०७ प्रकीर्तिताः भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती॥ विशोका च वितस्ता च विपाशा पाप
राहूपिंडपित्तपज्ञेनचरंतीति। अत्रपः परमो विप्रकृकर्षः सर्पाचिंडमसोः सापौर्ण
मास्यापः परमः सन्निकर्षस्तावतिंध्यस्यान्तरतः स्मृताः महानघसंभवेराखः। वा
याकूपतडागेषु गिरिप्रस्रवणेषु वा। नद्यां नदे देवखाते सरसी षू धृतांबुनि। उत्सोदके
नचास्नापादुहराश्चंद्रसूर्ययोः मार्कंडेयेन॥ शीतमुत्सोदकात्पुण्यं मया रक्तं परो
दकात्। भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकं। ततोपि सारसं पुण्यं पुंततनः। पु राम॰
ण्यं नदीजले। तीर्थतोयं ततः पुण्यं महानद्यंबु पावनं। ततस्ततोपि गंगांबु पुण्यं पु १०७
ण्यं ततः पुण्यं नदीजले। तीर्थतोयं ततः पुण्यं महानद्यंबु पावनं। ततस्ततोपि गंगां
109

वुपुराणं पुराणस्ततोंबुधेः व्यासोपि सर्वगंगास मं तोयं सर्वं व्यास समाहिताः स
र्वं भिन्नि समं घनं यहरो वडस पर्पयोः ३ स्नोदकमातुरविषयां आदित्य किरणैः पूत
पुनः पूतं च वह्निना ।। श्रुतो व्याधाहरः स्नायाद्रलषु स्नवारिणीति व्यायोक्तेः मा
स भेदेन नघ नां पुराण त्वं देवापुराणा । कार्तिके यहरां ध्वे घं गं गाय मुन संगमे ।मा
र्गेत्वियहरणी प्रोक्तैरविका यो महामुने । पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे सन्निहिता शुभा
।। फाल्गुने वरुणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती । वैशाखे तु महापुण्या चंद्रभागा स
रिद्वरा ।। ज्येष्ठे कौशिकी पुण्या आषाढे तापिका नदी । श्रावणे सिंधुनामा तु त
था भाद्रे तु चंद्रिका ।। आश्विने सरयूः श्रेष्ठा तथा पुण्या तु नर्मदेति । तत्रैव गोदा
वरी महापुण्या चंद्रभागा समन्विता । सर्पं च राहुणा यस्तं तत मा भगे महामुने । नर्म

समा० दानोपस्पर्शे कृतकृत्या भवंति ते। ह्येष च विशेषोपि॥ गंगा कनखली पुण्या प्र
११० यागः पुष्करं तथा कुरुक्षेत्रं महापुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे॥ अत्र श्राद्धमुक्तं महाभा
रते। सर्वस्वेनापि कर्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने। अकुर्वाणस्तु नास्तिक्यात्पंके गौ
रिव सीदति॥ पंक इत्याघकरणे होबुद्धसर्थः तदामेन कार्यं॥ आपद्यनग्नौ तीर्थे
च चंद्रसूर्यग्रहे तथा॥ आमश्राद्धं द्विजः कुर्याच्छूद्रः कुर्यात्सदैव हि इति शातात
पोक्तेः॥ अत्र रात्रावपि स्नानाद्याह देवलः। यथा स्नानं च दानं च सर्पस्य ग्रहणे दि
वा॥ सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते। अत्राशौचिनोपि स्नानाद्याह राम०
वृद्धवसिष्ठः। सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने। तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न ११०
दृश्यते॥ वारविशेषे फलातिशयमाह व्यासः॥ रविग्रहः सूर्यवारे सोमे सो
110

मयहस्तथा ॥ चूडामणिरिति ख्यातस्तत्रानंतफलं भवेत् ॥ वारेष्वेतेषु यत्पु
ण्यं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः तत्पुण्यं कोटिगुणितं ग्रासे चूडामणौ स्मृतमिति ॥ प
द्विशन्मते ॥ सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने । स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं
विवर्जयेत ॥ पक्वमन्नं त्यजेत् ॥ ग्रहणे न रमेपि न भुंजीते तसथः इयं वस्तुतः कोकिः
स्यार्थानाम कर्मणां गाथा ॥ तदुक्तं । व्याघ्रपादेन स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोर
मन्त्र सूतकं इति । शिवरहस्ये सूर्येन्दुग्रहणे यावत्तावत्कुर्वीत जपादिकं ॥ न स्वपे
न्न च भुंजीत स्नात्वा भुंजीत मुक्तयोरिति ॥ फलविशेषः पित्र्यपुराणे ॥ उपमर्द
ले लगुणी ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः पुण्यं कोटिगुणं मध्ये मुक्तिकाले त्वनंतकमिति ॥ दा
नमुक्तं महाभारते । अयने विषुवे चैव ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः पात्रभूताय विप्राय भ

स·मा· भिंद धात्मद त्तिणां॥ यद्यपि पूर्वं सर्वे श्यास समाहि ज्ञाज्यकं तथापि तद्धा
२२२ त्तणां स्कायं थं। दानस्यावश्यकर्तव्यार्थं च। न तु पात्रस्यागमनं न यस्मै कस्मै चिद्दान
प्रतिपादनार्थं। पात्रलक्षणं दानमपूर्वं वक्ष्यते॥ अनुकल्पमाह वैश्यापन
ः श्रोत्रियो ऽश्रोत्रियो वापि पात्रं वा पात्रमेव वा॥ विप्रबुवो पिवा विप्रो ग्रहणे दा
नमर्हतीति। भारते॥ भूमिर्गावः सुवर्णं वा धान्यं वा यच्च दीयते॥ तत्सर्वं ग्रह
णे देयं आत्मनः श्रेय इच्छता॥ पुण्यकालमाह जाबालिः॥ संक्रान्तौ पुण्यकाल
स्तु षोडशाभयतः कलाः। चंद्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरं इति॥ अत्र केचि रामः
त्राहुर्दर्शने स्नापा दानं च कुर्यादित्यादि॥ भिर्वा कोर्दर्शने स्नानं विधीयते दर्श २२२
नं च वा चाक्षुषं। तच्च स्वकीयमेव न निमित्तं। परकीयदर्शन स्य ग्रहं प्रति निमित्तत्वाभा

वात्। एवंचापमर्थः सिध्यते। सर्पग्रहणोदये स्नानादिकर्त्तव्यमिति न मे धावते ऽस्मा
द्धः तद्युक्तं। एवं दृष्टिवशात् स्नानादि न स्यात्। तथा नैते तो धृतमारितं नास्त्येयं तं कृत
वृना। नोपरक्तेन वा विच्छिन्नमध्येन भस्मागतमिति वा केवलं स्नातकानां ग्रहणादर्शनेऽध
ति षिद्धते वा स्नानादि न स्यात्। यद्विपरीते त्विष्टापत्तिः किं पतेन तथा सति। सूर्यग्रह
पत्तरात्रौ दिवा चंद्रग्रहस्तथा। तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं च न क्वचिदिति निषेधोऽनु
पपन्नः स्यात्। रात्रौ सूर्यग्रहणस्य दिवा चंद्रग्रहणस्य ज्ञातस्यादर्शनाभावेन स्ना
नादेरप्राप्तत्वात्। किंचापरिदृष्टग्रहणे स्नानादेर्निमित्तं तथा सम्फदृश्यस्य ग्रहण
स्य विशेषणादर्शनं न विवक्षितं स्यात्॥ पश्यैमयं हविराहुर्न्याहैदिरा चैव हवि
षत्रमपतौ। अतः केवलं ग्रहणमेव निमित्तमिति वक्तव्यं। तत्त्वज्ञातमेव निमित्तं।

सर्वनिमित्तानां ज्ञातानामेतन्नैमित्तिकप्रयोजकत्वमिति विज्ञाने स्वरादिभिस्त
त्रत्वानिरूपितत्वात् ॥ तज्ज्ञाने शास्त्रोपमेव । न लौकिकं । न चैवं द्वीपांतरे ज्ञातं द्वी
पांतरेपि प्रयोजकं स्यादिति वाच्यं ॥ द्वीपांतरे ज्ञातस्य द्वीपांतरे रात्रिदिनज्ञात
त्वेनाप्रयोजकत्वात् । क्वचिद्देशे दृष्टे देशांतरे च मेघच्छन्नत्वं भवमेव प्रयोजकं
न च राहुदर्शनं उत नेन चाक्षुषमेव दर्शनं ग्राह्यमिति वाच्यं । अ रोहिणीपुत्रा
निष्पर्वे दृश्यते पर्वान्मावि शास्त्रदृष्ट्येपि दृशिप्रयोगदर्शनात् । तेन प्रैतत्त न
एव स्नानमिति केषांचित् प्रलापः शास्त्रपापविरुद्धरूपेण गायः यस्तास्ततविषये
मनुः । चंद्रसूर्यग्रहेनाद्यादद्यात्स्नात्वा विमुक्तयोः अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नानं
परेहनि । भृगुरपि । यस्मावेघास्तमानं तु रंगे दृष्ट्वाप्सुतोपादि ॥ तत्रापरे कहृत्ये

1112

स्नात्वाभ्यवहरेन्नर इति। वेधमाह व्यासः नाद्यात्सूर्यग्रहात्पूर्वं अह्नि सायं शशि
ग्रहात्। ग्रहकाले च नाश्नीयात्स्नात्वाश्नीयाद्विमुक्तयोः मुक्ते शशिनि भुंजीत यदि न
स्यान्महानिशा। विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः ग्रहणं तु भवेदिन्दोः प्रथमादधियामतः भु
ञ्जीतावर्तनात्पूर्वं पश्चिमे प्रथमादधः।। रवेः स्वावर्त्तनादूर्ध्वमर्वागेव निशीथतः।। च
तुर्थप्रहरे चेत्स्यात्चतुर्थप्रहरादधः रात्रौ प्रथमयामोत्थं ग्रहणं चेन्मध्याह्नात्पूर्वं
भुंजीत। रात्रौ प्रथमयामे चेद्रात्रिप्रथमयामात्पूर्वं भुंजीत। दिनतृतीयप्रहरे चेद्दिवा ग्रहस्त
दा पूर्वं दिनस्यार्द्धरात्रात्प्राक् भुंजीत। एवं च चतुर्थप्रहरे चेद्दिवा ग्रहणं तदा रात्रेश्चतुर्थप्र
हरादधो भुंजीत।। इदं च न रात्रिभोजनपरं किंतु सूर्यग्रहे पूर्वं यामचतुष्टयं मात्रं। चन्द्रग्रहे
यामत्रयं मितमेवं परिमितिमाधवः। तथा वृद्धगौतमः।। सूर्यग्रहे तु नाश्नीयात्पूर्वं याम

स्मा॰ ११२ चतुष्वपीचंद्रग्रहेतुयामांस्त्रीबालवृद्धातुरैर्विना॥ पाल्नादिविषुयेमनस्से॥ आप
राह्णेनमध्याह्नेमध्याह्नेनतुसंगवे। भुंजीतसंगवेचेत्स्यान्नपूर्वंभुक्तिमाचरेत्॥
शशिग्रहेयाममत्रयापवादमाहहृद्वसिष्ठः॥ ग्रस्तोदयेविधोःपूर्वंनाहर्भोजनमा
चरेदिति॥ वेधांतरंहेमाद्रौ॥ त्रपादश्पादितोवर्ज्जेदिनानांनवकंक्षपां। मंगलेषु
चसर्वेषुग्रहरोचंद्रसूर्ययोरिति॥ अमत्रापि। द्वादशपादिसत्रौपांतोवेधइंदुग्रहे
त्रयपतोदिनचपी। अहर्रवउग्रहतयोरितिवचनात्॥ अत्रकाम्योपवासमाहदक्ष
ः॥ अयनेविषुवेचैवग्रहणेचंद्रसूर्ययोः अहोरात्रोषितःस्नातासर्वपापैःप्रमु रामं०
च्यतइति। पूर्ववन्नलहुस्पातनभवति। संक्रांत्यामुपवासंचकृष्णैकादशिवासरेरवि ११३
द्रसूर्यग्रहेचैवनकुर्यात्पुत्रवान्गृहीति॥ अत्रहेमाद्रिः पराशशिनोग्रस्तोदयः

113

सूर्यस्य यस्त्वास्तो वा तस्य पुत्रवद्गृहिणा उपवासो न कर्त्तव्यः सा पाक्षे यद्दशां चे
त्स्माद् पराह्णेन भोजनेन अपराह्णेन मध्याह्ने मध्याह्नेन तु संगवे इति मार्कण्डेयवचनात्से
तमरत्वादित्याह॥ माधवस्तु तस्यापि भोजनमित्याह॥ युक्तं चैतत्। तत्र युक्तोप
वासस्य निषेधोपमुपहतं इति वाक्यशेषेण विहितकाम्योपवासस्यैव निषेधा
नुषंगप्राप्तस्य। नानुषंगेण कृतोपाख्योपतो नित्यमुपोषणमिति वाक्यात्। ननु तत्र प्र
युक्तत्वेन तदुद्देशेन विहितत्वं किं तु तद्धेतुकत्वमात्रात् तद्धेतुकत्वेनानुषंगप्राप्तस्यापु
पवासस्यास्तीति चेत्॥ उच्यते॥ इह वचने रूपोपवासस्य प्रतिषेधो नानुषंगप्राप्तस्य॥
तत्रैवोपवासशब्दस्य प्रयुक्तत्वात्॥ अन्यथोपवासव्रतं चरेत् इत्यादिषु व्रतशब्दस्यापव
र्यासात् फलासिद्धावपि केवलोपवासविधिषु सिकलासिद्धेः भोजनरूप निषेधो उप

ग्रा
११४
114

वासथाबद्धस्त्कलाह्नरीकः गौणमुख्ययोर्मुख्यस्यैव यस्मगौचित्सात्तायस्याभो
ज्ञने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनेन। चंडसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुद्ध्यति॥ तस्मि
न्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यतीति। तस्मिन्न दिने पूर्वोक्तप्रतिपादितपामात्म
कवेष मध्य इति॥ इतियहलनिर्णयः॥ अथ संक्रांतिर्निर्णीयते॥ नागरखंडे॥
रवेः संक्रमणं राशौ संक्रांतिरिति कथ्यते॥ वसिष्ठः। अयने द्वे विषुवे द्वे चतस्र
ः षडशीतयः। चतस्रो विष्णुपद्यश्च संक्रांत्यो द्वादश स्मृताः मकरकर्कटसंक्रांती
द्वे तूदग्दक्षिणायने विषुवती तुलामेषौ तयोर्मध्ये ततोपरां॥ कन्यायां मिथुने मी ग्रा॰
ने धनुष्यपि रवेर्गतिः षडशीतिमुखाः प्रोक्ताः षडशीतिगुणाः फलैः वृषवृश्चिक ११४
कुंभेषु सिंहे चैव यदा रविः एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलमिति॥ वारहे

विशेषतः पुनरासांसमधातमुक्तं देवीपुराणे॥ मंदा मंदाकिनी ध्वांक्षी घोरा चैव महो
दरी। राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रांतिः समधा रूपा। सूर्ये घोरा विधौ ध्वांक्षी भौमवारे महो
दरी बुधे मंदाकिनी नाम मंदा सुरगुरोर्हिता। मिश्रिता शुक्रवारे स्याद्राक्षसी तु शनैश्चरे
॥ तथा॥ मंदा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मंदाकिनी तथा॥ क्षिप्रे ध्वांक्षी विजानीयादुग्रे घोरा प्र
कीर्तिता॥ चरे महोदरी ज्ञेया क्रूरे तीक्ष्णे राक्षसी। मिश्रिता चैव निर्दिष्टा मिश्रितेष्व
सक्रमइति। ध्रुवाणि रोहिण्युत्तरात्रयं चा। मृदूनि रेवती चित्रानुराधामृगाः क्षिप्राणप
श्विनी हस्त पुष्याः उग्राणि पूर्वात्रयं भरणी मघा च। चराणि धनिष्ठा पुनर्वसु श्रवणा स्वा
ती शततारकाः क्रूराणि ज्येष्ठार्द्रा श्लेषामूलानि। मिश्रितानि विशाखा कृत्तिकाः॥ श्री
सुखपुराणपतमः कालस्तत्रैवोक्तः त्रिचतुः पंचसप्ताष्टनवद्वादशएव च॥ क्रमेणाघटि

स·मी· काद्येतास्तस्तुरपि पारमार्थिकं मिति। वसिष्ठः संक्रांतिसमयः सूक्ष्मोऽदुर्ज्ञेयः पिशि
२२५ तैस्तरौः तद्योगाच्चाप्यधश्चोर्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रिता इति॥ अधस्त्रिंश हूर्ध्वं च त्रिंश
दितिकेचित॥ वस्तातस्ता। अधस्त्रिंशहूर्ध्वं च त्रिंशदितिकेचित॥ वस्तातस्ता। अधः पंच
दश्योर्ध्वं च पंचदशेति सर्वं त्रिंशदितिज्ञेयं। तथा च देवीपुराणे। अतीतानागतौ भोगौ ना
ड्यः पंचदश स्मृता इति॥ संक्रांतौ विहितप्रतिषिद्धस्नानाध्ययनादेः पालनं भोगः॥
जाबालः संक्रांतौ पुण्यकालास्तु षोडशोक्तलोक्तिः पुण्यातिशयोक्त्यर्थान्न पुनर्निय
पूतः कला इति॥ कलानाड्यः एषां च वासिष्ठादिवाक्यानां अविशेषात्सर्वसंक्रांतिपर राम०
त्वे॥ अत्र चाल्पकालोक्तिः पुण्यातिशयोक्त्यर्थान्न पुनर्नियमार्था॥ अत एव शातात २२५
यः पायाः सन्निहितानामस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृता इति॥ वसिष्ठः मध्येत विषुवे य

र्वेष्वाग्विस्मोदत्तिरणापने। षडशीतिमुखेतीते अतीतेचोत्तरायणोऽइति॥ अत्र च शब्दा
दुत्तरायणेनागतेपिपुराणमितिहेमाद्रिः तत्र प्रमाणेविमृश्येप। ब्रह्मवैवर्ते॥ त्रिंशत्क
र्करकेनाघ्रोमकरेतुदशाधिकाइति॥ स्कांदे॥ तुलीरेविंशद्वाघामकरेत्रिंशदुत्तमा
इति॥ कुलीरः कर्कटः वसिष्ठः त्रिंशत्ककोरकेनाघ्योमकरेविंशतिः स्मृताइति। गौतम
ः। अर्वाक्कुषोडशनाभ्रस्तुपरतः षोडशैवतु। ताएवदत्तिणोपर्वोअतीतेचोत्तरायणाइति
। अत्रापिन्यूनाधिकघटिकानाएवोक्तैवयवस्थाविज्ञेया। वसिष्ठः चन्द्रमानेतुलामेष
नाभ्यस्तम्भपतोदशति॥ बौधायनोपि॥ पुणिविष्णुतिप्रोक्तंदशपूर्वादशापराइति। व
सिष्ठः षडशीत्यांव्यतीतायांषष्टिरुक्तास्तुनाडिकाइति॥ षडशीत्याख्यानांचतसृणा
संक्रातीनाएकैकस्याः पंचदशदशोभेवषष्टिनाड्यः पुण्याइतिहेमाद्रि [redacted]

सं॰मा॰ ःतथा चस्कांदे। षडशीतिमुखेतीतेनाप्यः पंचदश स्मृता इति। तत्रैव। युगांतेषु
११६ तुषड्डिप्रषडशीतिमुखेतथेति। तथा चस्कांदे। षडशीतिमुखेतीतेनाप्यः पंचदश
स्मृतास्त्रिषडित्यर्थः वसिष्ठः पुण्यकालो विष्णुपद्याः प्राक्पश्चादपि षोडशेति
। ब्राह्मकैवर्त्ते। विषुवे षण्मुहूर्त्तं स्यात् षडशीतिमुखे त्रयं। तथा विष्णुपदे [illegible]
निकचयोविडरिति। एवमुक्तमनूनाधिकपत्ताः पुण्यापुण्यतरपुण्यतमत्वेन व्य
वस्थाप्याः या याः संनिहितानाम स्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृता इति। पूर्वोत्तरदूतथा
तातयवाक्यात्। गोभिलः रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिवा कुर्यात्तु तत्क्रियां॥ पूर्वं स्मातस् राम॰
रतोवापि प्रतामत्रे स्वतत्फले॥ अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरिक्रिया॥ ऊ ११६
र्द्ध संक्रमणे चोर्द्धमुदयात्प्रहरद्वयं॥ पूर्णो चेदर्द्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः प्राहुर्दिन

116

द्वयं पुण्यमुक्तं मकरकर्कटयोरिति ॥ मध्यान्हश्चात्रैनि ॥ तथोदयपश्चात्पूर्वोत्तरदिनयोः
संनिधानलाभात् ॥ दिनद्वयमर्द्धमेवज्ञेयं ॥ रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदानयो
रिति वासिष्ठेन सामान्यतो रात्रिसंक्रमे दिनार्द्धं पुण्यत्वस्येवोक्तत्वात् ॥ गार्ग्यः कालेनूने
र्द्धरात्रे तु परा संक्रमणं भवेत् ॥ तदहः पुण्यमिच्छन्ति गार्ग्यगालवगौतमाः ॥ देवीपुराणे ॥
संपूर्णेऽर्द्धरात्रे तु उदये स्तमयेपि वा ॥ मानार्द्धं भास्करे पुण्यं अपूर्णे शर्वरीदले ॥ संपू
र्णेऽर्द्धरात्रे निशीथ इत्यर्थः ॥ अपूर्णे शर्वरीदले सायंप्रातः संध्यान्तरपूर्वभागपा
रित्यर्थः ॥ योगेन लक्षणया वा भास्करो दिवसः निशीथे सायंप्रातः संध्ययोस्तदुत्तर
पूर्वभागयोश्च संक्रमणे दिनार्द्धं पुण्यमित्यर्थः ॥ कस्य दिनस्यार्द्धमित्यपेक्षायां उ
क्तं तत्रैव ॥ अर्द्धरात्रे त्वसंपूर्णे दिवा पुण्यमनागतं ॥ संपूर्णे उभयोर्देयमतिरेके परेऽह

स॰मा॰ नि॥ अत्रासंपूर्णार्द्धरात्रशब्देन सायंसंध्यानिशीथपूर्वभागश्च गृह्यते॥ तत्र संक्र
११७ मणे नागतमतीतमित्यर्थः तद्दिवामानार्द्धपुण्यपितव्योत्तरं संनिधानात्॥ संपूर्णार्द्धरा
त्रे निशीथ इत्यर्थः तत्र संक्रमणे तूभयोः पूर्वोत्तरदिनयोरुत्तरपूर्वमानार्द्धपुण्यत्वम
117 तिरेके अर्द्धरात्रात्परतः प्रातःसंध्यायां वा संक्रमणे परेह्न्याद्यमानार्द्धपुण्यमित्यर्थः
संपूर्णोभयोरित्यत्र व्यवस्थाप्युक्तात्रैव॥ आद्ये पुण्यं विजानीयाद्यद्यभिन्ना तिथि
र्भवेत्॥ अर्द्धरात्रेऽतीते तु विज्ञेयमपरेह्नीति॥ पूर्वदिनोत्तरार्द्धवर्त्तितिथ्यार्द्धरात्रि
संक्रमणकालीनातिथिर्यद्यभिन्ना स्यात्तदा तद्दिनमित्यर्थसिद्धः॥ अतीते त्वर्द्धरात्रे [illegible] राम॰
र्वदिनतिथ्यभेदेपि परेह्न्येवेति॥ पद्मात्तर्द्धरात्रतिथिर्दिनद्वयार्द्धयोरपि स्यात्तदा पूर्व ११७
भोगिषु पूर्वदिनोत्तरार्द्धमुत्तरभोगिनीषूत्तरदिनाद्यार्द्धमुभयभोगिनीषु द्विको

को विकल्पः एवमयनातिरिक्तसर्वरात्रिसंक्रमणे दिनार्द्धपुण्यत्वे स्थिते विषुव
योर्धनुर्मीनान्तपुष्कमासु वैध्या पूर्वोत्तरगतं रात्रौ भानोः संक्रमणं भवेत्॥ पूर्वा
ह्णे पंच नाड्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः। अपराह्णे च पंचैव ख्याता स्मार्तैर्न कर्मणि
तिपर्याप्तं तत्पुण्यमिति शपदर्शनार्थं। केचित्त्वास्य च संक्रमं पुण्यं दिनार्द्धस्नानघ
नयोः॥ रात्रौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्ययने दिनमिति। वैशेषिकपञ्चपाठ्यवचना
त्सामान्यविषये दिनार्द्धवचनं विषुवद्विषयमित्याहुः। विषुवति संक्रमे रात्रौ सति दि
नार्द्धमयने तु दिनमिवार्थः वस्तुतस्तु। यद्यत्र विषुवति दिनार्द्धपुण्यत्वविधि
ःस्यात्तद्यस्यान्तथा॥ न त्वेवं॥ किं तु विषुवति सामान्यवाक्यप्राप्तमर्थमनूद्यायन
ने दिनार्द्धापवादेन संपूर्णदिनस्य पुण्यत्वं विधीयते। पञ्चायपादस्त्वपेणसर्वसं

स॰मा॰ ११८ क्रांतिषुसामान्यतोऽनार्द्धपु॥यत्तंविधाणांत्यपादेनविषुवत्ययनयोःसंपूर्णो
दिनपुण्यतिविधीयतइति॥भानोरयनेरात्रौजातेसतिदिनेदिनमध्येदिनार्द्धपुण्य
मित्यपराह्णेचेतिनत्वासन्नसंक्रममिति॥अतएवभविष्योत्तरे।मिथुनात्कर्कसंक्रांति
र्यदिस्यान्मिथुनात्कर्कसंक्रमतेरविः प्रदोषेवार्द्धरात्रेवास्नानंदानंपरेहनीति।बौ
धायनोपि।अस्तंगतेसवितरिमकरीयातिभास्करः प्रदोषेवार्द्धरात्रेवास्नानंदा
नंपरेहनि।अर्द्धरात्रेतदूर्ध्वंवासंक्रांतौदक्षिणायने।पूर्वमेवदिनंग्राह्यंयावन्नोद
पतेरविरिति॥अहेतुमुचे॥आदिनेरात्रावेवपुण्यमितितदर्थः।तच्चनागरतैलंगा रामः
दिपरं।तेषांतथाचारात्।अतएवमाधवः कर्कटमकररात्रौअथावारादनुष्ठि ११८
तिरिति।माधवस्तुदिनइतिदिवेतिवापाठमभिप्रेत्यविषुवतिरात्रौजातेदिनार्द्धपु

ण्यमयनेतुरात्रौसंक्रमणेसतिदिवादिनार्द्धंपुण्यंकर्कटेपूर्वार्द्धंमकरेतूत्तरार्द्धमिति
व्याख्या। ननुबौधायनोक्तेः अस्तंगतेउदयेनेनप्रदोषार्द्धरात्रयोर्लघितत्वात्तत्कृत्यग्रहणम
नर्थकमितिचेन्न अस्तंगतइत्येवोक्तेः दिनांतरस्यपुण्यतोक्तिः प्रत्यासन्नेरपरात्रेविषयपु
ण्यत्वस्यात्तद्वारणायप्रदोषार्द्धरात्रग्रहणस्यसार्थक्यात्॥ धनुर्मीनावतिक्रम्यकन्याव
मिथुनंयदा। पूर्वापरविभागेनरात्रौसंक्रमतेरविः। दिनांतेपंचनाड्यस्तुतदापुण्यतमाः
स्मृताः। उदयेचतथापंचदैवेपित्र्येचकर्मणि॥ इति॥ रात्रौधनुरतिक्रम्यपूर्वभागेसंक्रमेउद
येपंचनाड्यः तथारात्रौमिथुनमतिक्रम्यपरभागेसंक्रमेदिनांतेपंचनाड्यइतिमाधवम
तोबौधायनवाक्येनपुण्यप्राप्तौपुण्यतमत्वबोधकं। तेनमकरेस्पष्टास्तादूर्ध्वंयघकर
विज्ञातेउत्तरदिनपूर्वार्द्धंपुण्यं। आद्याःषट्पंचघटिकाःपुण्यतमाः॥ कर्केचोदयात्स

११९ र्वपराकस्तविज्ञाते पूर्वदिन एवोत्तरार्द्धं पुण्यं ॥ अंत्याः पंचघटिकाः पुण्यतमा इति
बौधायनवाक्यकृतनिर्णयानुरोधेन स्कांदं मैत्रावाक्यं च व्याख्यातं चरणाः बौधायनेनापि
नयोर्विप्रकृष्टदिनपुण्यत्वात्तावपि स्कांदेन संनिकृष्टदिनेपि पुण्यता बोध्यते । तेनो
भयदिनेपि समुच्चिते पुण्यकालेन न कोपि विशेषः तेन स्कांदमस्यवारसिक्षेत्र च व्याख्या
युक्तेति मम प्रतिभाति ॥ इति संक्रांतिनिर्णयः ॥ ॥ अथ संक्रांतिकृत्यं ॥ शातातप
ः रविसंक्रमणे प्राप्ते न स्नायाद्यस्तु मानवः सप्तजन्मनि रोगी स्यान्निर्धनश्चैव जायते
संक्रांतौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दातृभिः तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनी रा०मा०
ति ॥ वसिष्ठः । अयनेषु च यद्दत्तं षडशीतिमुखेषु च ॥ चंद्रसूर्योपरागे च दत्तं भवति ११९
चाक्षयं ॥ अयने कोटिपुण्यं च लक्षं विष्णुपदी फलं ॥ षडशीतिसहस्रं तु षडशीत्यां

स्म. तैर्बुधैः शतमिंदुग्रहे दानं सहस्रं तु दिनक्षये। विषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते त्वनंतकं
कंम॥ इति वसिष्ठः॥ अयने विषुवे चैव त्रिरात्रोपोषितः पुमान्॥ स्नात्वा योर्चयते भानुं सर्वका
मफलं लभेत॥ ब्रह्मपुराणे॥ शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः महाजयाख्या सा
वै सप्तमी भास्करप्रिया॥ स्नानं दानं तपो होमः पितृदेवादिपूजनं॥ सर्वं कोटिगुणं प्रोक्तं
नयेनं नमहोजसापस्तस्मां मानवो भक्त्या घृतेन स्नापयेद्रविं॥ सोश्वमेधफलं प्राप्य
ततः सूर्यपुरं व्रजेत्॥ पयसा स्नापयेद्यस्तु भास्करं भक्तिमान्नरः विमुक्तः सर्वपापेभ्यो
याति सूर्यसलोकतां॥ मयैषा कथिता पुण्या संक्रमणे भानोर्मेषदानं महाफलं॥ वृ
षसंक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैव च॥ वस्त्रान्नपानं सप्तमी त्रिपुरांतक। पास्तुपोष्य नरो
भक्त्या अचलां मंगलान् लभेत। संक्रांतिविशेषेण देयविशेषमाह विश्वामित्रः मेषे

स०मा० यानानिमिथुनेविहितानितु।घृतधेनुप्रदानंतुकर्कटेपरिशस्यते।ससुवर्णपात्रदा
१२० नंसिंहेचविहितंसदा।कन्याप्रवेशेवस्त्राणांसुरभीणांतथैवच।तुलाप्रवेशेधान्यानांबीजा
नामेवचोत्तमं॥कीटप्रवेशेवस्त्राणांवेश्मनांदानमेवच।कीटोवृश्चिकः धनुःप्रवेशे
वस्त्राणांयानानांचमहाफलं।मृगप्रवेशेदारूणांदानमग्नेस्तथैवच।कुम्भप्रवेशेदानंतु
गवामंबुतृणस्यच।मीनप्रवेशेह्यम्लानमाल्यानामपिचोत्तमं॥दानान्येतानिम
याद्विजेंद्रःप्रोक्तानिकालेतुनरःप्रदत्वा॥प्राप्नोतिकामंमनसस्त्वभीष्टंतस्मात्रशी
सतिहिकालदानसारं।धेनुंतिलमयींराजन्दद्याद्यश्चोत्तरायणे॥सर्वान्कामानवा राम०
प्नोतिविंदतेपरमंसुखं।विष्णुधर्मोत्तरे।उत्तरेत्वयनेविप्रावस्त्रदानंमहाफलं।तिलपू १२०
र्णमनड्वाहंदत्वारोगैःप्रमुच्यते।कालिकापुराणे।कनकंकुलिशंनीलंपद्मरागंच

120

मौक्तिकी॥ एतानि पंचरत्नानि तासे दैस्य मईनि॥ रत्नानां चाप्यभावे तु कर्षं कर्षा
र्द्धमेव च॥ सुवर्णं योजयेत्ताभ्यां तस्मिन्ने चोत्तरापणे॥ विधिमुत्तं तथाभ्युक्षगव्येनाज्य
नमूर्तिना॥ प्रत्नालमर्दयित्वाभ्यामदधाद्धूतकंबलीं। दत्वा चोपसकेशेभ्य पो ब्राह्मणा
न्नतिभिः संभोज्य दत्त्वा पित्वा तत्कल्पयेदनिवारितं॥ कुलिशैहारकैः दत्त्वा पित्वा दक्षि
णां पार्श्व पुत्र कल्पयेद्भोजनमिति शेषः उपोष्य सर्वमेवैतत्कुर्यात्पौर्णमासी पुरस्सरः पंच
गव्यं तिलैर्युक्तं पीत्वा वैयावृत्यात्पापं॥ तिलैः स्नानं प्रकुर्वीत ततैरेवोद्वर्तनं बुधः देवतानां
पितॄणां च उभाभ्यां तर्पणं तथा॥ धारयेत्पारणां कुर्यात्॥ तिलस्नानपारणं पार्वणं चक्रमो
क्षिवन्तितः उभाभ्यामिति ताद्दर्श्यं च तथा॥ होमं तेभ्य प्रकुर्वीत सर्वं दैवोत्तरापणे

स·मा· तान्वै देवाः पपितृभ्यो हात्वेकेन समं दृदेतां पक्षादेवं चक्रुरोतमेवी चित्तं शंभौ निवेश्यपः इत्न
१२१ रापरणमासापरं नः कस्मात्स शोच्यते॥ ॥इति संक्रांतिकृत्यं॥ ॥अथ पक्षः। स च द्वि
विधः। शुक्लः कृष्णश्च। चंद्रकलाभिवृद्ध्युपलक्षितः शुक्लः। तत्क्षयोपलक्षितः कृष्णः। स च दै
वे शुक्लः पित्र्ये कृष्णस्तत एव माधवः। दैवे मुख्यः शुक्लपक्षः कृष्णः पित्र्ये विशिष्यत इति
श्रुतिः। तौ पूर्वपक्षस्त्वापरपक्षस्त्वा भवेतां। एवं पक्षद्वा अवमसंतं। अपरः पक्षं म
वसुरा इति॥ ॥इति पक्षनिर्णयः॥ ॥अथ मासः। स च मस्यते परिमीयते चन्द्र
डिक्कपादिने तिथ्युदन्वेन मासशब्देन रूढ्या अभिधेयः। स च चतुर्धा। चांद्रः सावनः सौरश्च राम·
ति। तत्र के माधवीये ब्रह्मसिद्धान्ते॥ चांद्रः शुक्लादिदर्शांतः सावनस्त्रिंशता दिनैः॥ एक १२१
राशौ रविर्यावत्कालं मासः स भास्कर इति। नाक्षत्रमपि मासं केचिदिच्छन्ति। माधवी

पेमदनरत्नेव॥ एषांव्यवस्थामाहज्योतिर्गर्गः सौरमासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः
स्मृतः आब्दिके पितृकार्ये च चांद्रो मासः प्रशस्यते। तत्र ब्राह्मणस्य चांद्र एव मुख्यः। तत्
दुक्तं ब्रह्मसिद्धांते। अमावास्यापरिच्छिन्नो मासः स्याद्ब्राह्मणस्य तु॥ संक्रांतिपौर्णमासी
भ्यां तथैव नृपवैश्ययोः पितामहोपि॥ दैवकर्मणि पित्र्ये च मासः चांद्रमसः स्मृत इति
पतिधर्मप्रकरणोक्तं। अतएव भिक्षुकाः वपनं ये इति वचनात् पौर्णिमायां वपनं कुर्वंति तस्माद्द
र्शांतत्वपौर्णिमांतत्वयोः समो विकल्पो दृश्यते। अनुष्ठाने तु यत्तत्र वचनविशेषाच्छिष्टाचार
ाच्च व्यवस्था इत्युक्तेति माधवः दर्शांतानां पौर्णिमांतानां च मासविशेषाणां चैत्रादिसंज्ञाः
न तत्र यद्युक्ताः सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायामित्यनुशासनात्॥ तेन यस्मिन्मासे पौ
र्णमासी चित्रायुक्ता स चैत्रः एवं वैशाखादयोपि॥ ॥इति मासनिर्णयः॥ ॥अथ

चैत्रकृती ॥ भविष्योत्तरे ॥ चैत्रे चित्रात्रयं नक्ताशी न घांस्नात्वा ददाति पः । अजाः पंचप
यस्विनो दरिद्रकुटुंबिने ॥ न स्नापते पुनरसौ जीवलोके कदाचन । तत्रैव । चैत्रे मासे तु सं
प्राप्ते पंचरूपी च नक्तभोजने ॥ पिष्टिं पयसा युक्तं भुंजानः शालिसंभवं ॥ पूजयेत्सार्व
गौ शक्त्या हत्वा वै चैत्रनस्य च । गंधपुष्पोपहारैश्च विशार्द्धं भुजसंमितां । देवीं ज्वाला
मुखीं नाम्ना कुंकुमागुरुचंदनैः धूपं सागरुकर्पूरं भगवत्से निवेदयेत् वामनपुराणे
॥ चैत्रे मासि विचित्राणि शयनान्यासनानि च । विष्णोः प्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्म
णेष्वपि । मातेस्म वर्जे पितामहधौपत्स्क दधि त्वार घृतं तथा । दद्याद्वस्त्राणि सूक्ष्माणि
रसवस्त्रयुतानि च । सेवनाद्विप्रमिथुने गौरीमप्रीयतामिति ॥ इति चैत्रकृत्यं ॥ अथ वै
शाखकृती ॥ विष्णुस्मृतौ ॥ तुलामकरमेषेषु प्रातः स्नायी भवेन्नरः ॥ हविष्यं ब्रह्म

वर्षं च महापातकनाशनमिति। पद्मपुराणे। वैशाखे विधिना स्नानं देवनद्यादिके
बहिः। हविष्यं ब्रह्मचर्यं च भूशय्या नियमस्थितिः॥ व्रतं दानं दमो देवि मधुसूदनपूजनं
॥ अपि जन्मसहस्रोत्थं पापं दहति दारुणमिति। तथा। मधुमासस्य शुक्लायामेका
दश्यामुपोषितः। पंचदश्यां च भो वीर मेषसंक्रमणे तु वा॥ वैशाखस्नाननियमं ब्राह्म
णानामनुज्ञया॥ मधुसूदनमभ्यर्च्य कुर्यात्संकल्पपूर्वकं॥ मंत्रस्तु। वैशाखे सकल
मासं मेषसंक्रमणे रवेः। प्रातः सनियमः स्नास्ये प्रीयतां मधुसूदनः। मधुहंतुः प्रसा
देन ब्राह्मणानामनुग्रहात्। निर्विघ्नमस्तु मे पुण्यं वैशाखस्नानमन्वहं॥ माधवे
मेषगे भानौ मुरारे मधुसूदन। प्रातःस्नानेन मे नाथ फलदो भव पापहन्निति॥ इ
त्युक्त्वार्घ्यं विधिवत्स्नायात्॥ एवं स्नानाशक्तौ तत्रैव। त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वैशाख्यां

स०मा चारिनुत्तये॥ अपि सम्यग्विधानेन नारी वा पुरुषोऽपि वा॥ प्रातः स्नातः स नियमः
१२३ सर्वपापैः प्रमुच्यत इति॥ तथा। कंदपरुषतो गात्वा स्नात्वा पिप्पलतर्पणं। कृत्वा गो
विंदमभ्यर्चनं उगीतिमवाप्नुयात्। पिप्पलतर्पणं पिप्पलमूलसेचनं॥ अर्चनेपि
विशेषस्तत्रैव। माधवं सकलं मासं तुलस्यां योर्चयेन्नरः त्रिसंध्यं मधुहंतारं नास्ति
तस्य पुनर्भव इति। भारते। निस्तरेदेकभक्तेन वैशाखे यो जितेंद्रियः प्रातःस्नायी न
रः स्त्री वा ज्ञातितो नाश्रेष्ठतां व्रजेत्। वामनपुराणे। वैशाखकृष्णपक्षे चरां च जंपिना
च गोप्रदः स्नात्वा विष्णुपदे केलं स्थिता राजा भवेदिह। मत्सिंह प्रसादे पद्मपुराणे राम०
॥ तीर्थे वानुदिनं स्नानं तिलैश्च पितृतर्पणं। दानं धर्मघटादीनां मधुसूदनपूज १२३
नं। माधवे माधवे मासि कुर्वीत मधुसूदनतुष्टिदं॥ अपरार्के वामनपुराणे॥

गंधाद्यमाल्यानि तथा वैशाखे सुरभीणि वा देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये
उद्यापनं च तत्रैवोक्तं ॥ मासमेकं बहिः स्नात्वा नद्यादौ विमले जले। एकादश्यां वा द्वादश्यां
पौर्णमास्यामथापि वा। उपोष्य नियतो भूत्वा कुर्यादुद्यापनं बुधः मंडपं कारयेद्दिव्यं कल
शं तत्र विन्यसेत्। निष्केण वा तदर्धेन तदर्धेनाथ वा पुनः शक्त्या वा कारयेद्देवं सौवर्णं ल
क्ष्मणान्वितं। लक्ष्मीयुतं जगन्नाथं पूजयेदासने बुधः भूषणैर्वस्त्रदानैः पुष्पधूपैर्नैवे
द्यसंचयैः एवं संपूज्य विधिवद्रात्रौ जागरणं चरेत्। प्रभाते तु कृतमैत्रो ग्रहवेद्यां यथा
नुपूजयेत्। होमं कुर्यात्प्रयत्नेन पायसेन विचक्षणः तिलाज्येन यवैर्वापि सर्वैर्वापि सश
क्तितः। अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा। प्रातर्विष्णुरनेनैव इदं विष्णुरनेन वा। व्र
तसंपूर्तिसिद्ध्यर्थं धेनुमेकां पयस्विनीं ॥ पादुकोपानहौ छत्रं गुरवे व्यजनं तथा ॥ श

स॰मा॰ प्यांसोपस्कोदद्याद्दी।पिकांदर्पणांतथा।ब्राह्मणानभोजयेत्त्रिंशत्तेभ्योदद्याद्दक्षि
१२५ णां॥कलशानजलपूर्णांश्चतेभ्योदद्याद्घवास्तथा॥एवंकृतेमाधवस्योद्यापनवि
धौशुभे॥फलमाप्नोतिसकलंविष्णुसायुज्यमाप्नुयात्।वैशाखस्नानतोपितत्रैवस्ना
नादिसमाप्यमितिहेमाद्रिमदनौ॥तथाचकाठकगृह्ये।आरब्धंमलमासात्प्रागपक्का
प्यमसमाप्ति॥संप्राप्तेमलमासेपितत्समाप्यमसंशयमिति॥ ॥इतिवैशाखोद्या
पनविधिः॥ ॥अथज्येष्ठकृत्यंभविष्योत्तरेपिष्टेनपंकजैःकृता॥ज्येष्ठमासिसवेद्वैः
।पुष्पैःसंपूज्यगंधाद्यैर्नानावस्त्रविभूषितैः।वर्षकोटियुगंसाग्रंस्वर्गलोकेमहीप राम॰
ते।पंकजैर्ब्रह्मा॥वामनपुराणे।गदकुंभांबुधेनुश्चनालवृंतंचचंदनं।त्रिविक्रमस्यप्री १२५
त्यर्थंदातव्यंज्येष्ठमासिच॥ ॥इतिज्येष्ठकृत्यं॥ ॥अथाषाढकृत्यं॥ ॥वामनपु

125

रागे॥ उपानद्युगलं छत्रं लवणामलकानि च॥ आषाढे मानसप्राप्ते सौदातव्यानीहभ
क्तितः भारत। आषाढमेकभक्तेन स्थित्वामासमतंद्रितः। बहुधान्यो बहुधनो बहुपुत्र
श्च जायते॥ ॥इत्याषाढकृत्यं॥ ॥अथ चातुर्मास्यव्रतानि॥ अथ भविष्योत्तरे श्रीवान
रीवामदग्न्यो धर्मार्थसुहृद्व्रतः गृह्णीयान्नियमानेतानदंतधावनपूर्वकं। तेषां फलानि
वक्ष्यामि तत्कर्तॄणां पृथक्पृथक्॥ मधुरस्वरो भवेद्राजा पुरुषो गुडवर्जनात्। तैलस्य व
र्जनाद्राजन् सुदरांगः प्रजायते। कटुतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशमवाप्नुयात्। तथा। योगा
भ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात्। कटुकाम्लतिक्तमधुरक्षारकषायरसंच। यो
[redacted] वर्जयेत्स वैरूप्यदौर्गंधी नाप्नुयात्क्वचित्॥ तांबुलवर्जनाद्भो
गी रक्तकंठश्च जायते। घृतत्यागाच्चैलावण्यमपि सर्वं स्निग्धात्तनुर्भवेत्। फलत्यागाच्च मति

मानवं ऽपुत्र भ्रुज्ञापतो। शाकपत्राशनाद्योगी अपक्वा घोमलो भवेत्। पादाभ्यंग
पतिता गाच्छिरोभ्यंगी विवर्जनात्। दांतिमानदीमकरणायत्तोऽद्व्यपतिर्भवेत्। इंध
तिष्ठिल माप्नोति स्थालीपाकस्य वर्जनात्। लभते संततिं दीर्घां तैलपक्व विवर्जना
त्। भूमौ प्रस्तरशायी च वीरो मुनिवरो भवेत्। सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य व
र्जनात्। तथा। एकांतरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते। मौनव्रती भवे घस्कृतस्याज्ञा
स्खलिता भवेत्॥ भूमौ भुंक्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत्। नमो नारायणाये
ति जपन्यज्ञफलं भवेत्॥ पादाभिवंदनाद्विप्रो दीर्घमेहोदानजं फलं। विष्णुपादाजसंस्प
र्शाद्धिन पापात्प्रमुच्यते। शालोदकाभिषेकाद्वै गंगास्नानं दिने दिने। विष्णुदेवकुले
कुर्यादुपलेपनमार्जने॥ कल्पस्थायी भवेद्राजा स नरो नात्र संशयः। प्रदक्षिणा

शतंपक्षंकरोतिक्षितिपाठकः । हंसयुक्तविमानेनसर्वंविष्णुपुरंव्रजेत् । गीतवाद्य
करोविष्णोर्गंधर्वलोकमवाप्नुयात् । नित्यंशास्त्रसमाख्यानाल्लोकान्सर्वान्प्रबोधयेत् ॥
व्यासस्तुष्यतितस्याशुविष्णुलोकेसगच्छति ॥ कृत्वाप्रेक्षणकंविष्णोर्लोकमप्सरसा
लभेत् ॥ तीर्थाम्बुस्नपनाद्विष्णोर्निर्मलंदेहमाप्नुयात् पंचगव्याशनात्पार्थनीराजनफ
लेलभेत् । अर्पितंरितेकनक्षं । शिलोञ्छकेनतुमुनानुःप्रयागस्नानमाप्नुयात् ॥ प
र्णेषुपीनरोभुक्त्वानक्तंनेत्रफलंलभेत् ॥ यामद्वयंजलस्थोगात्ररोगैर्विमुच्यते । गुड
वर्जीनरोद्राघान्नकृतंताम्रभाजनम् । सहिरण्यंपंचरत्नंस्थलवर्णस्याप्यपविधिः ॥ ब्रह्मवै
वर्ते ॥ एकभक्तंनरःकृत्वानित्यस्नायीदृढव्रतः । पौर्णमासान्वासुदेवंसनाभक
भाक् । पक्षसुपक्षेहृषीकेशेनक्तमाचरतेव्रतं ॥ वस्त्रयुग्मंनरोदत्वाशिवलोकेमहीय

स॰मा॰ ते। श्रपपवर्त्तेतं कृत्वा भोजनेव्रतमाचरेत्॥ कार्त्तिके खर्व्वरीशं मानं वस्त्रं दत्वाश्वमेधभमूात्र
१२६ न्तं दत्वा चतिशय ब्रह्मलोकमवाप्नुयात्। एकान्तरोपवासेन विष्णुपूजनतत्परः गां दत्वा वा
सुदेवस्य लोके संपूज्यते नरः। पक्षमुपमेहूषा केशोत्तितिशापी भवन्नरः शय्यां सोपस्करां
126 दत्वा इन्द्रलोके महीपते। वार्षिकांश्चतुरो मासान् मघं मांसं च परित्यजेत्। स्वर्णं हि हरिमु
द्दिश्य समभ्येत्य दर्शितं द्विजः। त्रपये कृतुथादेन आषाढां तिचतुष्टयं। विष्णुपूजनकृन्म
नः सम्भवेत्रिकेतनः। व्रतान्ते कृतं तन्त्रेण। समासो भोज्येत् द्विजान् भक्त्या दद्याद्वस्ति॥
॥तथा॥ समाप्ते गोपुगं दद्यात् दत्वा विप्राय भोजनं। तथा। समासो गां वृषं दद्यात् स्वर्णका राम॰
चनसंयुतं। तथा। व्रतान्ते च यादद्यात् हेममेकं च परस्विने। तथा। समासे वस्त्रयुग्मं च १२६
व स्विं दद्यात् द्विजातयः इति। तथा। व्रतान्ते विप्रमिथुनं पूज्या धेनुसमन्वितां दद्यान् हिरण्य

पानदघात्सोश्वमेधफलंलभेदिति॥ एतेषांचपञ्चागंगोशान्निता यवरुद्धा॥ चातु
र्मास्येनिषिद्धान्युक्तानिमेतिद्ध्ये। सुमेपस्मिन्निवर्तंतक्रियाः सर्वाः। शुभोदयाः।
विवाहव्रतबंधादिकृजसंस्कारदीन्तणी॥ पुत्रागेहप्रवेशाश्चप्रतिष्ठादेवभूभृता
॥पुण्यानियानिकर्माणिनश्युः सुमेजगत्पतौ॥ वीहोयामपूर्वदेववीहारी॥ पुण्यानि
कर्माणिज्योतिष्ठोमादीनि॥ ॥इतिचातुर्मास्यविधिः॥ अथनदीनांरजोदोषः॥
तत्रतावन्नद्योद्विविधाः महसोत्पास्थ्वे। तथाचब्रह्मपुराणे। गोदावरीभीमरथी
तुंगभद्राचवेणिका॥ तापीपयोष्णा विंध्यस्य दक्षिणेतुप्रकीर्तिताः भागीरथीन
र्मदाचयमुनाचसरस्वती। विशोकाचवितस्ताचविंध्यस्यान्तरतः स्थिताः द्वादशेता
ताः भागीरथीनर्मदाचयमुनाचसरस्वती। विशोकाचवितस्ताचविंध्यस्यान्तरतः

स·मा·
१२७

127

रिक्षितान्याद्दशैतामहानघोरे वर्षे तेत्रसंभवाइति। एतद्दत्साय्यल्पः ततोथ
लागर्त्नीः तथाचस्मृतिसंग्रहे। मनुः सहस्राण्यपेषावागानि पांसान विघतानतान
तानदीशब्दवहागन्नीसत्परिकीर्तिताइति। तत्रमहत्स्विमतविष्यांतरे। आषाढकर्कटे
देविमहानघोरजस्वलाः त्रिदिनंतवततथी कृष्णुद्वाः स्युर्जा कृवीपथेति।। देवलः।
गंगाचयमुनाचैवप्लक्षजातासरस्वती। रजसानाभिभूयंतेवेलाचनदसंज्ञिताः नि
गमः गंगाधर्मद्रवः पुण्यायमुनाचसरस्वती। अंतर्गतरजोदोषाः सर्वावस्थासुवा
मलाः एवंचप्रथमंकर्कटेदेवित्र्यहे गपांरजस्वला।। तथाकर्कटेहोरजोदुष्टागोम समा०
तीवासरत्रयी।। चंद्रनागासती सिंधुः सरयूर्नर्मदातथेत्यादि यत्तत्तद्गतरजोदोष १२७
विषयं। अल्पनदीषुविशेषांतरमाह देवलः नमोननम्यपोर्मध्ये सर्वानघोरज

स्वलाः तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षिपितृतर्पणं॥ अत्रिश्च॥ सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो
रजस्वलाः न स्नानादीनि कर्माणि तासु कुर्वीत मानवः न चैतयोः सर्वा नद्य इत्याविशेषो
क्त्या महानदीविषयत्वमपीति वाच्यं। सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः तासु
स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगा इति व्याघ्रपादोक्तेः। अस्मिन्नहःसु कृतलवधिर्मासि
।पावन्तो रेति भगवान् हरिः सिराशाविभूषणो। तावद्रजोवहा नद्यः करतोयापात्रलोर
काः कात्यायनेनाप्युक्तो विशेषः पाः शोषमुपगच्छति। यो मे कुसरितो भुवि॥ ता
न सुप्रावृषि वैष्णापादरेणोर्देशवासरेइति। रजोदोषश्च न तन्नीरवासिनां। न तु तत्तीरवा
सिनामिति निगमोक्तेः। विशेषान्तरं मत्स्यपुराणे। पुण्यं प्रभासमासाद्य गोदावरीमध्ये
बुपासनमिति। भारते च। अपवित्रमपि स्थाय्य गंगापाति पवित्रता। रजोयुतनदी

स॰मा॰ १२८ जलपानेप्राप्यच्छिन्नंहे।कालेनभस्मशुद्धस्यात्त्रिरात्रंतुनवो [redacted]
दके।।अकालेतुदशाहेस्यात्तातानाघारहर्निशमिति।भविष्ये।मरुद्देबुस
मेवापिपरितिष्ठेत्सुरातनं।नवांबुमिश्रितंतेनतद्दुष्टमितिस्मृतः।योगयाज्ञव
ल्क्यः।रजोऽदृष्टेभसितस्नानंवर्जेनघारिबुद्धिजैः।करस्थितंरजस्तेषांसर्व्यापार
स्तिस्त्रुतपर्णं।।तथा।अजागावोमहिषाश्चैवब्राह्मण्यश्चप्रसूतिका।।भूमेर्नवोद
कंचैवदशरात्रेणशुध्यति।कृतन्नतनकपाक्षइकमपिनवोदकं।।व्याघ्रपादः
।।अभावेकूपवापीनांअनपायिपयोभृतां।रजोऽदृष्टेपिपयसियामभोगानदु रामः
ष्यतिवसिष्ठः।उपाकर्मणिचोत्सर्गेप्रेतस्नानेतथैवचवावडस्रपर्यग्रहेचैवरजोदो १२८
षोनविद्यतइति।। ।।अथश्रावणकृत्यं।। ।।भारते।श्रावणेनियतोमासम

128

कभक्तेन यः क्षिपेत्तापयन्तत्राभिषेकेण एतु स्वतेजातिवर्द्धनः वामनपुराणे। घृतं वत्सीर
जं भांस्थ घृतपक्वफलानि च॥ श्रावणे श्रीधरः प्रीतस्सातत्यानि दिने दिने॥ इति श्रावणकृ
त्यं॥ अथ भाद्रपदकृत्यं॥ भारते। प्रोष्ठपदं तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः धनाढ्यः स्फी
तमरुजामैश्वर्यं प्रतिपद्यते॥ वामनपुराणे मासि भाद्रपदे दद्यात्पायसं मधुसर्पि
षी। हृषीकेशप्रीणनार्थं लवणं सगुडोदनं॥ ॥अथाश्विनकृत्यं॥ यमः घृतमाश्व
युजे मासि नित्यं दद्याद्द्विजातये॥ प्रीणयित्वाश्विनौ देवौ रूपभाग्याधिजायते॥ वाम
नो तिणखिरां गिरिषमेदधितामरसादिकं। प्रीतये पद्मनाभस्य देयमश्वयुजे नरैः॥ भा
रते। तथैवाश्वयुजं मासमेकभक्तेन यो नयेत् प्रजावान्बहुपुत्रश्च वाहनाढ्यश्च जायते
॥ इत्याश्विनकृत्यं॥ अथ कार्त्तिककृत्यं॥ विष्णुः कार्त्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः

क॰मा॰ ॥ जपन्वह्निष्यमुक्तांतः सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ जपश्लोकेष्टदेवतामंत्रस्य गायत्र्या वा ए
१२७ तच्च शक्त्रपरं। अरात्रिस्यात्त्रौ काशीतेडा वाराणास्यां पंचनदे अहेस्नात्स्वा कार्तिके
। अमीते पुण्यबहुवः पुण्यभाज्योति निर्मलाः स्नानकालश्लोकः॥ तत्रैव कार्तिके
ऽडतीर्थे पोत्वलवर्षपरायणाः स्नास्यन्तनुदिते भानौ भानुतां तत्र स्पृशीः कृतः भाउ
129 नाघमाता॥ तत्रैव स्नानमंत्रः कार्तिकेहं करिष्यामि प्रातः स्नानं जनार्दन। प्रीत्यर्थं त
व देवेश दामोदरमया सह। इमं मंत्रं समुच्चार्य मौनी स्नायाद्व्रती नर इति॥ अर्घ्यमं
त्रस्तत्रैव। व्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम। दामोदर गृहाणार्घं द रा॰म॰
नुजेन्द्रनिषूदन। स्नानेनेमित्तिकोक्तः कार्तिके पापशोषणो। गृहाण त्वर्घ्यमया द १२७
नैराधया सहितो भवान्॥ इमौ मंत्रौ समुच्चार्य यो र्घं मह्यं प्रयच्छति। स वर्णरत्न

ष्यांबुपुत्राशंखेनपुरापचान्नृ॥ सुवर्णपर्णापृथिवीमेकदर्कपर्वकं॥ तेनदत्ता
भवेत्सर्घः सुपात्रायसुपर्वणि॥ ति। पाद्मेबलुसा दलनरो गाकार्तिके यो च
पेद्धरिं॥ पत्रेपत्रेमुनिश्रेष्ठमौक्तिकेलभतेफलं॥ तत्रैवा कुरुक्षेत्रेकोटिगुणा
गंगापामपितत्समः ततोधिकः पुष्करेस्याद्द्वारवत्यां च भार्गव। डुलंनः कार्ति
केविश्रामधुरायांन गामिहेति। स्कांदे कार्तिकमाहात्म्ये। धात्रीछायां तुयः
कुर्यात्पिंडदानंमहामुने॥ मुक्तिंप्रयांतिपितरः प्रसादान्माधवस्यतु॥ दान
माल्ग्रामनः रजतं कनकंदीपानमणिमुक्ताफलादिकं॥ शामो हरस्यप्री
तर्थं प्रदद्यात्कार्तिके नर॥ चंद्रप्रकाशे वर्षेहर्यणो। विप्रवेशम निपार

समा· घात्कार्त्तिके मासि दीपकं। अग्निष्टोमफलं तस्य प्रवदंति मवाप्नुयात्॥ अवै
१४० :प्रदीपमाकाशे पादद्यात्कार्त्तिके नरः सर्वं कुलं समुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नु-
यादिति। मंत्रोपि तत्रैव। दामोदराय नभसि तुलया तेमया सह प्रदीपितेप्रद-
च्छामि नमोऽनंताय वेधसइति। स्कांदे। प्रदीपमालां यः कुर्यात्कार्त्तिके मासि
वै मम। अवसानेषु दीपानां ब्राह्मणान्न भोजयेत्सुधीः॥ नारायणसंमुखं यस्तै
दीप्यते वरविप्रये ति। भारते। कार्त्तिके तु नरो मासं यः कुर्यादेकभोजनं॥ शू- रामः
रश्च बहुवीर्यश्च कीर्त्तिमांश्चैव जायते॥ काशीखंडे। कंडुवा वातिकछुवा प्राता १४०
पतम यापि वा॥ संप्राप्ते कार्त्तिके मासि कुर्याच्छक्त्या तिलार्पणं चाच॥ एकांत
130

यंव्रतंकुर्यात्रिरात्रव्रतमेववापंचरात्रंसप्तरात्रंसंप्राप्तेकार्त्तिकेव्रती।।पक्षव्र
तंवाकुर्वीतमासोपोषणमेववा।शाकाहारंपयोहारंफलाहारमथापिवा।चरेद्य
वान्नाहारंवासंप्राप्तेकार्त्तिकेव्रती।।ब्रह्मचर्यंचरेद्विजेमहाव्रतफलाप्तये।पत्रभो
जीभवेद्विजैःकांस्यंत्याज्यंप्रयत्नतः।कांस्यस्पतिपभेदग्धाकांस्यसर्पिःप्रशस्तिनार
दीप।कार्त्तिकेवर्जयेत्कांस्यंकार्त्तिकेपुत्रकसंधितामुल्कंपर्युषितं।संधितंलवणा
शाकःपाद्मे।रात्रिकंमादकंचैवनैवाद्यात्कार्त्तिकव्रती।।द्विदलंतिलतैलंचैवतथाम
तिदूषितं।द्विदलेत्व।माषमुद्गमसूराश्चचणकाश्चकुलत्थकाः।निष्पावाराजमा
षाश्चआढक्योद्विदलंस्मृतमितिस्कांदोक्तंभारते।कार्त्तिकेवर्जयेन्मांसंकार्त्तिके
वर्जयेन्मद्यमिति।काशीखंडे।मत्स्यमांसघृतद्रव्यामापसंचसमशर्करा।मासाशिना

स्मा॰ पिपेमृपास्त्सन्नेपुस्ते पि कार्त्तिके। निपमेमत्स्यमांसानां घद्घात्कार्त्तिकव्रती रा
१३२ ।कूश्मांडानि समासानि दशस्वर्गं पुताम पि। कार्त्तिके मौन भोजी पः सौभाग्यमु
तमेवहि। सुघटे सतिलांमोनान सहिरण्यं पघपयेत्। कार्त्तिके लवणं त्यक्त्वैपन
व्रतभृते। सता।। सप्ताः सर्वरसा स्तेन ततपा गींगांप घाप पेत। भूशय्या कार्त्ति
के कुर्वन भवं संस्पृश्रडत्तो। पर्यकी भृवणो ईघात्मन्तूलं सोपधानकं।। सर्वबा
तमर्ला सव्रतामपि चतुर्थ संभवे कार्त्तिकः एव कापांति। तथा च तत्रैवाचतु
र्थ्यपि च मासेषु नस्या मद्यंव्रते पादि। तद्दर्जेव्रतिना भाव्यमव्यवबद्धफलमि राम॰
छतेति। अथ भीष्मपंचकं। कार्त्तिकं पक्षमध्यव्रास्ये। एकादश्यांतु गृह्णीपाडु १३१
तं पंच रिविर्षि पितृन्संतर्प्य विस्नुपंचामृत पंचगव्यैः संस्नाप्य कर्पूरकस्तू

131

रीं कुंकुमचंदनैः स्तुलिपत्रपुष्पैर भक्ष्यैः फलस्यागुरुणा धूपयित्वा पांचाह्निक
मनवरतदीपप्रज्वालमहविष्यान्नेन निवे घसाप्रिसंध्यामुपासमूलमंत्रेण पंतूज
त्रयंबसुहिनेषु विशेषः। आद्य पद्मैः पाद्यै पूज पेत। द्वितीय बिल्वपत्रैर्जीव
नी। तृतीये जानुतत्थानाभितलसीपत्रैः चतुर्थे जातीपुष्पादिभिः कंठे पंच
मे मालतीपुष्पैः शिरः तथा। पंचस्वपि दिनेषु पजो मंत्रः। सत्यव्रताय शुचये गां
गेयाय महात्मने। भीष्माय एतद्दाम्यर्घमाजन्मब्रह्मचारिणे। वसूनामव
ताराय शंतनोरात्मजाय च। अर्घं ददामि भीष्माय सोमवंशोद्भवाय च। वैया
घ्रपादगोत्राय सांकृतप्रवराय च। गंगापुत्राय भीष्माय प्रदास्येहं तिलोदकं
। अपुत्राय ददाम्येतत्सलिलं भीष्मवर्मणे। इत्यनेन मंत्रेण भीष्मस्तर्पणीयः गो

समा॰ मूत्रदुग्धदधिघृतानि क्रमेण पंचसु दिनेषु पिबेत्॥ एवं पंचदिनान्युपोष्य
१३२ षष्ठे दिवसे विधिवत्स्नात्वा पक्वान्नेन पंच ब्राह्मणान् संभोज्य बंधुभिः सह रात्रौ
भुंजीत। अत्र चैकादश्यां सुवर्णं द्वादश्यां वस्त्रं त्रयोदश्यां गौश्चतुर्दश्यां घृत
पायसं पौर्णमास्यां श्वेततिलसुतिला वस्त्रं च देयं। मैथुनान्नतवादमधुमांसतां
132 बूलाभ्यंगादीनि वर्ज्यानि। एतेषु च स्नानादिषु सौरश्चांद्रो वा मासश्चाश्चापर
णीयः तुलामकरमेषेषु स्नातः स्नानं विधीयते। तत्त्विष्ठो ब्रह्मचर्यं च महापा
तकनाशनमिति विष्णुस्मृतेः। आश्विनस्य तु मासस्य पापस्यैकादशी। राम॰
भवेत्॥ कार्त्तिकस्य व्रतानीह तस्यां वै प्रारभेत्तु धीः। इति पाद्मोक्तेश्च। इति। १३२
कार्त्तिककृत्यं॥ अथ कार्त्तिकोद्यापनविधिः पाद्मे॥ ॥नारद उवाच॥ ॥

अयोर्नब्रतिनः सम्यक् उद्यापनविधिं नृप। तं मत्तो द्यमपाख्यातं सविधानं वि
शेषतः। ऊर्जशुक्लचतुर्दश्यां कुर्यादुद्यापनं व्रती। व्रतसंपूर्णतार्थाय विष्णुप्रीत
र्थमेव च। तुलस्याः परिष्टात्कुर्यान्मंडपिकां शुभां। सुतोरणां चतुर्द्वारां पुष्पचाम
लसीमूलदेशे तु सर्वतोभद्रमेव च। चतुर्भिर्वर्णकैः सम्यक् शोभाद्यमलंकृते। त
स्योपरिष्टात्कलशं विधानेन प्रचरत्नसमन्वितं। महाफलेन संयुक्तं कुर्यात्तानि वायवापल्ल
पत्रचंदैवै। शंखचक्रगदाधरं। कौशेयपीतवसनं पुष्के जलशिक्रमया। इंद्रादिलो
कपालांश्च मंडपे पूजयेद्व्रती। द्वादश्यां प्रतिबुद्धोसौ त्रयोदश्यां पतः सुरैः। दृष्टो
वित चतुर्दश्यां तस्मात्पूज्यस्तिथाविहा। तस्यामुपसेद्धवनं यथाशातः प्रयतमानस
ः पूजयेद्देवदेवेशं सोवर्णं गुरुं नुज्ञया। उपचारैः षोडशभिर्नानाभक्ष्यसमन्विते

समा॰ ॥ रात्रौ जागरणं कुर्याद्गीतवाद्यादिमंगलैः मतिं कुर्वंति ये भक्त्या जागरे चक्रपा
१३३ णिनः जन्मांतरशतोद्भूतैस्ते मुक्ताः पापसंचयैः मरणांतं जागरे विष्णोर्गीतं नृत्यं स
यः कुर्वतां। गोसहस्रप्रदत्तां फलं समवाप्नुयात्। गीतं नृत्यादिकं कुर्वन् दर्शयन् कौ
तुकानि च पुरतो वासुदेवस्य रात्रौ वा हरिवासरे। पठन् विष्णुचरित्राणि पौराणं जप
ति चेत्स्ववाह्यमुखेन कुरुते वा धिसेकालापाप्युवजनयेत्। ततः स्वयोग्मासां
च सपत्नीकान् द्विजोत्तमान्॥ त्रिंशन्मितांस्तथैकं वा स्वशक्त्या वा निमंत्रये
त्। वरान् दत्त्वा पतो विष्णुर्मत्स्यरूप भव ततः तस्मादत्रैहुतं जन्मितरत्तुप्पफ राम॰
लं लभेत्। अतस्तान् भोजयेद्विप्रान् पापसात्त्वादिनाव्रती। अतो देवा इति द्वाभ्यां १३३
जुहुयात्तिलपापसं। प्रीत्यर्थं देवस्य देवानां च पृथक् पृथक्त्वं। दक्षिणां च पश्चा

133

शक्तिप्रदर्घात्प्रणामेव्रतान् । देवदेवे समभ्यर्च्य देवांश्च तुलसीं तथा । ततो गां
कपिलां तत्र पूजयेद्विधिवद्व्रती ॥ गुरुं व्रतोपदेष्टारं वस्त्रालंकरणादिभिः सपत्नी
कं समाभ्यर्च्य तां स्तुति प्रार्थ्य समर्पयेत् ॥ पुष्मत्प्रसादाद्देवेशः प्रसन्नो मम सर्वदा ॥
व्रतादस्माच्च पत्पापं ससजन्मकृतं नया । तत्सर्वं नाशमायातु स्थिरा मे चास्तु ।
संतति ॥ मनोरथाश्च सफलाः संतु नित्यं तवार्चनात् । देहांते वै सर्वस्थानं प्राप्नु
यामतिदुर्लभं ॥ इति क्षमाप्य तान्विप्रान्प्रसाद्य च विसर्जयेत् । कार्त्तिके वा थ
तपसि विधिरेवं विधः स्मृतः नारद । एवं प्रकुरुते सम्यक्कार्त्तिकस्य व्रतं नरः ।
विपाप्मा स तु निर्मुक्तो विष्णुसान्निध्यगो भवेत् । सर्वव्रतैः सर्वतीर्थैः सर्वदानैश्च
पत्फलं ॥ तत्कोटिगुणितं ज्ञेयं सम्यगस्य विधानतः । ते धन्यास्ते महापुराणास्ते

स॰मा॰
१३४

134

षांसर्वफलोदयः विस्मुमन्किरतास्तेखुःकार्त्तिकव्रतकारिणः देहच्छित्त्वानिपा
पानिवितर्के पांतितद्रूपात्॥ घृतपास्नानोवर्यितेवंपद्धजैव्रतहृत्तरैः नारदेश्वा
च॥ इत्थंजेव्रतनियमान्नुध्यणाति मन्त्रवायोवैतत्क्षयपतिवैस्मवायनिन्तो॥ तेस
म्यग्व्रतकरणात्फलंभवेघन्नत्सर्वकल्मषविनाशनेलभन्ते॥ इतिकार्त्तिकोद्यापन
विधिः॥ अथमार्गशीर्षकृत्यंमहाभारते॥ मार्गशीर्षन्तुयोमासमेकभक्तेनसंक्षिपे
त्॥ भोजयेत्तुद्विजान्शक्त्यासमुच्येद्व्याधिकिल्बिषैः कृषिभागीबहुधनोबहुधा
मबहुप्रजापते। कामनपुराणेखराद्बुद्ध्वनरागावःशाकरानिश्चन्नातिर्वके। घृतम्भके राम॰
शवप्रीतेमासेमार्गशिरेनरैः॥ इतिमार्गशीर्षकृत्यं॥ अथपौषकृत्यंमहाभारते १३४
।पौषमासंतुकौन्तेयएकभक्तेनयःक्षिपेत्।सुभगोदर्शनीयश्चयशोभागीच

जायते ॥ ॥इति पौषकृत्यं ॥ ॥अथ माघकृत्यं ॥ ॥विष्णुस्मृतौ ॥ तुला मकर
मेषेषु प्रातः स्नायी भवेन्नरः । हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनमिति । प्रभासखंडे
॥माघमासि तपःस्नायी यान्त्रैरैत पर्णाभारत ॥ पौंडरीकफलं तस्य दिवसे दिवसे भव
ता ब्रह्मपुराणे । एकादश्यां शुक्लपक्षे पौषमासे समारभेत् । द्वादश्यां पौर्णिमायां वा
शुक्लपक्षे समापयेत् । पद्मपुराणे ॥ पौषस्यैकादशीं शुक्लां आरभ्य स्थंडिले
शयः मासमात्रं निराहारस्त्रिकालस्नानमाचरेत् । त्रिकालमर्चयेद्विष्णुं तस्य भो
गाजितं हि पः माघस्यैकादशीं शुक्लां यावद्विद्याधरोत्तम । इदं त्रिकालस्नानेन निरा
हारस्यैव साहचर्यात् । स्नानकालस्तु पद्मपुराणे । माघमासे रटंतापः किंचिदभ्यु
दिते रवाविति । भविष्योत्तरे । पो माघमासमुषसि सूर्यकराभितप्तस्नानं समाच मं० १३४

स·मा रतिचारुनदीप्रवाहो इति। ब्राह्मणो। अरुणोदयेपेठसंप्रामे स्नानकाले विचक्षणः। मा
१३५ धवीघ्रिपुगं ध्यायन्पूः स्नातिसुरेन्नित इति। एतान्निशम्य पेत्तपाश्वबच्छितानित
त्रसंकल्पमंत्रमाह विष्णुः तत्रचोच्छापनियमं गृहीपाह्विधिपूर्वकं॥ माघमासमि
मं पूर्णं स्नास्ये देवमाधवानौ थंस्नास्ये जले नित्य मिति संकल्पचेतसि॥ स्नानमं
त्रः पाद्मोऽ्डः स्वदारि घनाशापश्री विसोस्तोषणायच। प्रातःस्नानं करोम्य
घमाघेपापविनाशनं। मकरस्थे रवौ माघे गोविंदाच्युत माधव। स्नानेनानेन मे
देव यथोक्तफलदोभव॥ इमं मंत्रं समुच्चार्य स्नायान्मौनसमन्वित इति। सवित्रे राम॰
ल सवित्रेचपरंधामजलेममात्वतेजसापरिभ्रष्टपापंयातु सहस्रधेति मंत्रेण १३५
रूपापाघ्योदानमुक्तं पृथ्वीचंद्रोदये। मासपर्यंतमसंभवे त्र्यहं कार्तेत्र्यात्रात्रिमि

135

न्ययोगे तु शक्तः स्नापादपि दिनत्रयं प्रयागे माघमासे तु त्र्यहं स्नातस्य यत्फ
लं ॥ नाश्वमेधसहस्रेण तत्फलं लभते भुवीति पाद्मात् ॥ प्रयागसंभवे काशीखंडे ।
का मधुरूवप्रयागेऽप्येतत्र स्नांति मानवाः दशाश्वमेधजनितं फलं तेषां भवेद्ध्रुवमि
ति भविष्योत्तरे ॥ अप्राप्त ततः शरीरस्थः कण्ठे स्नानमाचरेत् । पदे पदेऽश्वमेधस्य फ
लं प्राप्नोति मानवः । नारदीये । न वह्निसेवयेत्स्नातो तस्य स्नातोऽपि वरानने । होमा
र्थं सेवयेद्वह्निं शीतार्थं न कदाचन । अहन्यहनि दातव्याः तिलाः शर्करयान्विता
ः त्रिभागस्तु तिलानां हि चतुर्थः शर्करान्वितः तथा तिलस्नायी तिलोद्वर्ती तिलहो
मी तिलोदकी ॥ तिलभुक् तिलदाता च षट् तिलाः पापनाशनाः तैलमामलकं चैव
तीर्थे देयात्तु नित्यशः तथा प्रज्वालयेद्वह्निं सेवनार्थं द्विजन्मनां ॥ पाद्मोत्तर

समा. म्योदीपकोद्विजेदेयमुद्दिश्यमाधवं।विष्णु॥माघेमासमनिंप्रत्यहंतिलैरुत्तमसघृत
१३६ कृशरंब्राह्मणानांभोजयित्वादीमाग्निर्भवतीति॥माघव्रतोद्या[redacted]पनमा
हात्वेऽप्रकाशेतिविष्णुः एवंस्नानावसानेतुभोज्यंदेयमवारितं॥भोजयेद्विजदं
पतीभूषयेद्वस्त्रभूषणैः कंबलाजिनरत्नानिवासांसिविविधानिच।चोलकानि
136
चदेयानिप्रच्छादनपटास्तथा।उपानहौतथागुप्तमोचकौ।पापमोचकौ।अ
नेनविधिनाराध्यात्माधवःप्रीयतामिति।अत्रसमापनमंत्रः सवित्रेप्रसवि
त्रेचपरंधामजलेमम॥त्वत्तेजसापरिभ्रष्टंपापंयातुसहस्रधा॥दिवाकरज राम०
गन्नाथप्रभाकरनमोस्तुते।परिपूर्णंकरिष्येहंमाघस्नानंतवाज्ञया॥अ १३६
हमहनिदातव्यास्तिलाःशर्करयान्विताः माघावसानेसुभगेघहस्त्रियशस्ते

जनंतथा॥ सर्पैर्मे प्रिपतां देवो विसमूर्त्तिर्निरंजनः। स्यत्सोर्वासससी सत्त्वेम
मधामसमन्विते। त्रिंशन्नुमोदका देयाः शर्करातिलसिपुताः भागत्रयीतिलानाह
चतुर्थः शर्करेशकः॥ अनभंगीवरारोहे सर्वमासं नरेर घं। विशेषो घापनं तेका
र्त्तिकेवा यत पसि विधिर्वैविधः स्मृतइति चवनात्सर्वोश्मएवज्ञेपः॥ इतिमाघकृ
मे॥ अथ फाल्गुनकृत्ये॥ स्कांदे॥ एकभक्तं तु कुर्वाणः फाल्गुनेमासिनित्यशः
स्त्रीपुंसौ भाग्यमाप्नोति त्रिया स्वपरनप्रियः वामने॥ फाल्गुने व्रीहयो गावो वस्त्र
कृष्णाजिनान्विते॥ गोविंदप्रीणनार्थाय दातव्यं पुरुषर्षभ। तथाः प्रातः स्नापीभ
वैन्नित्यं द्वौमासौ माघफाल्गुनौ॥ इति॥ इति फाल्गुनकृत्यं॥ अथ मलमासः॥
आप्यस्वरूपं माधवीपेत्र मिश्रांते चांद्रोमासोत्यसंक्रांतो मलमासः प्रकीर्तित

समा इति स्फुटविधः अधिमासस्येति। तदुक्तं मदनरत्ने काठकगृह्ये। यस्मिन्मा
१३० सेन संक्रांतिः संक्रांतिद्वयमेव वा॥ मलमासः स विज्ञेयो मासः स्यात्तु त्रयोद
शइति॥ सस्य कालनियमोपि ब्रह्मसिद्धांते। द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मासैर्दिनैः षोड
शभिस्तथा॥ घटिकानां चतुष्केण पतत्यधिकमासक इति॥ द्वितीयस्वरूप
मपि सिद्धांतशिरोमणौ। असंक्रांतमासोधिमासः स्फुटः स्याद्द्विसंक्रांतमास
ः क्षयाख्यः कदाचित्। क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यतः स्यात्तदा वर्षमध्येधिमा
सद्वयं चेति। तस्यागमनकाल। उक्तः सिद्धांतनैर्मितशाककाले तिथ्यब्धिभ
विष्यश्च समागतोस्य पैः। गजाद्रिभूमिस्तथा प्रायशोयं कुवेदेंदुवर्षैः क्वचिद्
गोकुभिश्चेति॥ अस्यार्थः॥ अब्धिपद्यतारः अद्यपः समं। नंदघनव। एतन्ने राम०
१३०

स्य त्रयंत्र्यंकानो वामतो गतिप्रकारेण प्रातिलोम्येन बोध्यं। एवं मेलने चतु
:सप्तत्यधिकनवशतसंख्यासेपघते। पश्चिमैः परिमितैकालेकस्थितत्रपमा
सः पूर्वं जातरतिश्च थेः एवमग्रेपि प्रातिलोम्येन संख्या बोद्धव्या॥ तिथ्यः प
ञ्चदशशा एकादशापि च दशाधिकशतयुक्तसहस्रसंख्याकैर्वर्षैर्मिते पात्रैका
स्थितत्रपमासोपेत संवत्सरो भविष्यतीत्यर्थः। अंगानि षट्। अग्रहाणि पि च
सप्तद्वादशा षट्पंचाशदधिकशतद्वयोपेत सहस्रसंख्याकैर्वत्सरैर्मिते पा
ते भविष्यतीत्यर्थः गजाश्चाष्टौ अरूपः सप्त॥ अथ पञ्चपः भूरेका। चाष्टसप्त
त्यधिकशतचयोपेत सहस्रसंख्याकैर्पाते भविष्यतीत्यर्थः कुः एका। वेषास्व
तारः रंडरेकः एकचत्वारिंशदधिकशतसंख्याकैर्वर्षैस्तथा गावः नवकुरेका

स॰मा॰ एकोनत्रिंशतिसंख्याकैर्वर्षैरुपज्ञापत इत्यर्थः॥ इति मलमासस्वरूपं॥ अ
१३८ थात्र वर्ज्यावर्ज्यमुच्यते। तत्र माधवीये पैठीनसिः श्रौतस्मार्त्तक्रियाः सर्वा द्वादशे
मासि कीर्त्तिताः। त्रयोदशे तु सर्वास्ताः निष्फलाः परिकीर्त्तिताः। जाबालिर
पि। नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रयतः सन्मलिम्लुचे। तिथिनक्षत्रवारोक्तं का
म्यं नैव कदाचन॥ कानिचिद्वर्जितान्यपि मलिम्लुचे वर्ज्यानीति काठकगृह्ये॥ षष्ठ्याग्रा
ग्रयणाधानचातुर्मास्यादिकमपि॥ महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्माद्यपि
कर्म यत्। स्पष्टमासविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्मल इति। षष्ठीपूः काठ
कानां प्रसिद्धा। मलनरते लेखन्ति संग्रहे॥ जातकर्म च पुंसूतिः सीमंतोन्नयन राम॰
व्रतं। मलिम्लुचे पितुर्वीतनिमित्ते पवि जायते इति। माधवीये भृगुः वृद्धिश्रा १३८

138

ष्टांतथा सोममख्याधेयं महालयं। राज्ञाभिषेककाम्यं च नकुर्याद्रानुलंघिते
इति। वृद्धमनुरपि। अग्न्याधेयं प्रतिष्ठां च यज्ञदानव्रतानि च। वेदव्रतवृषोत्सर्ग
चूडाकरणमेखलाः। मांगल्यमभिषेकं च मलमासे विवर्जयेत्। वृषोत्सर्गः का
म्यः तं सौतिः शाखे। तत्र दत्तमदत्तं च हुतं न हुतमेव वा। सुजनमप्यन्नमस्या
न्नोपवासः कृतो भवेत्। न पात्रं न विवाहं तु न च वास्तुनिवेशनं। न प्रतिष्ठा
च देवानां प्रासादयाहृयाद्यामभ्ररूलामिति। स्मृत्यंतरेपि। वापीकूपतडा
गादि प्रतिष्ठा च ज्ञेकर्म च। न कुर्यान्मलमासे च महादानव्रतानि चेति। प्रजा
पतिरपि॥ मौंज्ञपाकमं च हव्यं च कृच्छ्रपर्वोत्सवं तथा। छत्ररेनिपांते कुर्यास्य
वैतन्निःफलं भवेत्॥ अमशापि। अवहरोम्ब हे मंतः सर्पाणां बलिरह

स·मा· काः ईशानस्य बलिर्विसर्गः श्रापवं परिवर्त्तनं । प्रायश्चित्तं तु सर्वस्य मलमासेपि
१३९ वर्ज्जयेत् ॥ गृह्यपरिशिष्टे । अवषट्कारहोमाश्च पर्व चाग्रयणं तथा ॥ मलमासे
पि कर्त्तव्यं काम्या इष्टीश्च वर्ज्जयेत् ॥ अवषट्कारहोमाः । अग्निहोत्रौपासनवैश्वदे
वादयः पर्व दर्शपूर्णमासौ स्थालीपाकौ च । आग्रयणमाग्रयणेष्टिः सा च वृ
139 द्धित्वे इति दीपिकायां बृहस्पतिः बाले वा परिवाहृद्धे शुक्रे वास्तंगते गुरौ । म
लमासस्वैतानि वर्ज्जयेद्देवदर्शनं इति ॥ आधानं यज्ञकर्मादि प्रायश्चित्तं व्रता
नि च ॥ न कुर्यान्मलमासेपि शुक्रगुर्वोरुपप्लवे । अस्तंगते गुरौ शुक्रे वृद्धे वा राम॰
ले मलिम्लुचे । व्रतारम्भाः पवित्रं च न कुर्यान्मौञ्जिबंधनादिः क्रमं जातकर्मा १३९
णि काम्यं वृषविसर्जनमिति हानेकर्माणि जातेष्टिः वहुवचनात् गृह्योक्त

ज्ञसिद्धांते। रविणास्त त्रिरमेषांग्रहाणांम स्तउचयते। तन्नोर्विगवाईकभीध्या
ह्लथैवास्यं पक्षान्निति मिति। वार्द्धकं चास्य पोर्शीनमपितत्रैव। एतत्तं धार्गिशि
वद्धतं पश्चात्संचरदिनं कवेः शैशवं प्राकु पंचाह पश्चाद्द्वयादिनं सम्तामिति
। कविः शुक्रः। अत्र विशेषः पत्नहरो महास्ते तु बाल श्वात्र दशाहिकः पा
दास्ते तु दशाहान्निहृद्वो वालो दिनत्रयं॥ महास्तपादास्तलहणं तु। द्वात्रिंशद्दि
वसाद्यास्तजीवस्य भार्गवस्य तु। दासमतिर्महत्वं स्नेपादास्ते पादास्ते द्वादशक
मादिति। अत्रैव। प्राक् पश्चादुदितः शुक्रः पंचसप्तदिनं शिशुः॥ विपरीतेतु वृ
द्धत्वं तद्वदेव गुरोरपीति इत्यादिनाम्नेनाधिकमावः प्रपते। एतद्यव स्थामा
हगर्गः शुक्रो गुरुः प्रागपश्चात्कूचवालो विंध्येदशाचं तिषु समरात्रं॥ वंगेषु हूणे

सुचषद्वयं च शोषे च दशे त्रिदिनं वदंति। एकत्रमेप्येतत्समारांज्ञेयं॥ एवं वक्राति-
चारसिंहराशिगतो गुरुरस्तंगतश्च शुभकर्मसु वर्ज्यः तदुक्तं लल्लेन। नीचस्थे वक्र-
संस्थे प्यतिचरणगते बालवृद्धास्तगे वा संन्यासो देवयात्राव्रतनियमविधिः कर्ण-
वेधोपि दीक्षा। मौञ्जीविधोप्यवडपरिणापनविधिः कर्णवेधोपि दीक्षा। मौञ्जीवेधो-
पि दीक्षा॥ मौञ्जीविधोप्यवडपरिणापनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठावर्ज्याः सद्भिः प्रयत्ना-
त्रिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते चेति। नीचस्थो मकरस्थः। विशेषमाण्डव्यः स्मृति-
वेधजातकान्नप्राशनचूडादिकं सर्वं रविभवनस्थे जीवे कार्यं वर्जयित्वा विवाहस्त्विति
। तथा। रवित्रिकोणगते जीवे जीवक्षेत्रगते रवौ। वर्जयेत्सर्वकर्माणि व्रतस्नानस्थापना-
नि च॥ तथा। गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे शुक्रे चास्तमुपागते॥ सप्तजेष्ठानं महाहविर

व्रतं देवविलोकनां लग्नः गुरुक्षेत्रगतो भानुर्भानुक्षेत्रगतो गुरुः गुर्वादित्यः
स विज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हितः शौनकः एकराशिगतौ जीवौ भानुर्जीवौ स्यातां यदा
पुनः प्रयं वेध विवाहादि शुभं कर्माति लत्मजेत । राजमार्त्तण्ड । यात्रां व्रतं विवाहश्रु
ति विवाहं श्रुति विवाहं श्रुति विवरव समयप्रवेशप्रासादोद्यानं हर्म्यसुरभवनारं
भविघातविधानं मौंजी तीर्थप्रतिष्ठां मणिकरणधारणं कुर्वीत ते प्यत्नतः ॥
सिंहस्थिते गुरौ दिनकरयोरेकराशिस्थयोः ॥ तथा ॥ गुर्वादित्ये गुरौ सिं
हे नष्टे शुक्रे मलिम्लुचे ॥ पापग्रहे महारोग्ये सर्वकर्माणि वर्जयेत् ॥ सिंह
स्थे गुरौ तिशै विशेषमाह शतानन्दः मघां परित्यज्य नास्ति सिंहे गुरुरकार
णं । अतस्त्रापि मघाक्रान्ते यदि समये यदा सिंहे गुरुर्भवेत् । तदा चेत् कर्मका

समा
१४१
141

ऊनस्तु भगास्तु त्रिपाम भवेत्॥ तथा॥ माघश्च मघसंयुक्तो मघापाश्च गुरुर्भव
ता॥ मृहाघस्त हाप्रोक्तो घतोद्धा होश्च वर्जयेत्॥ हृद्दगा गपः मीने धनुर्षि सिंहेव
स्थिते समतुरागमा॥ क्षौरमन्नं न कुर्वीत विवाहगृहकर्म च॥ तथा॥ वापीकूप
तडागयागगमनं क्षौर प्रतिष्ठाव्रतं विद्यामन्दिरकर्णवेधनमहादानं च नेसे
वनं॥ उपसृवे शीतलभानुभावो रवीन्द्र पेवा कपिसा रवषष्ठ्यां॥ स्नुसमु रेमास्त
मये च तीर्थयात्रां विधिः संक्रमणोपि शास्त्रः गुरुस्तु कास्तमपाहि निषिद्ध का
लयन्गाहोन दोपइति संथः सपर्व अतिचारगतो जीवस्तं राशिं नैति॥ राम०
चेत्पुनः लुप्तः संवत्सरोत्तेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः। अस्यापवादः वृषभ १४
केनेकु मेयघती चारगो गुरुः नतत्र कालप्तोपः स्यादित्याह गालवोमुनिरि

३१

ति॥ गयाविषयाविषये वायुपुराणे विशेष उक्तः गयायां सर्वकालेषु पिंडं दद्याद्वि
चक्षणः। अधिमासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थे च
बृहस्पतौ। तथा। गोदावर्यां गयापापापांच श्रीशैलेय हरिद्वये।। सुरासुरगुरूणां च
मौढ्य दोषो न विद्यते॥ तथा॥ शांतिकर्म प्रकुर्वीत रोगे चैव महापर्वसु तत्रैव। नय
हास्तोदयकृतो दोषो विष्णुस्मराल्पये॥ सत्यसौम्यायनं तत्र संपातत्र महोदयः। ए
तानि काशीस्थितिमात्रपराणि तिथ्यः मात्स्ये॥ दर्शे प्रहरद्वः श्राद्धं तेन च वृ
तिवासरं॥ गोभूतिलहिरण्यानां मासे पि स्यान्मलिम्लुचे। मदनरत्ने यमः। आब्दि
कं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वीत मलिम्लुचे। चतुर्दशे तु संप्राप्ते कुर्वीत पुनराब्दिकं॥
पुनराब्दिकं द्वितीयाद्याब्दिकं। समस्तव्रतोपि॥ वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रो

समा· र्तेऽहनि। मलमासे न कर्त्तव्यं श्राद्धमस्य च व समृतानां तु यदि कदाचित्स्यच्च मल
१४१ मासे तेषां गतस्तद्गतं तत्रैव प्रत्याब्दिकं कार्यं न तु द्विमासे। न तु गृहमाश्ववीये ऽप्युक्तः म
लमासमृतानां तु पश्चाद्दि प्रतिवत्सरं॥ मलमासे तु कर्तव्यं नास्येषां तु कदाचनेति
142 ।पुनहेमाद्रौ व्यासः मलमासमृतानां तु यो रंमानसमा। त्रयेत। स एव तिसस
स्तस्य श्राद्धपिण्डोदकादिषु तिथिस्तस्प्येतत्परमेकाल्लेपमासे तु तत्रैव प्रत्याब्दिकं का
र्य। तद्गृह्यमदनरत्ने सत्यव्रतः एक एव यदा मासः संक्रान्तिद्वयसंयुतः मासद्वय
गतं श्राद्धं मलमासेऽपि शस्यत इति।। तद्वपस्यास्मिन्थ्येः पूर्वाह्ने मृतः सैव ति राम॰
थिः। तथा सर्वमासस्थिता त्याज्या यदुत्तरा तद्ग्रा उत्तरमासस्थिता ग्राह्या। तथा चो १४१
क्तं दीपिकायां। तिकायां। तिथ्यैक्ये प्रथमे पूर्वा द्वितीये पद्दे तदुत्तरः मासावित

तुर्थो त्रिंशत्सौह्यपमासस्तु मध्यगा वृत्ति। अथात्र दानमुक्तं हेमाद्रौ पाद्मे। अधिमा
सेतु संप्राप्ते गुडस पिंडतानि च। त्रयस्त्रिंशदपूपानि दातव्यानि दिने दिने। अधिमासे
तु संप्राप्ते त्रयस्त्रिंशत्तु देवताः। उद्दिश्यापूपदानेन पृथ्वीदानफलं लभेत्॥ त्रयस्त्रिंश
दपूपान्नं कांस्यपात्रे निधाय च॥ वाल्मिवपने ष्कोपधानवाक्येन रोग। इंहमुपदधातितस्मा
हुह्मन्तव इति॥ वसंताद्यृतुक्रमेण चैत्रमासादि द्वंद्वमिति। मधुश्च माधवश्च वासंति
का ऋतू इति श्रुतेः। ननु कदाचिदधिमासे सति मासत्रयात्मकः कश्चिदृतुर्भवतीति
त्कथं मासद्वयात्मकत्वमिति चेत् न। अधिमासस्य षष्टिदिनात्मकमासावयवत्व
स्य प्रतिपादितत्वात्॥ अथ चांद्रः सौरोप्युक्तो रत्नमालायां। मृगादिराशिद्वयभा
नुभोगात् षडृतवः स्युः शिशिरो वसंतग्रीष्मश्च वर्षाश्च शरच्च हेमंत नामाक

समा० स्थितोऽत्रपक्षइति॥ इत्यब्दनिर्णयः॥ अथायनं॥ तदुक्तं तत्र पात्मकं सौरमेव तु
१४३ तदुक्तं हारीतकायां। सौरवर्षं त्रितं पक्षद्विद्वमयनमिति॥ ऋतुत्रयं चायनं स्यादिति
मदनरत्ने विष्णुधर्मोत्तरे। तच्च द्विविधं उत्तरं दक्षिणं च॥ शिशिराद्युत्तरं वर्षादि द
क्षिणं॥ तदुक्तं रत्नमालायां॥ शिशिरपूर्वमृतुत्रयमुत्तरं त्वयनमाहुरहश्च तदम
मरी। भवति दक्षिणमन्यदृतुत्रयं निगदिता रजनी मरुतां च सा॥ निष्कृतिरपि। तत
स्मादादित्यः षण्मासा दक्षिणेनैति बद्धनेरेलोति। अनयारूपयोगमाह माध
वीयेकरावः उदगयनआपूर्यमाणपक्षस्य पुण्याहे द्वादशाहमुपवसेदिती॥ राम०
तैमादि। सतसवतोपि॥ देवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठादेः सुसंस्कारौ। दक्षिणायामुख्ये १४३
नुवंननेतिकालमवाप्नुयादिति। वैखानससंहितायां। मातृभैरववाराहनरसिंह।

143

त्रिविक्रमाः महिषासुरहंत्री। तस्याश्चाप्यायने दक्षिणायनेऽस्ति॥ मदनरत्ने ज्योति-
शास्त्रे गृहप्रवेशत्रिदशप्रतिष्ठा विवाहचौलव्रतबंधपूर्वं॥ सौम्यायने कर्म
शुभं प्रदिष्टं यद्गर्हितं तत्खलु दक्षिणे वा॥ इत्ययनानि॥ ॥इत्ययननिर्णयः॥
अथ संवत्सरः। स च मासवत्त्रैविध्यात्त्रिविध इति हेमाद्रिः। अत एव ब्रह्मसिद्धा-
न्ते। चांद्रसावनसौराणां मासानां तु प्रभेदतः। अथ संसावनसौराः स्युरब्दाः पंच सं-
वत्सरा इति॥ तत्र चांद्रसंवत्सरश्चैत्रशुक्लप्रतिपदादिः। फाल्गुनदर्शान्तः। सौरस्तु
रवेर्द्वादशराशिभोगेन। सावनः षष्ट्युत्तरशतत्र्यहोरात्रात्मकः। आद्यश्चांद्रो
ऽतःपुराणे। चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि। शुक्लपक्षे समग्रं तत्तदा सूर्यो-
दये सति॥ इति। आर्षेणापि। स्मर्तव्यः सर्वकर्मादौ चांद्रः संवत्सरः सदा॥ नान्य

समा· स्माद्वत्सराद्यो प्रवृत्तिस्तस्यकीर्त्तितेति।ऽस्मेवारंभसममासमीकर्मांगस्वरूपाए
१४४ वापग्रुह्मते।वस्तुतस्तु।मासांतरस्थतिथ्यंतरमारभ्यपवर्षांतरस्थतत्स्वंसा
वितिथ्यंतोपिनत्सरश्चोऽएव।वंऽकलारूपतिथिघटितत्वात्॥ अस्यानपिभ
144 वानाहनारदः।प्रभवोविभवःशुक्लःप्रमोदोथप्रजापतिःअंगिराश्रीमुखो
भावोयुवाधातातथैवचाईश्वरोबहुधान्यश्चप्रमाथीविक्रमोवृषःचित्रभानुः
सुभानुश्चतारणःपार्थिवोव्ययःसर्वजित्सर्वधारीचविरोधीविकृतःखरःनंद
नोविजयश्चैवजयोमन्मथदुर्मुखौ॥हेमलंबोविलंबोथविकारीशार्वरीप्लु राम०
वःशुभकृच्छोभकृत्क्रोधीविश्वावसुपराभवौ।प्लवंगःकीलकःसौम्यःसाधा १४४
रणविरोधकृत।परिधावीप्रमाथीचआनंदोराक्षसोनलःपिंगलःकालयु

त्कृष्यसिद्धार्थीरौद्रदुर्मती ।। दुंदुभीरुधिरोद्गारीरक्ताक्षीक्रोधनःक्षयइति । एतास्व
संज्ञापयापिज्योतिःशास्त्रेबार्हस्पत्यस्यैवोक्तास्तथापिचान्द्राणांप्रभवादीनांप्र
वृत्तिचांद्रसंप्रभवादिनामभिःसर्वत्रैराष्ट्रियाचारशब्दमासपक्षाब्दवत्प्रभवादि
नांचांद्रासंवत्सरोपिसंकल्पादौसंकीर्तितः ज्योतिःशास्त्रेतुबार्हस्पत्येनात्रैवापि
वत्सराउक्ताः । तत्रबृहस्पतेर्मध्यममानेनैकराशिभोगोबार्हस्पत्यःसमविंश
तिनक्षत्रपरिहितसायकोमासः तैर्द्वादशभिर्वत्सरः । अनुपयोक्तोधर्मशास्त्रेनको
पक्षप्रयोगः इतिसंवत्सरनिर्णयः । अथजन्मतिथिकृत्यं ।। जन्ममासेनकर्तव्यं
चाद्रामसीपत्वनसाङ्काशताता । ब्रह्मपुराणेसर्वेषांजन्मदिवसेस्नातैर्मं
गल्यपाणिभिः । गुरुदेवाग्निविप्राश्चपूजनीयाःप्रयत्नतः सुनक्षत्रंचपितरस्त

समा· याज्ञेवः प्रजापतिः प्रतिसंवत्सरं चैव कर्त्तव्यस्तु महोत्सवः स्नातैस्तिलस्नातैस्तिल
१४५ स्नातैः तथा चतिथिमध्विकृत्य तिलस्नायी तिलोद्वर्त्ती तिलहोमी तिलप्रदः तिल
प्रदः। तिलभुक्तिलवापी। च पद्दिलीता वसीदति। मंगपाणि भिप्रेतार्थसिद्धिहेतु
तया गोरोचनादिकं मंगलं तस्माणि मिरितर्थः तथा चक्रतस्वितामरोणो।। गुड
डुग्धतिलान्धान्यत्नम गंधैस्तु वेधनं गुग्गुलुं निंबसिद्धार्थ्य पूर्वं गोरोचनाघुतांसं
पूज्य भानुविप्रेभ्यो महर्षि प्रार्थयेदिह। हाचिरंजीवा पथ्यातं भौभतिष्यामि तथामु
ने।। रूपवान्वित्तवांश्चैव श्रियायुक्तश्च सर्वदाश्रियायुक्तश्च सर्वदा।। मार्कंडेय महा राम·
भाग सप्तकल्पान्तजीवना आयुरिष्टार्थसिध्यर्थमस्माकं चरदो भव। सुनहत्रेजं १४५
मकालीनां नामकरणेन तथा दर्शनानां। तथांश्रापतिरत्नमालायां। नचवद्ध

145

धुरोभक्त्यापूजयेद्रविरायुषा॥ द्विभुजंजटिलंसौम्यंसुवृद्धंचिरजीविनं। मार्कंडेयंपूज
येभक्त्यापूजयेत्प्रयतस्तथा। ततोदद्यागुर्विषीमांसरामंडौणिकृपणेरपि। प्रल्कादंव
हन्मंतंविभीषणामथार्चयेत्। षष्ठीचदध्योदनकेनवर्षेवर्षेपुनःपुनःरामःपर
शुरामः द्रौणिरश्वत्थामा॥ ततस्तिलहोमाः एजितदेवतानाममंत्रैःस्वाहांतैःका
र्यः देवीपुराणे। होमोग्रहादिपूजायाशतमष्टोत्तरंभवेत्। अष्टाविंशतिरष्टौ
वायथाशक्तिविधीयते॥ ततोगुडदुग्धतिलपानं। तत्रमंत्रः सगुडंतिलसंमिश्रं
अंजल्यर्द्धमितंपयः मार्कंडेयवरंलब्ध्वापिबाम्यायुष्यहेतवेइति। स्कांदे३नेनख
केशानांमैथुनाध्वानौच। आमिषंकलहंहिंसांवर्षवृद्धौविवर्जयेत्। कलह
मितितत्रसंगरमितिक्वचित्पाठः वृद्धमनुः मृतेजन्मनिसंक्रांतौश्राद्धेजन्मदिने

स॰मा॰ नेतथा। अंस्यग्रपस्पर्शनेचैवनस्नापाडसवारिणा। जन्मनिपुत्रजन्मनि। स्रो
१४६ तिपे। स्वात्वाजन्मदिनेस्त्रियंपरिहन्प्राप्रोतभीष्ठंप्रियमतस्मान्मोचपतो हि
जायद्दतोथर्थस्त्रिरिद्धते। सक्तनवादतिपश्चतस्पारिक्वोनाशंप्रपांतिक्र
वभुंक्तेपश्चनिरामिषंसहिमवेज्जन्मानंरवेयरितः। जन्मतिथेः खंडत्वेतुदेवपु
146 राणे। घन्नद्वयेजन्मतिथिर्यदास्यात्सूज्यातदाजन्मभसंयुताचा असंहृता
भेनद्वियेदिनद्वयेपिरुज्ञापरायानवती हतेत्वं। उभयदिनेजन्मनक्षत्रलाभेतु राम॰
पूर्वाह्नव्यापिनीयाह्यातस्यकर्मकालत्वात्॥ अथकेषुचित्सद्दार्थेषुवर्ज्य १४६
तिथयः। सिहारित्येशुक्लपक्षेचतुर्थ्यांचंद्रदर्शनं। मिथ्याभिदूषितंकुर्यां
त्तस्मात्तन्नेक्षेतसदेति। समग्रमांनस्पर्शेतैलंनीलवस्त्रंनधारयेत्। नचाप्य

मलकैः स्नापयन्ननु पीत्फलहं रहः निंबस्य भक्षणं तैली तिलैस्तर्पणामंजनं स
मभ्यंगं नैव कुर्वीत तामत्र यात्रैव भोजनी। स्कोटे। शिरः कपालमंत्राणि नखचर्म
तिलांस्तथा। एतानि क्रमशो नित्यं अष्टम्यादिषु वर्जयेदिति। शिरो नारिकेरं क
पालमलाबु। अंत्राणि पटोली। नखं निष्पावाः। चर्म मसूरिकाः। तिलाः वेताकमि
ति हेमाद्रौ। चतुर्विंशतिमते तु। पराह्णे हूर्ध्वगमनमष्टम्यादिषु वर्जयेदिति। उत्त
राई पठितं। व्यासः। षष्ठ्यष्टम्योरमावास्यापक्षद्वयचतुर्दशी। अत्र संनिहितं पा
यं तैलं मांसं हरेभ गो। इति। वामनपुराणे। नंदमुना भंगमुपाचरेत तौरं चरिका
मुज्जयासु मासेषु गतिषु योषित्परिवर्जनात्पाभद्रासु सर्वासु समोरस्तेतेति। अ
त्रैनंदानिषेधात् चपद्धी। निषेधे सिद्धे पुनस्तत्कृहरणं दोषाधिक्यार्थमिति निष्यौ

समा०
१४७

ब्रनं यह्नर्पराणात्तेस्य निषेधः स एव वा। तैलं न स्पृशे स्त्रीरा भं हस्तानच्छेदपेन्न चापह्न
स्वेवरवोषु छ्यारिक्ताफोह रेस्तिथो। श्रामेनी लत्वणां श्रामनव्दयणो। नाभ्यंगम
वेनिच भूमिष्ठ चेहोरं चस्पु केवकु नेचमा। सं वुधेव योषान समाचरेत शेषेषुस
र्वा र्णाी सदैवकुर्यात। वित्रामुरस्तश्रावणे चतेलि सौरविशाखा प्रति पत्सु वर्जं
। मूलेमृगो मा ङ्प रेखु मासे पो षिम्प घाह्नतिक सोत्र रा स्विति। वाराहे। चतुर्द
श्यां तथाष्टम्यां पंचदश्यां च पर्वसु। तैलाभ्यंगं तथा भोगं पोषितस्त्रि विवर्जये
त्॥ न मस्त्र गो मपंचापि न निशा पोहु गो मयं। गो मूत्रे च प्रदेषि च गृहे। पादु राम०
दिमात्रर: संध्यावस्मा माहमनुः चत्वारी मा निकर्माणि संध्याया परिवर्जये १४७
त्॥ आहारा जल्पतेत्या खिर्गर्भे डावच्छ मैथुनाद्। निद्रातोजापतेलक्ष्मी।

147

ःस्वाध्यायापापुरुषःक्षयइति॥ ॥इतिकालविशेषवर्णनं॥ अथक्षौरेवि
हितकालः। पंचदश्यांचतुर्दश्यामष्टम्यांचविशारद॥ तैलंमांसंस्त्रियंवापंचसु
र्वपरिवर्जयेद्दितिप्रमः। तथासिताष्टमीशुभ्रताहेडक्षपेतथा॥ तैलाभ्यंग
क्षौरकर्मस्त्रीसंगंचैववर्जयेत्। व्यासः क्षौरेषानेष्वरात्रिसंभोभाहोरात्रमेवच
तथाप्रतिपद्रिक्तातिथिंचपरिवर्जयेत्। अहोरात्रयहरांनवारेरोषाःप्रभ
वंतिराज्ञादितिवचनाचधानार्थाहेमाद्रौसोति B शास्त्रे। नाभ्यक्तभुक्ताभरण
कालनिरासनानानस्नातसुमगमनांभुक्तभूषिताना। संध्यानिशार्कक्षुज्ज
मेतिदिनेष्वरात्रोक्षौरहितेभवतिचाह्निनचपर्वसंधिषुतथैववाप्यप्रकर्म
णामरीचानिरासनसमुत्थपतिष्ठतथैवच। सापिमु×चापिबध्यांअ

कीत्यहोरात्रोपलक्षणं। मार्कंडेयः। अष्टमी च तथा षष्ठी नवमी च तथा षष्ठी नव
मी च चतुर्दशी॥ क्षुरकर्म स्त्रीवर्ज्या ऽ आवतश्चैवस्नात स्परूषितस्य च। पात्रा पुत्रोघ
तस्या पिश्मश्रुकर्म विवर्जयेत्। वृद्धगार्ग्यः मीने धनुषि सिंहे च स्थिते सप्ततुरंग
मे॥ क्षौरमन्नन कर्तव्यं विवाहं गृहकर्म च॥ अथ मांसनिषिद्धकालः हेमाद्रौ
नैरिपुराणे। पर्विनामचतुर्दश्यां मद्यमांसं विवर्जयेत। वर्जयेदयने मुख्ये क्र
तस्वर्गमतिर्नरः चतुर्थी चाष्टमी चैव द्वादशी च चतुर्दशी। तथा पंचदशी वा
र्यापडशीतिमुखानि च॥ संक्रमे चापि रूपेस्य विषुवे चापि वा ॥ र्षिको मांसात्तु
विरतो मम सोयाति स्वर्गं दिनत्रयमिति॥ संक्रमादयन विषुवतो ग्रहणादेवा
तिशयार्थं। वार्षिके वर्षाकालसेवेधिमास चतुष्टये। दिनत्रयमपि वार्षिके

148

विरतइतिसिद्धः। अथवाप्यपुत्रं मासं वर्जयेन्मांसभक्षणे॥ बहुमासकृ
तं पुण्यं लभेताप्यपुत्रान्नरः। अन्यत्र मासत्रयपर्यंतं मांसत्यागे यत्फलं तत्प्रा
प्नोतीत्यर्थः। यो नरः कार्त्तिके मासे मांसं तु परिवर्जयेत्। संवत्सरस्य लभते पु
ण्यं मांसविवर्जनात्॥ अथ कलिवर्ज्यानि। आदित्यपुराणे॥ यस्तु कार्त्तयुगो
धर्मो न कर्त्तव्यः कलौ युगे। पापप्रयुक्तास्तु सदा कलौ नार्यो नराः सदेति॥ कार्त्त
युगः कृतयुगसंबंधी॥ हेमाद्रौ माधवीये॥ विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियो
जनं। बालिकाक्षतयोन्याश्च वरेणान्येन संस्कृतिः। विधवायां वाग्दानानंतरं देव
रस्य नियोजनं। यस्या म्रियते कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः। तामनेन विधा
नेन निजो विंदेत देवरः। अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया। सपिंडो

समा° वासगोत्रेऽर्घ्यतांकम्भत्रताविपादितिमनुयाज्ञवल्क्याभ्यामुक्तं निषिध्य
१४९ ते। नतु विवाहानंतरं विधवाया। नामस्त्रिंधवानारी नियोक्तव्या द्विजातिभि
रितितन्निषेधात्। वरेणाम्भेन संस्कृताति रितिन देवरनियोजनयरएवैं णयो
149 नरूक्तयात्। बालिकासिकल्मषदत्तानवाग्दत्ता। तद्दानोद्यतयोनिवशंका
पात्रभावात्। इदंच विज्ञानेश्वरेणान्यामपि हरेत्सवर्षां धुयांस्वेदूरवाब्रा
नैरितिमनेनसमयपथक्रमणात्यागपदमस्मैदानमुक्तं तद्विषयमितिध्येयं
॥ तथा। कन्यानाममसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिषु इति। तिस्रो वर्णानुपूर्व्ये एम°
ण द्वे तथैका यथाक्रमं। ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्या स्वा शूद्रजन्मन इति वि १४९
हितः तथा। आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनं॥ द्विजाग्र्याणां विप्रा

णं। आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन्निति विहितं सन्मुखमकूटशस्त्रे
णमारणं। एतेन नाततायिवधे दोषो मन्वगोब्राह्मणोभय इति सुमंतुवाक्यं कलि
विषयमेवेति सिद्धं। तथा। द्विजस्याब्धौतु नौयातुः शोधितस्यापि संग्रहः। सत्र
दीक्षा च सर्वेषां कमंडलुविधारणमिति। सत्रदीक्षानिषेधमुखेन सत्राधिका
र एव विप्राणां पर्युदस्यते। अथ कमंडलुचर्यामुपदिशंतीतारिबोधायनेति
कर्त्तव्यताकं सोदकं च कमंडलुमिति स्नातकस्य विहितं मृन्मयस्य काष्ठम
यस्य वा कमंडलोर्द्धारणं। अनेन तु कमंडलुधारणमित्यनेन वानप्रस्थाश्रम ए
वलक्ष्यत इत्याहुः तन्न। बृहन्नारदीये उभयोरपि भिन्नत्वेनोपादानात् तत्र था
। महाप्रस्थानगमनं गोसंज्ञप्तिश्चारासवेदति। महाप्रस्थानगमनंउत्तरादि

समा· गामनं। गोसवो यज्ञविशेषः तथा। सौत्रामण्यामपि सुराग्रहणस्य च संग्रहः। अ
१५० अग्निहोत्रहवण्या लेहोलाढापरिग्रहः लिहोलिकपोत्सादने। कथ्यातिह्वा ठ
150 णः परिग्रहः पुनर्होमसाधनत्वात्तथा। वौनप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विद्विवोधि
तः श्वन्नसाध्याप सायेत्तमघसंकोवनंतथेति॥ श्वन्नमग्निहोत्रपरिचर्यादि। वेद
ग्निपुत्कृविप्रस्याग्रहमाशौचमिष्यत इति देवलवचनविहि। तथा। प्रायश्चि
त [redacted] विधानं च विप्राणां मरणान्तिकमिति। काम
कृते महापापेषु। न तेषां निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृत इति विहितस्य वि रामः
धानं उपदेशः एवं च मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिरिति मनुवा १५०
क्यमेतद्धर्गविषयमेवाएतन्मन्त्रकल्पनाल्पघातसंसर्गदोषस्येयाम्मलापा

तर्कि निरूक्तं तिरि॥ त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत्। द्वापरे कुलमेकं
तु कर्त्तारं तु कलौ युगे इति पराशरवचनेन संल्लापादिनवविधसंसर्गाभावेपि वि
हितस्य देशादित्यागस्य निषेधः प्रद्धा। कृते संभाष्य पतति त्रेतायां स्पर्शनेन तु
। द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ कर्म्मैव लिप्यत इत्यनेन संभाषणस्पर्शनादिनव पा
तित्यस्यैव निषेधः न तु पतितेन सह संवत्सरं न च विविधसंसर्गे प्राप्तस्य पातित्यस्य बा
धः पूर्व्वोक्तवचनद्वयबाधमात्रेण चरितार्थस्य नवविधसंसर्गप्रतिपादकानेक
वाक्यबाधस्यायुक्तत्वात्। कलौ पतति कर्म्मणेति वाक्यस्वाचार एव। स्वे पापम
लयातकेषु निष्कृतिः रहस्यप्रायश्चित्तं निषिध्यते। अत्र केचित्। स्तेयपापमहापा
तकेष्वप्रायश्चित्तमेव कलौ न भवतीत्याहुः तस्मात्। पराशरस्मृतौ महापातकिना

समय० मपि प्रत्येकं प्रायश्चित्तविधानात् । कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृ- ४
१५१ खा वा पतितसंसर्गरूपकर्मजन्मस्य पातित्यस्य ... निवारितत्वात् । अतस्त्रेतानां
तनानां संसर्गप्रायश्चित्तानुष्ठानाचारः ४ ताः । द्वापरे शंखलिखिताः कलौ पा
151 राशराः स्मृता इत्यनेन नाम स्मृतिविरोधे विकल्पप्रसक्तौ स्मृत्यंतरापविशेषा
पांतरासंभवाद् धर्माणां पत्नीः औडुंबरीस्पर्श्याहोपेदितिकाताबाधिता पाऔ
डुंबरी सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतेर्द्विजात्पशुलाभिमुत्का सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृ
पस्तु धाकारोक्ता तात्पर्यकल्पनवद्विहापि स्तेयात्महापातकनिष्कृतिर्नोपदेश्या राम०
।कृतायामपि निष्कृतौ संसर्गो न कर्तव्य इति तात्पर्यकल्पनात् । वस्तुतस्तु मेठ १५१
वाक्येनोपदेशनिषेधस्य सिद्धत्वात् ब्राह्मणभोजनविधिविरोधाद्वारहस्य

प्रायश्चित्तेनिष्कृतिर्न भवतीति कल्प्यं। अत एव तत्र तत्र रहस्यप्रायश्चित्तं निर्दिष्टं।
तस्मात्त्वकाशापत्तापत्मिसादिनोक्तं। नैव वस्तेयपथ्यं गुरुत्वासोऽसंगतः तस्य कालावच्छा
पासेनस्तेयनिष्पत्त्यप्रतिनिमित्तमुपदेशासंभवेन रहस्यप्रायश्चित्ताभ्यनुज्ञानाना
र्थक्यात्॥ तथा॥ वराति क्षिपितृभ्यश्च यश्च पाकरणं क्षिपेत्॥ वरस्य प्राजापत्यो
तिथेरायाप्ता वैश्वदेव इति पागविधिः। बाधीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी तथा
दिवचनकं एवं केनचित्रिक्षपि प्राप्तिः। अत्र श्राद्धे पशुपाणामविनतद्धर्मानतिदेशाउ
पाकरणप्राप्तेः पश्वपाकरणशब्दलक्षिते तत्प्रकृतिकं पितृभ्यो मांसदानं निष
ध्यते॥ तथा चाश्वहिमांसं संमितं नैनमूलत्वात्र कल्पना गौरवात्। तथा दत्तौरसेत
रेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः सवर्णामांगनाडषेः संसर्गः शोधवतेरपि सवर्णामा

समा॰ असवर्णापात्रं गनास्ताभिर्ईदृशैस्तत्संस्पर्शैः कृतप्रायश्चित्तैरपि संसर्गः॥ इदं
१५२ चोत्तमवर्णविषयमेवेति युक्तं तु तत्र पश्यामः॥ तथा नोऽसंग्रहे वृत्ते परित्यागो गुरुपा
इति। वतस्वस्थपरित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा नवपा॥ पतिघ्नी च विशेषेण जुंगितो
पगता च पत्स्यादिना विहितः। अनेन युगान्तरेऽप्यनेनासंसर्गे परित्याग इति गम्यते।
तथा॥ परोहेरण्यात्म संस्तागच्छद्विरस्याप्रवर्त्तने। गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा सद्यः प्रा
णान् परित्यजेद् इति विहितः स्वमुद्विरमुद्विरोषहतं चेति वसिष्ठाधकृतो तन्निमि
तं प्रातिकेचित॥ वध्यासोनं वितरणांस्पर्शेन प्रतिपादनं निर्वपणामपवर्ज्जनेऽमंत्रति राम॰
रितित्रिकाण्डस्मरणात् अपवर्जने दानं॥ ब्राह्मणार्थो व्युच्छिरप्रपछेदितादिनान १५२
कर्णकादि विहितमिति ध्यात्वचरणाः प्रतिमाभ्यर्थनाय संकल्प समस्तमेकः उप

152

मेवप्रतिमापावज्जीवंमयाएजनीयते मादिः। अस्थिसंचयनादूर्ध्वं अंगस्पर्शनमे
वच।। शामित्रंचैवविप्राणांसोमविक्रयणंतथा। शामित्रेपशुत्वपमेवपशुमारणं।।
षड्भक्तानशनेनान्नहरणंहीनकर्मणः। षड्भक्तान्नशनमुपवासत्रयं तुभुक्त्वात
स्पृहेस्थितास्वाध्यायब्राह्मणाद्धरेदितिविहितं।। शूद्रेषुदासगोपालकुलमित्रार्द्ध
सीरिणां।। भोज्यान्नतागृहस्थस्यतीर्थयात्रातिदूरतः गृहस्थस्याहिताग्नेरितिके
चित्।। तथाशिष्यस्यगुरुदारेषुगुरुवद्वृत्तिरीरिता। गुरुवत्प्रतिपूज्यास्ताःसवर्णा
गुरुपोषितइतिमनूक्ताः तथा। आपद्वृत्तिर्द्विजाग्र्याणांअश्वस्तनिकतातथा
।। प्रात्रेणकर्मणाजीवेद्धिंशांवाप्यापादितिजइति। आह्निकोऽश्वस्तनोऽपिचेत्ता
। तथा। प्रजार्थंतुद्विजाग्र्याणांप्रजारणिपरिग्रहः। ब्राह्मणानांप्रवासित्वंमुखा

ऍतश्

समा॰ त्रिधमनक्रिया॥ प्रवासशीलतो वा ह्यथातुनविरवंसेदिति स्मरणादिति केचित्॥
१५३ पैथ्या। बलात्काराद्दिदुष्टस्त्री संयदोविधिचोदितः पतेस्कासर्ववर्णेदुर्मिन्नावर्या
153 विधानतः नचोदकेदशाहंचदहनेणविधिचोदितेथ्याब्राह्मणादिदुष्कृद्दस्मपव
नस्पक्रियाऽपिच॥ आपोविधिछीतापापदृष्टाः संस्कृत्वारिः खुरितापस्तंबविहिता
॥तथा। भावबद्मिपतनेश्चवहह्वादिमरणंतथा॥ अत्रमूलं॥ दृढः शौचस्मृतेलु
प्तः प्रतारव्यातमिषत्रिचद्दस्तादिविज्ञानेष्वरगेष्याद्वष्टव्येगोत्रनिशिशिष्टेप्रप
सिशिष्टेणचमनक्रिया। पितापुत्रविरोधेचसाक्षिणांदिडकल्पनं। साक्षिणांसं राम॰
माधानंरणांच। पितापुत्रविरोधेहसाक्षिणोत्रिगुणोदमः। अंतरेचतपार्थः सा १५३
क्षिस्याप्यष्टगुणोदमइतिविहितं। पत्रसापगहस्तंचमुनिभित्तत्वदर्शिभिः

।यत्नसावर्ण्यो जातस्तत्रैव संन्यासिनामवस्थानं॥ एतानि लोकगुप्त्यर्थं काले
रादौ महात्मभिः निवर्त्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः समयश्चापि साधू
नां प्रमाणं वेदवद्भवेत॥ ब्रह्मपुराणे॥ दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमंडलो
: गोत्रान्मातृसपिंडाच्च विवाहो गोवधस्तथा। नराश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्यं
द्विजातिभिः दीर्घकालमिति कालस्वदेपाद्यानबलादष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि
वेदब्रह्मचर्यमिति श्रुतकृतः। अन्यथा दीर्घब्रह्मचर्यमित्येवावक्ष्यत॥ एते
न ब्रह्मव्रतं नैष्ठिकमिति रामचंद्राचार्योक्तिः परास्ता॥ अत एव कलौ विगानं नै
ष्ठिकब्रह्मचर्याचारः विगच्छते॥ कमंडलुधारणं व्याख्यातं॥ गोत्रात् इत्यनेन स्व
गोत्रो सन्न्यायात् पितृपक्षसु: मातृसपिंडादित्यनेन मातुलगोत्रसापिंड्ययोः

स्मृ॰ सामान्यनिषेधे नैवमाप्यभावान्मातुलकन्यापरिणयनं निषिध्यते। तेन मातु
१५४ लकन्यापरिणयननिषेधकानि वाक्यानि कलिविषयाण्येव। अत एवाधुनिका
नामत्र सदाचारोऽप्यनाचार एवाकुलातुनादीनाद्युगांतरीयत्वात्सदाचार एवेत्या
154 तएव व्यासेन कलिनिषेधप्रक्रमे॥ ततो पांमामान्ततः क्रमात्। ततो पांपित्नतस्तथा।
सुत्केन चोद्वहिष्यंति विप्राः पापविमोहिता इत्युक्तं। बोधायनेन च मातुलपि
तृष्वसृदुहितृगमनमिति दाक्षिणात्यानां वा रेषु नाशितं। गोवधो मधुपर्का
दौ नरमेधः ब्रह्मणोमालभ इतीतिमघं गो ऽभाध्यादिरूपं क्षत्रियवैश्ययोर्नि राम॰
षिध्यते। तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च सुरां न पिबेदित्यनेन सुरापा द्विजात १५४
वच्छेदेन निषेधस्य सिद्धत्वात्। पद्मावामागमादौ त्रैवर्णिकादिपुरस्कारेण

११

विनायकशांत्यादौ तु त्रियादिपुरस्कारेणोक्तैव निषिध्यते ॥ अतः देवराच्च सुतोत्प
त्तिर्दत्ताकन्यान दीयते । न यज्ञे गोवधः कार्यः कलौ नं च कमंडलुः । विधवायां प्रजोत्प
त्तौ इत्यनेन समानार्थकं वर्त्तिदं ॥ आदित्यपुराणे । ऊढायाः पुनरुद्वाहमग्रेष्ठांशं गोवधं
तथा । कलौ पंच न कुर्वीत भ्रातृजायां कमंडलुं । ज्येष्ठांशं विषमविभागं ॥ भ्रातृजा
यां जायामिति शेषः दानहेमाद्रौ गारुडपुराणे ॥ न कलौ क्रियते ह्यश्वमेधो वा ह्यथ
गोसवः नरमेधो न्नतातारी देवरात्सुतसंततिः गोर्हंतससनकेद्येतद्रातसूपक
मंडलू ॥ आद्दराणिकायां मदनपारिजाते च निगमः । अत्ततागोपशुश्चैव श्राद्धे
मांसं तथा मधु ॥ देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पंच विवर्जयेत् ॥ यथा चेदिवबर्हिषि वे
मीणां प्रधानसंबंधिमात्रोत्तेशो विधिर्नतु तादर्थ्यो शेषप्रमाणमात्रद्धवा । श्राद्धमांस

समा० मित्यत्र आह सविविधिक्रत्वर्थं पुरुषार्थं च निषिध्यते॥ अविशेषात्। पंचेमत्रनयापि
१५५ संख्यालोषं च पापन्नेः एवौक्तानेकवाक्यानर्थकापन्नेश्च। अतः प्रदर्शनार्थं
एतद्वचनोपात्तत्वेपाधिना चपिचर्लो पयपिन्निः आरितमपुराणे। शपथाः शकु
155 ताः प्रश्नाः सामुद्रिकमुपश्रुतिः उपपाचितमेतानि सम्भवंति कलौ कवितत
स्मात्तन्मात्रलाभेन कलौ कार्यं न कारयेत्॥ विष्णुश्वरपयपद्धतौ व्यासः चत्वा
र्यब्दसहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च कलेर्यदा गमिष्यंति तदा त्रेतापरिग्रहः॥
समासस्य कर्तव्यो ब्राह्मणेन विजानता इति। अत्र त्रेतापरिग्रह इति वदता सर्वा
धानमेव निषिध्यते। अत एव लोगाक्षिः अर्धाधानं स्मृतं श्रौतस्मार्ताग्न्योस्त रामं०
पृथक्कृतिः सर्वाधानं तयोरैक्यकृतिः पूर्वं युगाश्रितेति युगस्य एवं पूर्वयुगे क १५५
लेः एष भाग इत्यर्थः अर्धाधानमपि यावद्दर्शभेदविभागं कार्यं न तदहे च

धर्म २६ लःपावकदर्शविभागोस्तिपावकेदःप्रवर्त्तते।संन्यासंचाग्निहोत्रंचतावत्कुर्या
त्कलौयुगइति।षट्त्रिंशन्मासस्यचतुश्चत्वारिंशच्छताब्दावधिकत्वेषासेनोक्ते
नधोगौणकाल्योनेनसमर्थतइतिकेचित्।निरंद्रैकद्गभिप्रायेणव्यवस्थे
156 त्यपरे।सामान्यतोनिषिद्धस्यव्यासवचाकैनोपसंहारइत्यामोवस्तुतस्तुच।
वार्यधीतारोनिवचनानिमलानिबंधेषुनदृश्यंते॥ ॥इतिकलिवर्ज्यनि
र्णये॥ ॥इतिश्रीमीमांसकशंकरभट्टात्मजभट्टनीलकंठेनकृतेभास्क रा
राख्येनिबंधेसमयमयूखःसमाप्तिंप्रापत्।ग्रंथ॥ ॥२८००॥ ॥श्री॥कृ २५
१०